

LITONIKA
CASOPIS
ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZOOVINO

LITONIKA 1878

KRONIKA
CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

I. letnik Ljubljana 1953 1. številka
izhaja trikrat letno

Vsebina prve številke:

UVODNIK

- J. Jarc: BELA KRAJINA V UPORU
J. Sašel: ZAGRAD PRI PREVALJAH
V. Fabjančič: PRVI LJUBLJANSKI LIVARJI ZVONOV IN TOPOV
N. Šumi: KRANJSKI PORTALI
R. Golouh: IZ ZGODOVINE DELAVSKEGA GIBANJA
V LJUBLJANI
V. Bonač: MARIBOR IN SLOVENSKA UNIVERZA
S. Smolej: NAJSTAREJŠA LIVARNA ŽELEZA NA SLOVENSKEM
S. V.: NOVO GRADIVO IZ BROWNOVEGA POTOPIŠA
F. Dobrovoljc: NOV OPIS FRANCOSKE LJUBLJANE
J. Brtončelj: TRG V KROPI
S. Kranjec: IVAN VRHOVEC

ARHIVI PRIPOVEDUJEJO

MUZEJSKE NOVICE:

- Luštek: MUZEJ NOB V LJUBLJANI
Jarc: RAZSTAVA PARTIZANSKEGA SLIKARSTVA V NOVEM
MESTU
Teply: POKRAJINSKI MUZEJ V MARIBORU

IZ NASIH REVIJ

IZ NASIH KRAJEV

Redakcija zaključena decembra 1952
Na ovitku: Vipava okoli leta 1940 (Goldensteinova litografija)

Ureja uredniški odbor
Odgovorni urednik: Zvone Miklavčič

Izdaja in zalaga
Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino

Predstavniki: Jože Sorn

Oprema: Arh. Ivo Spinčič

Tiska: Tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Gosposka ul. 15. — Tek. račun
pri Mestni hranilnici ljubljanski, št. 601-T-337-75-P

Letna naročnina din 400, cena posamezne številke din 150

Razvoj zgodovinske znanosti po osvoboditvi in kulturne potrebe socialistične družbe so rodili Kroniko, časopis za slovensko krajevno zgodovino. S Kroniko pridružuje Zgodovinsko društvo za Slovenijo Zgodovinskemu časopisu svojo drugo redno publikacijo. V pojmovanju slovenske zgodovinske vede, njenih problemov, nalog in metod bosta obe glasili Zgodovinskega društva hodili v bistvu isto pot, ki jo je Zgodovinski časopis ob prvem izidu načrtno v svojem »Obračunu in programu« in v svojih dosedanjih petih letnikih uspešno utrl. Tudi za zgodovinarja, sodelavca Kronike, velja, da je dolžan, »da se na novi osnovi znanstvene metode dialektičnega in historičnega materializma pribori do slike slovenske zgodovine... Njegovo delo je vedno aktualno v višjem smislu te besede, saj med znanstvenim proučevanjem preteklosti in sedanosti ni nikake principialne razlike; more pa postati aktualno tudi v navadnem smislu besede, saj je zgodovinar dolžan objasniti predvsem vprašanja nedavne preteklosti, narodnoosvobodilne borbe in sedanosti.«

Kronika naj bi izpolnjevala predvsem dve nalogi, ki se jima Zgodovinski časopis po svoji zasnovi ne more v zadostni meri in prvenstveno posvetiti, saj je pri njem poudarek na krajevno obsežnejši, večinoma vsaj občeslovenski problematiki in na reševanju zgodovinskih vprašanj, ki zahtevajo tak način in obliko obravnave, da ne morejo biti vse razprave enako prijemljive vsakomur. Nalogi, ki pripadata Kroniki, sta s tem že označeni: pospešuje naj predvsem zanimanje za zgodovino posameznih večjih ali manjših krajevnih območij slovenskega narodnostnega ozemlja, obenem pa naj izsledke slovenske zgodovine posreduje bralcu na čim lažje razumljiv način.

Izpolnjevanje obeh nalog ima svoj globlji pomen: prvenstveni smoter zgodovine je, da ob proučevanju preteklosti gradi sposobnost za razumevanje sedanosti in da s temi spoznanji podpira človeštvo v njegovih težnjah in bojih za napredek. Krajevna zgodovina sodeluje pri izpolnjevanju tega smotra s tem, da na ožjem in bralcu dobro znanem okolju konkretno ponazoruje materialne temelje in pota družbenega razvoja, posebne oblike, v katerih se splošni razvoj družbe kaže na tem okolju, seznanja nas torej z nastankom tega okolja ter pomaga, da ga pravilno razumemo. Ne v zadnji vrsti bo krajevna zgodovina z medsebojnim spoznavanjem vezala vse Slovence od Brd in Trente do Bele krajine in Prekmurja v zavesti ene zgodovinske in kulturne družine.

Kronika naj bi dvignila zanimanje za zgodovinsko berilo, povečala potrebo nezgodovinarja po zgodovinski knjigi, po znanstvenem berilu sploh. Da so za taka prizadevanja tla godna, priča razmeroma znatno število zgodovinskih prispevkov tudi v naših lokalnih časopisih, pričajo že doslej izdani zborniki posameznih krajev in zborniki, ki se pripravljajo. Da bi se izdaja takih zbornikov strokovno dvignila, organizacijsko in gmotno pa olajšala, bo Kronika s sodelovanjem delavcev na terenu izdajala posamezne številke, posvečene določenemu kraju kot njegov zbornik.

Da bi pri teh svojih prizadevanjih mogla Kronika tako krajevno kot vsebinsko zajeti čim širše območje in da bi bili njeni članki po možnosti lahko berilo, se omejuje večinoma na krajše prispevke. V zavesti, da moremo določena zgodovinska vprašanja — pa čeprav krajevno omejena — primerno obdelati le v obsežnejšem delu, za katerega v Kroniki ni prostora, bo Kronika v okviru svojih gmotnih sredstev izdajala take prispevke kot posebne brošure.

Po svojem naslovu nas naša nova Kronika spominja na nekdanjo Kroniko slovenskih mest. Kar je bilo zdravega v zamisli tega časopisa, zlasti njegova ideja o popularizaciji slovenske zgodovine, bo Kronika skušala obdržati in razviti v novem, naprednem duhu, upoštevaje pridobitve slovenskega ljudstva v zadnjem desetletju.

Že v tej prvi številki Kronike je uredništvo skušalo zajeti čim več krajev in strokovnih področij, manjkajo pa prav tisti kraji, katerim bo skušala Kronika v bodoče posvetiti še prav posebno skrb — naši obrobni kraji. Z rubrikami, ki smo jih v tej številki pričeli, bomo skušali seznaniti naše bralce z zanimivo življenjsko platjo arhivov, z delom v naših muzejih, posredovati bomo skušali kratek pregled dognanj zgodovinske vede v raznih periodičnih znanstvenih publikacijah in knjigah, pa tudi podati prerez zgodovinskih člankov v naših lokalnih časopisih in časnikih, ki jih posameznik večinoma niti vseh ne dobi v roko. Zavedamo se, da Kronika, kakršna je v tej številki, ni izpolnila vseh načrtov, ki jih je uredništvo zastavilo. Njen pomen je — z vidika našega bodočega dela — v tem, da nam kaže, za katere kraje in za katere stroke je Kronika uspela pridobiti sodelavce in kje jih primanjkuje. Kronika takšna, kakršna bi morala biti, pa bo šele plod daljšega, načrtnega in organiziranega sodelovanja uredništva s sotrudniki, med katere vabimo vsakogar, ki želi prispevati k spoznavanju slovenske zgodovine, prav tako pa tudi sodelovanja z bralci, od katerih si želimo kritičnih pripomb. Posebno odgovornost za prihodnost Kronike imajo naši zavodi za zgodovino (arhivi, instituti, muzeji, knjižnice) in izobraževalne ustanove ter šole z našimi zgodovinarji in ljubitelji zgodovine; od njihovega zanimanja za Kroniko ter številnosti, strokovne dognanosti, oblikovne jasnosti in idejne utemeljenosti njihovih prispevkov zavisi, kako bo mogla Kronika reševati svoje naloge. Vsem, ki pripravljajo izdajo zgodovinskih monografij o krajih, podjetjih ali družbenih organizacijah, sta uprava in uredništvo Kronike na razpolago z organizacijskim in strokovnim sodelovanjem.

Kronika začenja izhajati z gmotno pomočjo naših ljudskih odborov, ki jim izrekata uredništvo in uprava svojo toplo zahvalo. Da bi dosegla svoj namen, prosi Kronika svoje dosedanje podpornike in sodelavce za pomoč in sodelovanje tudi vnaprej, vse druge okrajne, mestne in krajevne ljudske odbore, delavske svete in upravne odbore podjetij pa, da tudi po svoji strani pomagajo pri postavljanju delovnih smernic in gmotnih temeljev za njeno bodoče izpopolnjevanje.

UPRAVA IN UREDNIŠTVO KRONIKE

LJUBLJANA

BELA KRAJINA V UPORU

Janko Jarc

Bela krajina je eden tistih predelov slovenske zemlje, ki je v obdobju narodno-osvobodilnih bojev slovenskega ljudstva postal vsemu slovenskemu partizanstvu najbolj znan ne samo po naravnost prislovični privrženosti svojega prebivalstva narodnoosvobodilni stvari in njenim borcev ter po skrbi zanje, temveč predvsem po tem, da je bila deželica že od novembra 1943 dejansko popolnoma osvobojena in je zato postajala vedno bolj središče vsega slovenskega osvobodilnega gibanja. Zasedanja prvega svobodnega slovenskega parlamenta — Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta — v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944, časnikarska konferenca v Metliki od 3. do 6. maja 1944, prvi kongres kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju 4. in 5. januarja 1944 v Semiču, ustanovitev Slovenskega Rdečega križa v Gradacu 18. junija 1944, plenum OF in zborovanje AFŽ Slovenije v Črnomlju itd., so bili dogodki, katerih važnost se je tikala vse Slovenije. Bela krajina je bila od pomladi 1944 dalje povečini sedež Glavnega štaba Slovenije in od začetka 1945 tudi našega političnega vodstva, t. j. CK KPS in IOOF ter Predsedstva SNOS z njegovimi komisijami in ustanovami vred. Od jeseni 1943 je bila v Beli krajini stalna oficirska šola GŠS in podoficirska šola VII. korpusa, v belokranjskih vaseh in obeh njenih mestih se je vse do osvoboditve zvrstilo lepo število raznih tečajev od vojaških, sanitetnih in upravno-političnih do prosvetno-vzgojnih, učiteljskih itd. Bela krajina je od pomladi 1944 postala važno sprejemališče zavezniške pomoči, pošiljane z letali; z njenih letališč je vodila varna pot v bolniške in evakuacijske baze v južni Italiji in Dalmaciji ter v srce nove Jugoslavije, v osvobojeni Beograd. Na belokranjskih tleh je prvič prišlo do večjega sodelovanja slovenskih in hrvatskih odredov in brigad v borbi z italijanskimi osvajalci v letu 1942. Julija 1944 so slovenske, hrvatske in srbsko-kordunaške brigade skupno odbile nemško-ustaško-domobranski napad na Belo krajino. V aprilu 1945 je Bela krajina prva na slovenskih tleh pozdravila del IV. armade — Peto prekomorsko brigado — in iz nje je ob koncu aprila 1945 odšlo naše vojaško in politično vodstvo na svojo triumfalno pot v Ajdovščino, Trst in Ljubljano.

Ves ta čas je belokranjsko ljudstvo z vso iskrenostjo, vso svojo gospodarsko močjo

in vso svojo politično aktivnostjo strnjeno stalo v prednji črti osvobodilnega boja, za katerega uspeh in zmago je mnogo njegovih sinov in hčera prelilo tudi svojo kri.

In med tistimi, ki so za zmago in svobodo padli že v letu 1941, so bili skoraj vsi borci Prve belokranjske partizanske čete.

BELA KRAJINA V BOJU Z MONARHOFASISTIČNIM REZIMOM STARE JUGOSLAVIJE

Za to, da je belokranjsko prebivalstvo lahko bilo takšno, kakor se je pokazalo v letih 1941—1945, je treba iskati vzrokov v njegovem gospodarskem in socialnem položaju pred vojno, v njegovi puntarski tradiciji ter v smotrnem in uspešnem delu Partije med Belokranjci zlasti v desetletju pred fašistično okupacijo.

Bela krajina je del jugovzhodnega pasu slovenske zemlje, ki pred vojno ni bil industrializiran in je bila njegova glavna oznaka ta, da se je 80 do 90 % njegovega prebivalstva ukvarjalo s poljedelstvom. Poljedelstvo samo pa je bilo v primeri s severozahodnim delom Slovenije zelo zastalo. Postopna proletarizacija kmečkega prebivalstva je bila v Beli krajini kot v vsem jugovzhodnem delu posebno občutna, ker tamkajšnji vaški proletariat ni mogel najti zaposlitve v bližnji industriji, ki je bilo ni, izseljevanje pa je bilo po prvi svetovni vojni skoro onemogočeno s tem, da so bile meje izseljencem več ali manj zaprte.

Težki gospodarski položaj Belokranjcev, ki jim je ukinitve železarne v Gradacu odvzela edino možnost zaslužka v domači industriji, nam ponazorujejo tudi številke o gibanju prebivalstva v Beli krajini v drugi polovici XIX. stoletja in v desetletju pred prvo svetovno vojno.

Črnomeljski okraj, to je Bela krajina, je leta 1869 štel 29.646 prebivalcev. Po prirodnem prirastku, ki je statistično ugotovljen, bi moral ta okraj v letu 1910 šteti 36.764 prebivalcev. Dejansko pa je bilo tedaj pri ljudskem štetju naštetih le 24.755 prebivalcev. Te številke nam povedo, da se je v dobrih štiridesetih letih pred prvo svetovno vojno zmanjšalo število za nad 12.000 prebivalcev, kar vse gre v pretežni meri na račun izseljevanja.

V odstotkih in v primerjavi z drugimi okraji na Slovenskem nam statistika pokaže tole podobo: Prirodni prirastek v Beli krajini je znašal 24,01 %, dejansko pa je število

prebivalstva glede na leto 1869 padlo za — 16,50 %. Tolikšen odstotek pri upadku prebivalstva je daleč največji med vsemi slovenskimi pokrajinami. Saj izkazujeta v tem obdobju upadek prebivalstva le dva okraja z mnogo manjšim odstotkom: okraj Kranj za 1,743 %, okraj Velikovec pa za 2,103 %.

V času med obema vojnama se stanje nekako stabilizira oziroma je opaziti celo rahel dvig. Leta 1921 je štela Bela krajina 23.828 prebivalcev, leta 1931 pa 25.265. Ta prirastek gre gotovo na račun otežkočenega izseljevanja, kar pa na drugi strani pomeni zopet poslabšanje splošnega socialnega stanja v Beli krajini, kjer se donosnost tal ni zvišala, pač pa prebivalstvo na njih.¹

Belokranjski kmet je dobro čutil, da mu more iz vseh teh težav pomagati le sprememba vladajočega režima in sistema, zato je bil dovzeten za vse glasove, ki so mu to spremenjeno obetali. Mnoga razočaranja, ki jih je v tem doživel, so ga odtujevala vplivom predvojnih strank, ki so ga poznale samo v volilni kampanji, potem pa pozabljale na vse obljube in zagotovila. To razpoloženje kmečkega prebivalstva je znalo pravilno oceniti šele leta 1932 novo formirano začasno vodstvo Partije, ki s tovarišema Edvardom Kardeljem in Borisom Kidričem na čelu razvije »svoje široko, poglobljeno in zelo uspešno delo tudi na kmečkem terenu«, izhajajoč iz »spoznanja, da je Partija dolžna biti vodnica vsega naroda v vsakem konkretnem boju, kadar kdorkoli ogroža narodove socialne in nacionalne interese«, in da je »treba v konkretnih akcijah povezati borbo za ekonomske in politične interese delavstva z borbo kmečkega ljudstva za ohranitev demokratičnih svoboščin in proti ekonomskemu izkoriščanju.«²

V Beli krajini, kjer je med ljudmi še živel spomin na uporne dneve tako imenovane »Viniške republike«³ iz leta 1919, in sta jo monarhofašistični režim šestojanuarske diktature in istočasna velika gospodarska kriza politično in ekonomsko tiščala ob tla, je Boris Kidrič že leta 1931 obnavljal zveze med starimi partijci. Po formiranju novega začasnega vodstva je skrb za Belo krajino prevzel tov. Tone Šušteršič, kovinar v signalni delavnici Direkcije državnih železnic v Ljubljani. Navezal je stike z Jakom Butalom, krojačem iz Gradaca, ki se je tisti čas vrnil iz jetnišnice v Mariboru, kjer je odsedel tri in pol leta zaradi revolucionarnega delovanja med

vojaštvom za časa odsluženja kadrovskega roka. S progresivnim gibanjem se je Butala seznanil in v njem sodeloval v Karlovcu, na Sušaku in v Celju, kjer se je učil svoje obrti. Po povratku iz zapora se je v Gradacu seznanil s Tonetom Šušteršičem, ki mu je nosil razno literaturo in mu dajal naloge za izvršitev. Z Jakom Butalom in njegovim krogom sta dobila stik takrat v Zagrebu študirajoča komunista agronom Janez Marentič iz Boginje vasi pri Podzemlju in medicinec Alojzij Mihelčič iz Vapče pri Semiču. Zlasti Janez Marentič je za razvoj progresivnega gibanja v Beli krajini izredno pomemben. Sam doma iz ubožne bajtarske družine, ki si je hotela poiskati belega kruha v daljni Ameriki, pa našla tam le še večje ubožstvo, je Janez Marentič po povratku v domovino in zgodnji osirotelosti na lastni koži občutil vso težo življenja kmečkega proletarca. Po smrti tete, ki je v vsem svojem ubožstvu skrbela še zanj, je kot gojenec v križniškem konviktu v Ljubljani, kamor je nadarjenega fantiča sprejel takratni prior viteškega reda, spoznal vso izkoriščevalnost svojih »dobrotnikov«. Takrat je uporno dvignil glavo in se ves poglobil v študij problemov naše vasi, kar je z vso vnemo in tehtnostjo nadaljeval vse do svoje prežgodnje in tragične smrti. V neprestanem boju z revščino, lakoto in boleznijo ni niti za hip prenehal plameneti v njem ogenj revolucionarja, ki je razvnel vse, s katerimi je prihajal v dotiko.

Ob svojih bivanjih v domačem kraju se je tako seznanil s kajzarjem Nikom Černičem iz Boginje vasi. Ta je bil nekoč v službi pri finančni straži, pustil službo in odšel v Kanado, od koder se je leta 1930 vrnil. Černič je v Kanadi prišel v stik s komunističnim gibanjem, se v njem organiziral in prinesel s seboj tudi zadevno, v slovenščini pisano literaturo. Z Marentičem sta postala tesna sodelavca in vzdrževala zvezo z Novim mestom. Z novomeškimi partijci sta se pogosto sestajala, večkrat celo na Trdinovem vrhu v Gorjancih.

Marentič ni izgubil nobene prilike, da ne bi v kmetih svoje okolice budil njihove samozavesti, predvsem pa se je povezoval s kmečko mladino okoliških vasi. Število njegovih prijateljev je rastlo vedno bolj, fantje so se vse bolj začeli zanimati za knjigo, vedno bolj so jih privlačila naravoslovna, gospodarska in politična vprašanja. Vedno manj so zapravljali čas s pohajanjem po gostilnah, vse bolj pa so se oprijemali društev kmečkih fantov in deklet, katerih

prvega je Marentič leta 1952 ustanovil za vas Prilozje in bližnja naselja.

Poleg nekaterih drugih je treba med aktivne pristaše naprednega gibanja takratnega časa prišteti še kmeta Nika Jakofčiča iz Cerkvišč, delavca Toneta Pezdirca iz Krasinca, agronoma Jožeta Berkopca iz Kloštra pri Gradacu, študenta Stanka Bajuka iz Drašič, Kozana iz Pribincev, profesorja Jožeta Schweigerja iz Črnomlja itd. Marentič je postal glavni organizator Partije in akcij Gospodarske sloge v Beli krajini.⁴

Uspeh dela Janeza Marentiča in tovarišev se je pokazal kaj kmalu v vse večjem aktiviziranju kmetских množic, zlasti mladine, v progresivnih političnih gibanjih, ki so ta čas zajela tudi Belo krajino, ter v močni opozicionalnosti proti vladajočemu režimu.

»Seljački pokret« v sosednji Hrvatski je odmeval tudi tostran Kolpe in našel svoje vodstvo in središče pri takratnem znanem belokranjskem veletrgovcu Petru Korenu v Črnomlju. V tem taboru je imela Partija svoje močno krilo, medtem ko je povsem obvladala takrat v Beli krajini snujoča se »Društva kmetских fantov in deklet«. Ta društva so vsako leto prirejala tekme koscev in žanjic ter grabljic, združenih vedno z javnimi manifestacijami, obhodi s konjenico na čelu, prepevanjem pesmi in vzklikanjem gesel povsem revolucionarnega značaja. Takrat je v Beli krajini nastala in bila mnogo prepevana pesem »Kosec koso brusi«, ki jo pripisujejo Jaku Butali in so jo desetletje zatem partizanske brigade raznesle po vsej slovenski zemlji. Prav društva v Gradacu, Črnomlju in Dragatušu so bila med najbolj aktivnimi. Društvo v Gradacu je bilo pozneje razpuščeno, ker so njegovi člani in članice z vzkliki »Dajte nam dela!«, »Dajte nam kruha!«, razbili zborovanje Katoliške akcije, ki naj bi se vršilo pred cerkvijo v Kloštru pri Gradacu. Prav tako so razbili volilno zborovanje JRZ v Podzemlju, na katerem naj bi govoril znani belokranjski politični konjunkturist Jure Koce.

Nadaljnji stiki partijskih aktivistov so bili zlasti tesni v sokolskih društvih. Ko sta bili društvi kmečkih fantov in deklet v Gradacu in Prilozju leta 1955 zaradi razbitja zborovanja Katoliške akcije v Kloštru razpuščeni, so člani in članice društva v Gradacu v celoti vstopili v takajšnje sokolsko društvo, Jaka Butala pa je bil kmalu izvoljen za prosvetarja društva. Sokolske telovadnice so postajale vse

bolj zbirališča tiste doraščajoče mladine, ki je kasneje ustvarjala jedro prvih belokranjskih partizanskih skupin.

Kako so znali aktivisti izrabiti vsako priliko, da so pridobivali mladino in se povezovali z njo, pripoveduje v svojih spominih Tone Šušteršič, ki pravi: »KP je izkoriščala svoj vpliv tudi v čisto krajevnih organizacijah, kot so bila n. pr. pevska društva. V teh se je zbirala mladina, tam se je bilo mogoče na legalen način shajati in vršiti marksistično-leninistično propagando. V začetku je pevski zbor n. pr. v Gradacu vodil Škrjanc Avgust, po poklicu organist. Ideja, ki je prevladovala v tem pevskem zboru, ni bila všeč Škrjancu, zato so ga pevci odslovili. S poučevanjem je potem nadaljevala tov. Passek Rada, učiteljica v Podzemlju. Za njo pa je potem hodil poučevat petje tov. Uroš Kraigher iz Ljubljane.«⁵

Leto 1954 prinese v to delo novega poleta. Pokrajinska partijska konferenca, ki se je tega leta vršila blizu Ljubljane v prisotnosti tovariša Tita, je dala Partiji novih pobud tudi za delo med kmečkimi množicami, za borbo proti diktaturi in za narodno enakopravnost. Eden največjih rezultatov te konference je bila po besedi

Slika 1. Janez Marentič

Vlada Kozaka ustanovitev »Ljudske pravice«, pollegalnega partijskega časopisa, ki je postal ne samo glasilo Partije, temveč tudi njen organizator, ker je iz kolporterškega in dopisniškega omrežja »Ljudske pravice« rastle tudi organizacijsko omrežje Partije.⁶ »Ljudska pravica« se je kmalu zatem, ko se je razširila po Prekmurju, širila tudi po Beli krajini, kjer se je vedno bolj in bolj utrjevala vrsta fantov in mož, ki so postali kasneje glavni oporniki Zveze delovnega ljudstva, v začetku osvobodilnega boja pa Osvobodilne fronte slovenskega naroda.

Rezultat vsega tega dela in vplivanja se je pokazal ob petomajskih volitvah 1935. Takrat sta si v vsej Jugoslaviji stala nasproti predvsem dva tabora: vladni Jevtičev blok in blok Združene opozicije z dr. Vladkom Mačkom na čelu. Maček se je moral v Sloveniji zaradi dvolične igre dr. A. Korošca — istočasna pogajanja s princem Pavlom in Jevtičevim ministrom Milanom Stojadinovičem, predvidenim bodočim ministrskim predsednikom, in z opozicijo ter nato proglasitev volilne abstinence — nasloniti na Partijo, kar je storil po posredništvu skupine okoli »Ljudske pravice«. Partija sama zaradi terorja in zakasnelih ter protislovnih direktiv v inozemstvu bivajočega Gorkičevega vodstva ni mogla na volitvah postaviti svojih kandidatov, je pa pomagala pri postavljanju kandidatnih list Združene opozicije in pozivala na glasovanje zanjo predvsem v podeželskih predelih.⁷ Temu klicu se je odzvala tudi Bela krajina.

Kako velika je bila politična napetost v Beli krajini na dan volitev 5. maja 1935, nam n. pr. ilustrirajo dogodki v Poljanski dolini, ki mi jih je opisal takratni politični aktivist Združene opozicije Peter Romanič. Dogodke v Starem trgu ob Kolpi je opisal takole:

»Orožniki so pričakovali nemirov, ker so vedeli, da se pripravljajo napadi na tiste, ki bi glasovali za opozicijo. Da bi zaščitili glasovalce za vladno listo pred razjarjenimi opozicionalci, so mobilizirali vse lovce in celo konjača. Vsi ti so si morali vpričo orožnikov nabiti puške. Opozicionalni volivci so prišli na volišče organizirano in na vozovih že v prvih jutranjih urah. Da bi se vozovi ne mogli vračati po nove volivce, so orožniki zaplenili vsa vozila in jih zaprli na Majerletovem, po domače Jurjevem dvorišču. Proti poldnevu so ljudje zahtevali, da jim dovolijo povratek domov. Orožniki so zapovedali lovcem, naj naperijo puške v množico na dvorišču, česar pa ti niso

hoteli storiti. Ljudem so se postavili po robu samo orožniki z nasajenimi bajoneti, toda pod pritiskom množice so morali popustiti in vsi vozovi opozicije in kolesarji so se po dvanajsti uri odpeljali. Vladni kandidat Jure Koce je sam najel za pomoč orožnikom nekaj domačih plačancev, ki so lovili vozila opozicije tudi zunaj vasi. Volivce sem vozil tudi jaz, voz s konji pa sem pustil že na Deskovi vasi. Ravno ko sem se hotel vrniti po drugo skupino, so pridrveli najeti fantalini, in mi hoteli zapleniti voz. Z vozno vago sem jih razpršil in se odpeljal.«

Ko se je na belokranjskih voliščih 5. maja zvečer razvedelo za volilne rezultate, ki so kazali, da je proti pričakovanju in prepričanju volivcev s pičlo večino zmagala Jevtičeva lista, je spričo očitne volilne goljufije nastal med prebivalstvom vihar ogorčenja in protestov, ki je bil posebno močan v Črnomlju. Polegel pa se ni tudi še dneve

Uradno so bili razglašeni naslednji volilni rezultati:

volilnih upravičencev	4069
glasovalo	2952
od teh za vladno listo (kandidata Evgen Lovšin in Jure Koce)	1487
za opozicijsko listo (kandidat Peter Koren)	1465
volilna abstenenca	1117

Po ustni informaciji takratnega kandidata Evgena Lovšina je bilo po poročilih z volišč samih popolnoma jasno, da je s precejšnjo večino zmagala lista Združene opozicije in je zanjo glasovalo nad 2000 volivcev. Jure Koce je na vladni listi dobil kakih 300 glasov, drugi kandidat Evgen Lovšin pa kakih 1200. Ko so s potvorjenimi rezultati sporočili v Ljubljano zmago vladne liste, so tam hoteli najpreje proglasiti za poslanca E. Lovšina, ki pa je to, vedoč, da je dejansko zmagala opozicija, odločno odklonil in se ni več dalje menil za vso stvar. Tako so tedaj prisodili mandat Juretu Kocetu, ki so ga belokranjski volivci z ogromno večino odklonili. Iz povedanega in iz primerjave z uradnimi volilnimi rezultati sledi, da so kandidatu opozicije odvzeli kakih 500 glasov in izkonstruirali volilne rezultate tako, da je imela vladna lista vsaj skromno večino 22 glasov. To naj bi bilo pesek v oči belokranjskim volivcem. Obenem pa kažejo potvorjeni rezultati, da je vlada skoraj 500 oddanih glasov prištetla raje med neodane in s tem na videz okre-

pila celo položaj klerikalne stranke, ki je razglasila volilno abstinenco.

Ko je torej na voliščih bila razglašena zmaga vladne liste, je prišlo med volivci do razburjenja in nemirov. Najtežji so bili v Dragatušu. Tja so se zgrinjali volivci iz sosednjih vasi že v nedeljo zvečer in obkolili volišče. V zvoniku so od časa do časa bili plat zvona kot znamenje za punt. Ko drugega dne kmetje niso dovolili odvoza volilnih skrinjic, so iz Črnomlja prihiteli volilni komisiji na pomoč orožniki na kamionu. Zopet je udaril plat zvona, nakar se je razburjena množica zgrnila in s kamenjem napadla orožnike. Ti so odgovorili s streli v zrak, le eden od njih je meril naravnost v množico in ubil 55-letnega malega kmeta Mihaela Goršeta iz Sel pri Dragatušu. Ta politični umor je prebivalstvo Bele krajine še bolj razburkal in orožniškim postajam je prihitelo na pomoč celo orožništvo in vojaštvo iz Novega mesta. Ker so se na Goršetov pogreb zbrale velike množice prebivalstva, da ga spremijo na pokopališče na Goleku, so orožniki in vojaki obkolili pokopališče in preprečili dostop vsem razen najožjim domačim.

Odmev teh dogodkov ni bil velik samo v Beli krajini, temveč po vsej Sloveniji. Ko je takoj po volitvah junijski plenum CK KPJ razpravljajal o situaciji po volitvah in naročil, da je treba povečati partijsko dejavnost predvsem v krajih, kjer je prišlo pri volitvah do spopadov in demonstracij, je v svoji resoluciji med takimi kraji navedel tudi Črnomelj. »Bojovník«, glasilo neodvisne in takrat s Partijo sodelujoče Zveze bojovníkov iz prve svetovne vojne, pa je v svoji 14. številki z dne 8. septembra 1935 v poročilu »Zaupni sestanki po vsej Sloveniji« objavil: »V našem opozicionalnem, slovenskem in neodvisnem taboru je tudi pretežni del Štajerske, Dolenjske in Bele krajine«.

Zelo viden in vpliven politični delavec-domačin v naprednem gibanju Bele krajine tega časa je bil Franc Špehar. Spočetka vnet mačkovec je bil na nekem novomeškem predvolilnem zborovanju leta 1938 pridobljen za stvar kmetско-delavskega gibanja in mu ostal dosledno zvest. Izredno nadarjen se je neprestano izobraževal in prebiral zlasti marksistično literaturo. Zanimivo je, da je po zatrjevanju njegovih prijateljev znal n. pr. Speransa skoraj na izust. Odslej je bil Franc Špehar na vseh zborovanjih mačkovskega in kmetско-delavskega gibanja in je vedno nastopal kot predstavnik ljudskega kmetskega ele-

menta. Njegov vpliv je bil takrat tako velik, da je njegova pridobitev za progresivno kmetско-delavsko gibanje pomenilo pravzaprav pridobitev vsega obmejnega belokranjskega pasu.

Medtem so se v velikem svetu vse ostreje križala nasprotja med demokratskimi in vedno bolj napadalnimi fašističnimi silami, ki so se na evropskih tleh prvič z orožjem v roki spopadle v španski državljanski vojni. Prav ob borbi španskega ljudstva proti Francovim fašističnim falangistom, ki sta jih Nemčija in Italija politično in vojaško podpirali, se je jasno pokazala ločitev sveta v dva tabora: mimo oficialnega stališča držav in vlad so se posamezniki, struje, gibanja in stranke v vsakem narodu in vsaki državi razporedili v fronto resnično demokratičnih, miroljubnih in svobodoljubnih sil in v tabor reakcije. Ljudska fronta kot široka zveza vseh protifašističnih sil je na naših tleh dobila svojo posebno obliko in vsebino in se uveljavila najprej pod klasičnim imenom Slovenske ljudske fronte, zatem pod imenom Kmečko-delavskega gibanja, po ustanovnem kongresu KPS pa se razmahne kot Zveza delovnega ljudstva. Pri volitvah 11. decembra 1938 je to gibanje nastopalo kot legalna forma Partije, katere vodstvo je po načelih, ki jih je sprejel ustanovni kongres, za te volitve »usmerjalo komuniste v posameznih krajih v iskanje konkretnih oblik koalicije za udeležbo pri volitvah, za ustvarjanje in širjenje bloka opozicije«.⁸

Pred volitvami se je vršil v Ljubljani v odvetniški pisarni dr. Lada Vavpetiča sestanek delegatov za izdelavo skupnega programa vse opozicije s komunisti vred za enoten nastop pri volitvah. Udeležilo se ga je kakih dvajset mož iz vse Slovenije. Med več Belokranjci sta bila tudi Josip Veber in Peter Romanič, medtem ko je Franc Špehar zamudil vlak in ga zato ni bilo.⁹

Da je ob teh volitvah bila Bela krajina zopet močno razgibana in polna protirežimskega in opozicionalnega poleta, pričajo dogodki, ki so se ob teh volitvah vršili n. pr. v Podzemlju, Gradacu in Črnomlju.

Tone Šušteršič piše o tem v svojih zapiskih: »Zelo pomembna akcija je bila leta 1938 ob priliki volitev, ko je Mačkova opozicijska lista zmagala z veliko večino v občini Podzemelj. Pri teh volitvah potvarjanje ni bilo mogoče zaradi velike odločnosti volivcev iz Gradaca, ki so ves čas nadzorovali volišče in zagrozili, da bodo

razbili volišče, če takoj po končanih volitvah ne objavijo volilnih rezultatov. Po objavi se se razvile manifestacije in se nadaljevale vso pot do Gradaca, kamor so Gračani z mnogimi drugimi odšli v sprevedu. Spotoma so njihove vrste naraščale z novimi manifestanti. V Gradacu so odšli na postajo, vstopili v vlak in se odpeljali v Črnomelj ter nadaljevali z manifestacijami po poti od kolodvora proti mestu. Na tako imenovanem »Suhem mostu« (ožini pred gradom) jih je zaustavilo kakih 15 orožnikov z nasajenimi bajoneti. Ko je Šobar Tone, starejši mož, razgalil prsi in vzkliknil »Prebodite me prvega!«, je množica navalila na orožnike in predrila kordon. Pred Prosvetnim domom (nasproti gradu) so manifestanti naleteli na klerikalce, ki so se pripravljali, da z baklado proslave svojo »zmago«. Ko so zagledali razjarjeno množico, so se seveda potegnili v Prosvetni dom in z baklado ni bilo nič. Gračanom se je pridružilo še veliko število Črnomaljšev in po vsem Črnomlju so se razvile bučne protirežimske demonstracije.¹⁰

18. jun. 1959, o priliki, ko je bil v Črnomlju prirejen prvi belokranjski festival z nastopom raznih belokranjskih skupin, je dala Partija navodilo, naj vzdolž vse proge v Beli krajini razobesijo takrat prepovedane slovenske in rdeče zastave. Za to akcijo je bil v Črnomlju zadolžen tov. Milan Šimec. Podobne demonstracije so se razvile tudi ob festivalu v Metliki, kjer je razvil slovensko zastavo kasneje v partizanih padli Petric Tone.

Ta čas je tudi Zveza delovnega ljudstva dobila svojo trdno organizacijsko obliko. 3. septembra 1959 je bilo v Celju ustanovno zborovanje delegatov in na njem v načelu sprejet program Zveze. 24. septembra 1959 je bil v Črnomlju zbor delegatov za Belo krajino in sosedno Dolenjsko. Poleg Belokranjcev so se ga udeležili tudi Maks Henigman in Rudolf Zupanc iz Toplic na Dolenjskem, oba kandidata CK KPS, kmet Pirnar Anton iz Broda in Pirkovič Jože, ključavničar iz Šentjerneja. Zbor sta vodila Franc Leskošek in Ivan Kreft. Na podlagi predlogov črnomeljskega zbora je bil celjski program dopolnjen in 20. oktobra 1959 so ga za belokranjsko Zvezo delovnega ljudstva podpisali Jakofčič Niko, kmet iz Cerkvišč pri Podzemlju, dr. Mihelčič Lojz, zdravnik iz Metlike, Slane Josip, kmet in čevljar iz Metlike, Sašek Jože, krojač iz Metlike in Špehar Franc, kmet iz Gorice pri Sinjem vrhu.¹¹

Politično razgibanost in svojo opoziciionalno razpoloženje so Belokranjci pokazali tudi ob proslavi 60-letnice dr. Mačka julija 1959 v Zagrebu. Takrat seveda se nikomur niti sanjalo ni, kako se je prav ta čas Vladko Maček že sporazumel z Rimom, kasneje pa še z Berlinom za razbitje Jugoslavije in da je zato že prejel dvajsetmilijsko podporo od Mussolinijeve vlade.

Za 28. oktober 1959 je bilo v Ljubljani sklicano veliko zborovanje v restavraciji Kmet na Gosposvetski cesti. Šlo je za združitve vseh naprednih strank in skupin v eno stranko. Sklicatelji so po dr. Viktorju Mačku, odvetniku v Ljubljani, zborovanje prijavili, vendar dovoljenja zanj niso prejeli. Ko se je v dvorani zbralo okoli 250 delegatov iz vse Slovenije in je bilo stavljeno vprašanje, ali naj zborujejo kljub temu, čeprav še ni prišlo dovoljenja, je Špehar Franc iz Gorice vstal in zaklical: »Smo svobodni državljani in se lahko svobodno razgovarjamo!« Zborovalcem je bilo nato sporočeno, da se zborovanje vrši, v primeru pa, da ga policija razžene, se bo zborovanje nadaljevalo čez štirinajst dni v Zagrebu v hiši v Frankopanski ulici št. 7. Ravno ko je govoril delegat iz Beograda, je policija res vdrla v dvorano. Zborovalci so žvižgali in cepetali z nogami, Špehar Franc pa je zopet zaklical, da ne gredo iz dvorane prostovoljno, temveč naj jih policija znosi ven, če hoče. Končno jih je policija le razgnala; ko pa so se zborovalci na ulici ponovno začeli zbirati in prepevati, so jih z gumijevkami pretrepali in razpodili po vsej Ljubljani, nekaj pa so jih tudi zaprli.

Čez štirinajst dni se je v Črnomlju in Gradacu naložilo na tovarni avtomobil rudnika Kanižarice kakih 45–50 mož in se odpeljalo v Zagreb na dogovorjeno zborovanje. »Hrvatska seljačka zaščita« v narodnih nošah jih je sprejela na ulici, s člani zaščite pa je bila zavarovana tudi vsa pot do številke 7 v Frankopanski ulici, kjer se je v drugem nadstropju vršilo zborovanje. Pred vstopom je moral vsak udeleženeček pokazati posebno vabilo, pri čemer sta bila odkrita tudi dva Natlačenova vohuna, ki ju je zaščita aretirala in odpeljala. Med udeleženci tega zborovanja, ki je trajalo kakih šest ur, se Peter Romanič spominja Belokranjcev: Jurija Prebiliča iz Dola, Luke Nagodeta iz Predgrada, Petrica iz Tuševga dola, Stegneta iz Vinice in Butale Jake iz Gradaca.¹²

Poskus organiziranja »Vzajemnosti«, za katero je dal pobudo tov. Radko Polič iz Grosuplja in ki bi imela ugodna tla zlasti

v Črnomlju, kjer je že bilo nekaj delavstva v tamkajšnji livarni, veliko pa na gradbišnih železniške proge Črnomelj—Vrbovsko, je oblast preprečila s tem, da ustanovitve ni dovolila. Delavstvo na progi je bilo takrat vsaj deloma organizirano v Zvezi gradbenih delavcev (Savez građevinarov).

Posebno živahne so bile protestne akcije proti draginji, ki jih je v Črnomlju Partija organizirala takrat, ko je bil zaradi trgovinske pogodbe Jugoslavije s Hitlerjevo Nemčijo povečan izvoz živil, katerih cena je doma zato rasla.

Ob koncu leta 1939 je prišlo v Gradacu in Podzemlju do večjih demonstracij, ker je bil tamkajšnji učitelj zaradi sodelovanja v progresivnih kulturnih društvih službeno premeščen. Precejšnja množica okoliškega prebivalstva ga je demonstrativno spremljala na železniško postajo v Gradacu. Demonstracije so se ponovile na božič 1939, ko so ljudje odhajali od polnočnice. Po naročilu Jake Butale jih je organiziral Stane Cuznar. Z vzkliki »Dol z bajonet« so množice demonstrirale posebno, ko so jim prišli naproti gradaški orožniki in jih skušali ustaviti in razgnati.¹³

Te demonstracije so še dolgo odmevale. 27. decembra 1939 so orožniki aretirali Cuznarja Staneta, ko se je vračal iz službe v Vranoviče, in ga odgnali na orožniško postajo v Gradac. Isto noč so tja prignali še pet Gračanov. Odpeljali so jih v sodne zapore, proti njim pa je bila vložena obtožba. Nekako po 14 dneh so bili izpuščeni, da se branijo na svobodi, Gračani pa so jim ob vrnitvi priredili na postaji hrupen sprejem s harmoniko in petjem. Na procesu marca 1940 so bili zaradi pomanjkanja dokazov vsi oproščeni.

Vse te in podobne akcije so bile predvsem delo belokranjskih partijcev, ki so se 6. januarja 1937 zbrali na prvo partijsko konferenco v Mihelčičevi zidnici v Semiču. Udeležili so se je: metliški zdravnik dr. Mihelčič Lojze in njegov brat Jože iz Vavpče vasi pri Semiču, Jakofčič Niko, kmet iz Cerkvišč, Šimec Milan, mizar iz Črnomlja, Butala Jaka, krojač iz Gradaca, Špehar Jure, kmet iz Damlja, Kovačič Milan, mizar iz Gradaca, Pezdirc Anton, delavec iz Črnomlja, Satošek Slavko, brivec iz Črnomlja, Slanc Jože, čevljar iz Metlike, Bahor Matija, delavec iz Dragovanje vasi, Bahorič Jože, kmet in čevljar iz Pribincev, Črnič Niko iz Boginje vasi.¹⁴

Po tej konferenci so se formirale prve celice v Gradacu, Semiču, Metliki in Črnomlju.¹⁵ V maju 1940 je bila ponovna par-

tijska konferenca, ki je v prisotnosti tov. Vide Tomšičeve postavila Okrožni komite, v katerega so bili izvoljeni tovariši: Mihelčič Jože, Slanc Jože, Butala Jaka, Bobič Franc, Šimec Milan in Kovačič Milan. OK si je ta čas ustvaril tudi svojo ilegalno tehniko pri Gradacu v Starčevi zidnici. V njej so delali Kovačič Milan, Štampohar Jule in Butala Nande.

Ko je Cvetkovič-Maček-Kulovčeva vlada začela z množičnimi interniranjem partijcev in levičarjev v zloglasnih taboriščih v Bileci in Ivanjici pri Međurečju, je bilo v to zadnje taborišče odgnano iz Bele krajine 14 tovarišev, med njimi tudi člani okrožnega komiteta Mihelčič Jože, Bobič Franc, Butala Jaka in Šimec Milan. Partija je ob tej priliki zopet zaktivizirala množice s tem, da je pokrenila podpisovanje zahteve po izpustitvi interniranih.

Razrahljano organizacijo je ponovno utrdil Tone Tomšič na partijski konferenci januarja 1941. Vršila se je na Kanižarici pri Dvojmoču Jožetu, starem komunistu že iz leta 1918. Na tej konferenci je bil izvoljen nov okrožni komite, v katerem so bili tovariši Bahor Matija, ki se je nekaj pred tem vrnil iz Francije in Sovjetske zveze, Črnič Ivan, Dvojmoč Anton, Mišica Lado, Štampohar Jule in Kovačič Milan. Sekretar komiteja je postal Bahor Matija.

Slika 2. Tone Sušteršič — Tine Železnik (orig. v muzeju NO, kred. retuša J. Pogačnik)

Članstvo Partije se je namreč posebej okrepilo v letu 1940 in 1941 s sprejetjem cele vrste mladih fantov, zrastlih v SKOJ, ki jih skoraj vse zasledimo med prvimi belokranjskimi partizani in od katerih so mnogi žrtvovali tudi svoje življenje.

Tako se nam v času, ko se je svetovna kriza ostrila iz dneva v dan zaradi vedno bolj brezobzirno v vojno stremečega nemško-italijansko-japonskega fašističnega imperializma, dokler ni v septembru 1939 vojna tudi dejansko izbruhnila, in v času, ko so jugoslovanske vlade Stojadinovića, Cvetkovića in Mačka prehajale popolnoma na fašistične pozicije, v Beli krajini kaže tale slika:

Belokranjsko ljudstvo, razočarano nad politiko režimskih strank, stoji po večini v opozicijskem taboru. Nekateri v zmedeni časih in pojmov pričakujejo rešitve v Hitlerju, za katerega spretno dela iz sosedne Kočevske dobro organizirana, vzdrževana in vodena propaganda. Po vsej Beli krajini od Gorjancev do Kolpe pa so raztresena majhna jedra partijskih celic, katerih člani so nenehno na delu, da pripravijo množice na velike preizkušnje, ki morajo priti.

SOVRAZNA ZASEDBA

Odkar se je v jeseni 1939 začela druga svetovna vojna, je v našem ljudstvu vedno bolj naraščal nemir. Uradno Jugoslavijo je z ene strani pritegoval k sebi zahodni zavezniški blok, z druge strani pa se je vedno bolj krepil pritisk nemško-italijanskih fašističnih napadalcev, katerim se ni vse bolj približevala samo takratna vlada Jugoslavije, temveč je celo glavni partner te vlade, dr. Vladko Maček že od spomladi 1939 s tajnimi pogajanjmi z Italijo in kasneje z Nemčijo pripravljaval notranji udar in s tem pripravljaval pot fašističnim napadalcem. Za to svoje delo je prejel dvajsetmilijonsko denarno podporo od italijanske vlade.¹⁶

Poleg političnega in vojaškega pritiska, ki ga je zlasti Hitlerjeva Nemčija izvajala na jugoslovansko vlado, je nemški nacizem poskušal razkrojiti in razdružiti jugoslovanske narode s svojo propagando in si med njimi ustvariti močno peto kolono. To je nacistom uspevalo iz dveh strani: preko nemške manjšine, združene v Kulturbundu, in preko sezonskih delavcev, ki jih je Nemčija vabila na delo, jim nudila posebne ugodnosti in tako ustvarjala iz njih svoje neplačane agitatorje, ki so po povratku domov prikazovali Hitlerjev rajh kot pravi

raj za delovnega človeka. Nemško-sovjetska prijateljska pogodba iz avgusta 1939 je bila enim in drugim pri tem posebno dobrodošlo agitacijsko sredstvo, kateremu je tu in tam šel na led tudi kak dobro misleč, progresivno usmerjen Slovenec ne samo v Beli krajini. KPJ in KPS, ki sta že leta sem opozarjali na fašistično nevarnost in postavljali boj proti hitlerizmu in fašizmu na prvo mesto v boju delovnih množic, sta to nevarno propagando zavirali predvsem z vse glasnejšim zahtevanjem po uradnem priznanju ZSSR. Ko so bili med Beogradom in Moskvo vzpostavljeni stiki ter se je julija 1940 — Francijo je takrat že zlomil nemški vojaški stroj — začelo na pobudo KPJ organizirati »Društvo prijateljev Sovjetske zveze«, so tudi Belokranjci vneto pobirali podpise zanj.

Aprilski napad na Jugoslavijo je Belo krajino kot druge slovenske in jugoslovanske pokrajine vrgel v vrtnec zmede, nejasnosti in negotovosti. Ker se je zdelo, da je Bela krajina najbolj oddaljena od smeri sovražnih vdorov, se je preko nje hotelo proti Karlovcu seliti poveljstvo Dravske divizije, ki pa je obtičalo že v Novem mestu in se 11. aprila pod nemškimi bombami razbežalo ali se naslednje dneve predajalo prvim nemškim bojnim enotam. V Beli krajini so obtičali tisti deli prostovoljcev, ki so iz Ljubljane in celo iz daljnega Ptuja in Maribora bili na poti proti zbornemu mestu v Karlovcu, pa jim je izklicanje Paveličeve »nezavisne« žepne Oslje zaustavilo pot. Morali so zapustiti vlak in se v majhnih skupinah vračati proti Metliki.

Prav izklicanje ustaške »Nezavisne države Hrvatske« je splošno zmedo še povečalo. Kmalu se je v brezredju zdramil anarhični instinkt in že 11. aprila so najprej posamezno, potem pa v množici začeli vlamljati v dolge vojaške transportne vlake, ki so obtičali na kolodvorih, in v vojaška skladišča.

Med razgrajajočo in prepirajočo se množico pa so se n. pr. v Črnomlju sukali tudi mladi člani partijskih celic. Ni jim bilo mar raznolikega blaga, temveč so takrat, ko so mnogi odmetavali orožje, stikali za njim, ga zbirali in odnašali v skrivališča. Čeprav ga je kasneje okupator mnogo odkril in zaplenil, ga je vendar ostalo toliko, da so se prvi partizani lahko oborožili.

V četrtek, petek in soboto, 10., 11. in 12. aprila, so se tudi po vseh belokranjskih poteh in stezah vračali v svoje vasi mobiliziranci razpadajoče jugoslovanske vojske, in mnogi so nosili s seboj razočaranje in

zagrenjenost, mnogi pa tudi strupeni dih hitlerjevske propagande, ki jo je zdaj krepilo še občudovanje nemške »bliskovite« udarnosti. Z izmišljenimi ali pretiranimi vestmi, n. pr. o razrušenem in požganem Novem mestu, so splošno zmedo še povečevali.

V ta kaos je v petek priropotala skozi Belo krajino prva nemška motorizirana izvidnica, prihajajoča od Karlovca, in brzela preko Metlike in Gorjancev proti Novemu mestu. Tam je razorožila čakajoče jugoslovanske oficirje, jih naložila na kamion in odpeljala, preje pa še stopila v brezzično zvezo s prodirajočimi nemškimi enotami ter javila, da je Novo mesto zasedeno. V soboto in nedeljo so prihajale prve večje nemške enote iz smeri Trebnjega in Sevnice, zasedle Novo mesto in prodirale preko Gorjancev proti Karlovcu in Vinici. V noči med 12. in 13. aprilom so zasedle Črnomelj in prišle na Vinico 13. aprila ob 4. uri zjutraj. Komandant nemških čet je na okrajnem glavarstvu v Črnomlju razglasil smrtno kazen za vsakogar, ki bi se nemški vojski upiral, nemško vojaštvo pa se je naslednje dni gnetlo zlasti po trgovinah in za cenen ali brezvreden denar nakupovalo vse moške stvari.

S prihodom nemške vojske je bilo še pred razglasitvijo kapitulacije jugoslovanske kraljevske vojske vsakemu človeku pri nas jasno, da je Jugoslavija razbita. Domače vojaške oblasti ni bilo več, civilna pa se je v pričakovanju nadaljnega razvoja dogodkov potuhnila. Pozive bana in tako imenovanega Narodnega sveta za organiziranje varnostnih straž, ki naj bi preprečevale samovoljna dejanja in plenjenja, so nekateri sicer skušali uveljaviti, vendar so se hitro pojavili tudi organi nemške žandarmerije in policije, ki pa so izvrševali svojo službo le po večjih krajih in križiščih ter v prvi vrsti lovili predvsem razhajajoče se častnike jugoslovanske vojske, ki se jim niso znali dovolj spretno izogniti. Kot vojne ujetnike so jih odpremljali na posebno, v ta namen določena zbirna mesta. Prihod nemške vojske, ki je z nekaterimi oddelki ostala v Beli krajini, predvsem v Črnomlju in Metliki skoraj štirinajst dni, je napravil vtis, da so po njej zasedene pokrajine tudi že priključene k Hitlerjevemu rajhu, kar je z vso spretnostjo in živahnostjo širila hitlerjevska propaganda. Ta je imela svoje agitatorje tudi v onih prodanih ali zapeljanih Belokranjcih, ki so si od tega obetali predvsem osebnih in gmotnih koristi. Prepričevali pa so o tem Belo-

kranjce in druge v soseščini prebivajoče Slovence zlasti Kočevarji. Ti so se v uniformah svojih kulturbundovskih vojaških formacij spuščali iz obrobni belokranjskih višin in so posebej po Črnomlju nastopali kot gospodarji in grozili Slovincem s trdo pestjo nemške oblasti, za katere izvršne organe so se sami že imeli. V splošni negotovosti je ta propaganda spočetka imela dokaj uspeha.

Prve italijanske vojaške enote so se v Beli krajini pojavile 15. aprila. Bila sta to 11. bersaljerski bataljon in tankovska enota iz divizije »Celere«, ki sta po neposredni in osebni zapovedi šefa italijanskega Generalnega štaba, generala Marija Roatte 11. aprila na Krasu prehitela prepočasi nastopajočo italijansko vojsko XI. C. A. in v večernih urah istega dne »vsaj nekaj ur pred Nemci«, kot pravi general Giacomo Zanussi, zasedla Ljubljano. Ti dve enoti sta se 14. in 15. aprila po dolini Krke, skozi Dolenjske Toplice in Stare žage ter preko Bele krajine vračali v svoj armadni zbor, ki je takrat začasno zasedel sosednje hrvatsko ozemlje med črtama Vinica—Bosiljevo—Generalski stol in Brežice—Samobor—Petrinja—Glina. Ti enoti pa sta bili le na prehodu in vse do 26. aprila Belokranjcem ni bilo jasno, kdo je okupator. Šele tega dne so namreč prišle v Belo krajino enote divizije »Isonzo«.

16. aprila so se divizije XI. C. A., ki so zasedle Notranjsko, Ribniško dolino in Ljubljansko kotlino, pomikale proti Kolpi in Vrbovskemu, kjer je bila predvidena koncentracija njihovih sil v primeru nadaljevanja vojaških operacij proti jugoslovanski vojski. Medtem pa je 17. aprila zvečer bila podpisana kapitulacija jugoslovanske kraljevske vojske, ki je stopila v veljavo 18. aprila opoldne. Že v teku pogajanj za predajo je bil 17. aprila ob 1,00 uri italijanski vojski izdan ukaz za uestavitev nadaljnjih prodiranj. Po objavljeni kapitulaciji v noči 17. aprila in po širokoustni zahvali Duceja vajakom za njihove »odlične vojaške uspehe«, ki je bila italijanski vojski sporočena 18. aprila, je poveljstvo XI. C. A. zapovedalo svojima divizijama »Re« in »Isonzo«, da začneta »s čiščenjem zasedenega ozemlja in z njegovo zasedbo s tem, da razdelita lastne enote po Sloveniji«.17

Prvotna meja med področjema obeh divizij je potekala približno po dolini Krke tako, da je ozemlje med Ljubljano in Novim mestom ter Krko in Savo bilo podrejeno diviziji »Re« s sedežem v Ljubljani,

drugo z Notranjsko in Belo krajino pa diviziji »Isonzo« s sedežem v Kočevju. Belo krajino je zasedel 26. aprila pehotni polk št. 25 »Como« iz divizije »Isonzo« in razmestil I. bataljon v Metliki, II. bataljon v Semiču, poveljstvo polka s III. bataljonom in drugimi enotami pa se je nastanilo v Črnomlju. Ta raspored je ostal neizpremenjen tudi po novi razdelitvi zasedenega ozemlja med imenovani diviziji, ki jo je poveljstvo XI. C. A. zapovedalo 2. maja z aktom št. 02/4428. Meja med obema področjema je sedaj potekala po črti Dolsko—Trebjeljevo—Višnja gora—Zagradec—Stari log—Mozelj—Kolpa. Vzhodno od te črte je bilo področje divizije »Isonzo«, zahodno pa divizije »Re«. Kočevje je prenehalo biti sedež divizijskega poveljstva 5. maja, ko se je štab divizije »Isonzo« preselil v Novo mesto, medtem ko so prve enote te divizije prišle v Novo mesto že 2. maja 1941. Divizija »Re« je ostala v Sloveniji do 10. maja, ko je odšla v sestav V. C. A. na Hrvaško, v Sloveniji pa jo je zamenjala divizija »Granatieri di Sardegna«.

Ta sprememba in prenos sedeža divizije iz Kočevja v Novo mesto je v očitni zvezi z rastočo zmedo vzdolž nemško-italijanske razmejitvene črte, predvsem v dolini Mirne in ob Krki od Novega mesta navzdol. V teh krajih se je nacistična propaganda krepila iz dneva v dan in so nemški vojaki, zlasti pa oddelki SA stalno vdiral na Italiji odmerjeno ozemlje in s tem spravljali v obup lokalne poveljnike italijanskih vojaških enot. Že Hitlerjev rojstni dan — 20. aprila — (italijanski zunanji minister grof Galeazzo, Ciano je prav ta dan na Dunaju moral sprejeti na znanje po Hitlerju določeno demarkacijsko črto med nemškim in italijanskim zasedbenim področjem) so izrabili za obširno propagando in zahtevali od ljudi po Novem mestu in v Podgorju, da morajo razobesiti nacistične zastave, v nedeljo, 27. aprila, pa poskusili kar z nekakim državnim udarom: novomeški hitlerjevci, ki jih je vodil načelnik cestnega razdelka okrajnega glavarstva inž. Miklauc, so obenem z bajnofškim graščakom Robertom Germom in otoškim »grofičem« Karlom Villavicenzio-Margherijem ob asistenci SA skupine iz Brežic za 18. uro sklicali mestni svet na izredno sejo v mestno hišo, odstavili župana in ves občinski odbor, prevzeli oblast in proglasili priključitev Novega mesta k — tretjemu rajhu! Še isti večer so razposlali uradom prve okrožnice in meščanom pod pretnjo kazni zapovedali razobešenje zastav s kljukastim križem. Ta

priključitev pa je trajala le do 6. ure zjutraj naslednjega dne. Za 1. maj so se pripravili v večjem obsegu. V Mirenski dolini je prišlo do organiziranega in oboroženega pohoda proti Trebnjem, kjer je bila manjša italijanska posadka. S to je pri Starem trgu prišlo do spopada in je bilo ubitih nekaj zapeljanih kmetov. Na Novo mesto pa so pripravljali tega dne napad z večjo množico okoličanov, ki so se seveda ob nastopu nekaj karabinjerov in vojakov železniške milice — to je vse prve italijanske posadke — kmalu razšli s svojimi pripravljenimi vozovi in malhami vred. Da temu nevzdržnemu stanju, ki so ga fašistom povzročali njihovi nacistični zavezniki, vsaj za silo napravi konec, je poveljstvo XI. C. A. ukazalo diviziji »Isonzo«, da se preseli v Novo mesto.

Da se naše podeželsko prebivalstvo ni moglo sprizniti z italijansko zasedbo in si je bolj želelo nemške, ima svojo psihološko osnovo v splošnem gledanju naših ljudi na zahodne sosede: Še iz časov Radeckega, zlasti pa prve svetovne vojne so imeli zanje samo omaloževanje in posmeh. Prav tako pa jim je od takrat in še stoletja pred tem v podzavesti ostala nekakšna bojazen pred nemškim »gospodom«. Poleg tega je trenutno pronemško nagnjenje podpiralo še zmotno prepričanje, da se z Nemci povrnejo tudi »stari dobri časi francjožefovske Avstrije«. Zato so spočetka toliko bolj šli na led nemški agitaciji. Da so to razpoloženje poznali tudi Italijani, nam priča poročilo, ki ga je 12. junija 1941 poslal visoki komisar Emilio Grazioli ministru notranjih zadev v Rim, v katerem ugotavlja: »Slovenci nimajo prav nobene simpatije do nas in so nas vedno sovražili in prezirali... Prav nič ni treba raziskovati, kdo je protiitalijansko usmerjen, in če bi šlo za to, bi bilo treba v množicah aretirati vse prebivalstvo pokrajine.«¹⁸

Slepeči začetni uspehi Hitlerjeve bliskovite vojne, močan vtis, ki ga je v prebivalstvu zapuščal takrat pri nas še brezhibno delujoči nemški vojaški stroj, nejasnost o obsegu nemškega in italijanskega zasedbenega področja oziroma o meji med njima, nenehna propaganda hitlerjevskih agentov, ki je mnogim obljubljala bogat zaslužek v Nemčiji, delavstvu pa izboljšanje socialnega položaja, vse to — in še odpor proti italijanski zasedbi sploh, je bilo krivo, da je tudi ta ali oni Belokranjec zajezdil konja, razvil doma skrupucano nacistično zastavo s prečudno vrtečim se kljukastim križem in v družini enako mislečih po-

jezdil preko Gorjancev, se spustil na ravno Krško polje do nemških komand in mole-doval, naj vendar »odrešijo« tudi deželico med Gorjanci in Kolpo.

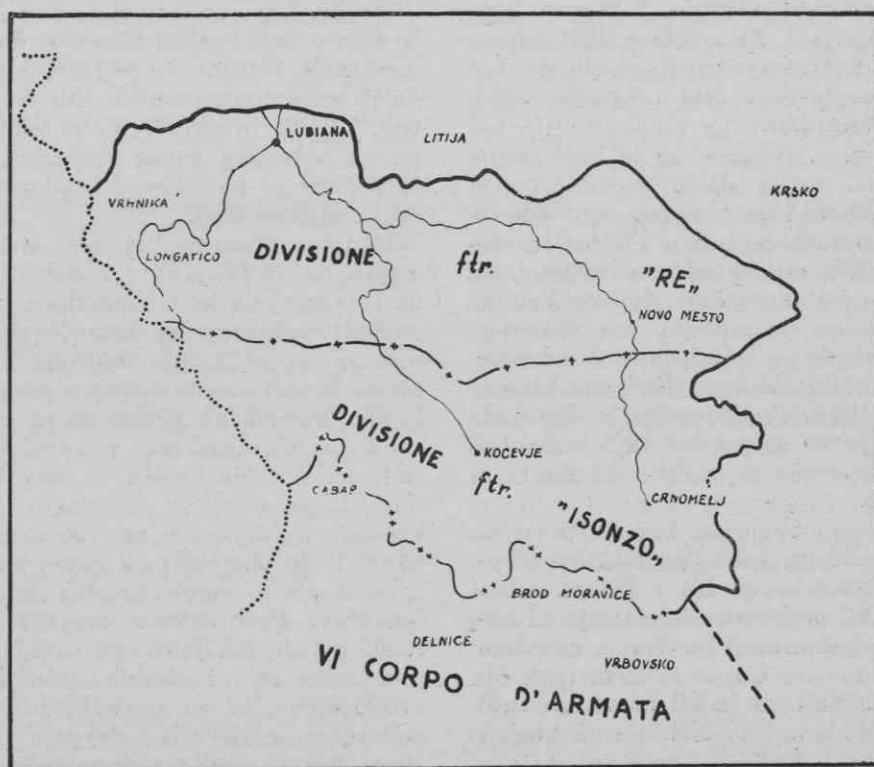
Gospodarske težave, ki so kot posledica vojne in okupacije zadevale predvsem ma-lega človeka, je skušala tudi na italijan-skem zasedbenem področju obrniti hitler-jevska propaganda v svoj prid. Italijanske oblasti so namreč morale dovoliti, da se je na široko razmahnila agitacija za odhod na delo v Nemčijo. Tako je bila na črno-maljskem občinskem uradu odprta kar iz-seljenska pisarna, pred katero se je gnetla množica Belokranjcev, da bi lahko odšla — kot so mislili — po bogat zaslužek v Hitlerjevo obljubljeni deželo.

Maj in junij 1941 sta bila meseca, ko sta bila hitlerjevska propaganda in vnanje zanje na višku. Vse to pa je imelo le pre-hoden značaj in iztreznjenje je prišlo prav kmalu. Že na ustanovnem sestanku Osvo-bodilne fronte 27. aprila 1941 je bilo med tezami, ki jih je predložil CK KPS, na prvem mestu pravilno in točno ugotovljeno: »Uspehi hitlerjevske demagogije med slo-venskimi narodnimi masami, za katere je kriva protinarodna politika bivših oblast-nikov, so zgolj prehodnega značaja. Na

obzorju je vsenarodno množično gibanje za osvoboditev in združitvev zaslužjenega in razkosanega slovenskega naroda.«

Ustanovitev »Ljubljanske pokrajine« in njena istočasna priključitev k Italiji dne 3. maja 1941 naj bi uravnovesili položaj tudi ob razmejitveni črti in trdno zakoličili meje »rimskega imperija« proti Tretjemu rajhu. Meja po gričevju na desnem bregu Save in ob dolnji Krki pa je ostala še labilna in sta za njeno končno določitev imeli skrbeti italijanska in nemška razme-jitvena komisija, ki pa svojega dela ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 še vedno nista končali.¹⁹

Razmejitev proti tako imenovani Ne-zavisni državi Hrvatski, ki je predvsem zadevala Belo krajino, je bila manj sporna. Potekala je po Kolpi in po stari slovensko-hrvatski meji v Žumberku in na Gorjancih. Samo v Žumberku je prišlo do sporov, ki pa niso zadevali slovenskega narodnostnega ozemlja. V nekaterih občinah, ki so bile v Jugoslaviji vključene v črnomaljski okraj in s tem k dravski banovini, je ustaška propaganda delala za priključitev k NDH ter je prišlo celo do nemirov proti Italijan-om, kot n. pr. v Radatovičih.

Slika 3. Razdelitev ozemlja med VI. armadnim zborom, pehotno divizijo »RE« in »ISONZO« (orig. v muzeju NOB v Ljubljani)

Po aktu z dne 3. maja so se Nemci počasi in obotavljaje umikali na začasno določeno razmejitveno črto, v tako imenovano »Ljubljansko pokrajino« pa so se tihotapili predstavniki italijanske civilne oblasti in fašistične stranke. Okrajna glavarstva so prevzeli »Capitani distrettuali« in Bela krajina je dobila novega politično-upravnega šefa v osebi fašista ing. Emilia Cassanega. Policijsko varnostni službi je na črnomaljskem okraju načeloval komisar javne varnosti dr. Battaglia s svojimi agenti. Karabinjerski tenenci, ki je bila v sestavi karabinjerske čete s sedežem v Kočevju in je imela svoje postaje po vseh bivših belokranjskih orožniških postajah, je poveljeval tenente Augusto Fabri.

Poleg predstavnikov fašistične civilne oblasti so se selili v Belo krajino še posebni organi fašistične stranke. Ustanovljeni so bili posebni uradi PNF, imenovani »Centro d'Assistenza«, ki ga je vodil načelnik, imenovan »Capo centro« ali tudi »commissario politico«. Najprej je bil tak urad ustanovljen 2. maja 1941 v Črnomlju in ga je vodil fašist Cecchi Oscar, njegov pomočnik je bil slovenski renegat Lampe Luigi. V Metliki je bil ustanovljen urad stranke 9. julija 1941 in ga je najprej vodil fašist Crucil Natale, nato Bragaglia, vsaj od 20. septembra dalje pa Currà Vittorio. V Starem trgu je bil ustanovljen 30. avgusta 1941 in ga je vodil fašist Comugnaro Riccardo, na Vinici pa 5. septembra 1941 in ga je vodil Ermanno Callegaris.

Poleg 23. p. p. »Como«, ki je imel svoje enote od 26. aprila dalje razmeščene v Črnomlju, Metliki in Semiču, je prišla v Belo krajino tudi centurija IV. legije obmejne fašistične milice »Monte Nevoso«, ki ji je poveljeval centurione Renato Vanna. Obmejna milica je zasedla vse važnejše kraje in prehode na Kolpi, proti Žumberku in proti Kočevski: Zdihovo, Radenci, Vinica, Griblje, Metlika, Bojanja vas in Planina. Svoje postaje so si uredili tudi stražniki kr. finančne straže in vojaki ostalih fašističnih milic.

Ker sta večja obmejna kraja Vinica in Stari trg ob Kolpi spočetka bila brez posadke redne vojske, je bil v Belo krajino poslan še CXI. motorizirani mitraljeski bataljon, ki se je nastanil na Vinici, eno četo pa je imel razmeščeno v Starem trgu ob Kolpi. V Starem trgu je bil nameščen tudi fašistični 144. bat. CC. NN. (črnih srajc), v Gradacu pa 2. divizion 6. art. polka.

Po italijanskih vojaških podatkih iz poletja 1941 je znašalo število vojakov redne

italijanske vojske brez karabinjerov, policije, finančne straže, centurije obmejne milice ter vojakov ostalih milic 4234 mož, ki so bili razporejeni tako:

Črnomelj:

poveljstvo 23. p. p., minometalska četa, oddelki peš. artilerije 65/17, III. bataljon 23. p. p.	1370 mož
18. bataljon komande mesta	326 „
53. voj. poljska bolnišnica	70 „
115. sanitetni oddelek	100 „
vojaško skladišče	10 „
pekarski oddelek	50 „
Skupno v Črnomlju	1926 mož

Semič:

II. bataljon 23. p. p. 840 „

Metlika:

I. bataljon 23. p. p. 720 „

Vinica:

CXI. mot. mitr. bat. 578 „

Stari trg:

CXI. mot. mitr. bat., 1. četa 170 „

Skupaj 4234 mož

Če upoštevamo še ostale vojaške enote, je bilo v Beli krajini leta 1941 do 6000 mož oborožene italijanske vojske, kar pomeni, da je približno na vsakih 4 do 5 Belokranjcev, v številni otroke, žene in starce, prišel po en oborožen čuvar rimskega imperija, še preden je partizan dvignil proti njemu svojo uporno pest.

Medtem so se vedno bolj širili glasovi o postopanju Nemcev v zasedeni Štajerski, na Gorenjskem in v obsavskem pasu. Tudi najbolj zakrknjenim hitlerjevskim priganjačem so se začele odpirati oči takrat, ko so Nemci začeli s široko zasnovano selitvijo kmetskega prebivalstva na Štajerskem in Gorenjskem, v pozni jeseni pa tudi na Krškem polju in na Bizeljskem ter so se začeli v Podgorju pojavljati begunci in izgnanci ne več samo iz meščanskih in obrtniških krogov, temveč tudi iz vrst zlasti malih kmetov in kmetijskih delavcev. Prebivalstvo svojega hladnega razmerja do italijanskega osvajalca ni izpremenilo in ni sledilo zgledom svojih »voditeljev«, ki so se v Ljubljani in na podeželju prehiteli v dajanju vdanostnih izjav, pač pa se je vedno bolj ohlajevala hitlerjevska vnema. Napad Nemčije in njenih satelitov na ZSSR 22. junija 1941 je

nadalje spremenil odnos množic do hitlerjevstva in prepričanje, da morata Nemčija in Italija vojno izgubiti, je rastlo iz dneva v dan.²⁰

Na italijanskem zasedbenem področju pa je pospešil tudi nadaljnjo ločitev širokih plasti prebivalstva od tistih, ki so se iz predaprilske Jugoslavije imeli za njegove poklicne vodnike in besednike. V upanju, da si bodo ti z okupatorjevo pomočjo ohranili vsaj nekaj po njem dovoljene politično-gospodarske moči in da bodo zadržali vsako progresivno in demokratsko gibanje, ki je pod vodstvom Osvobodilne fronte začelo prehajati v oborožen upor, so se ti vodniki iz obeh tradicionalnih slovenskih političnih taborov tudi na podeželju vedno bolj uslužno bližali okupacijski oblasti, dokler jih ni železna logika v razvoju pripeljala naravnost — v narodno izdajstvo.

Na te samozvane besednike in vodnike ljudstva je začela graditi fašistična politična oblast in jih pridobivati za najozje sodelovanje v varljivem upanju, da je z »voditelji« spravila pod svojo streho tudi — ljudstvo. V tem pa se je popolnoma uštel.

OPOMBE

1. Podatki vzeti iz rokopišnega gradiva za razpravo: dr. Fr. Zwitter »Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni«. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani, 1956. Prim. prav tam tudi zemljevid na str. 65. — 2. Vlado Kozak: Nekaj o delu Partije med slovenskim kmečkim ljudstvom. Delo, 1949, št. 5. — 3. Na velikonočni ponedeljek 1919. leta so se kmetje iz Vinice in njene okolice uprli in z vzkliki: Hočemo republiko! Hočemo zemljo! v veliki množici prišli na Vinico. Vodila sta jih Zugelj Peter in Benec Ivan iz Podklanca. Množica je demonstrirala proti monarhiji in odstranila slike kralja Petra I. Ukinili so občinsko upravo in izbrali novo pod vodstvom Vlahoviča Franca, ki so mu ob stran postavili za tajnika Maliča Petra. Vinico so proglasili za republiko, za njenega predsednika pa postavili najstarejšega moža v kraju, 87-letnega Novosela iz Perudine. Na Vinico so tiste dni v množicah zahajali tudi ostali Belokranjci in sosedni Hrvatje in manifestirali za republiko. Tretjega dne pa so prišli orožniki in republiko zadržali. (Ti podatki so vzeti iz rokopišnega spisa Janeza Vitkoviča »Iz upornih dni belokranjskega ljudstva«.) Viniškim upornikom je leto kasneje, 19. in 20. maja 1920, sodilo Deželno sodišče v Ljubljani kot delegirano sodišče, da bi razprava v Crnomlju oziroma Novem mestu ne razburjala preveč tamkajšnjega prebivalstva. »Slovenec« je objavil poročilo o razpravi pod naslovom: »Vinicizem« pred sodiščem (20. in 21. maja 1920, št. 113, 114). Objavljena obtožnica je obtoženim očitala predvsem »protidržavno gonjo, naperjeno v prvi vrsti zoper Srbe in vladajočo dinastijo Karadjordjevičev«. — 4. Vlado Kozak, prav tam, str. 22–36. — 5. Tone Sušteršič - Tine Zeleznik: Opis razvoja KP v Beli krajini od začetka do vključno 1941. leta; rokopis. Arhiv CK ZKS. — 6. Vlado Kozak, prav tam, str. 21. — 7. II. kongres KPS, str. 46/47; Kreft Ivan, Beleške, str. 81 (rokopis). — 8. II. kongres KPS, str. 55. — 9. Peter Romanič, ustni vir. — 10. Tone Sušteršič, prav tam. — 11. Ivan Kreft, ustni vir. — 12. Peter Romanič, ustni vir. — 13. Tone Sušteršič, prav tam. — 14. Jakofčič Niko, Simec Milan, ustni vir. — 15. Simec Milan, ustni vir. — 16. Dnevnik grofa Ciana, Predgovor, str. 10–16 in str. 48/49, 54/55, 59, 62, 73, 78, 80, 105, 119, 126 hrv. prevod, 1948. — 17. Poročilo o operacijah v Sloveniji med 6. in 24. aprilom 1941. Arhiv XI. C. A. v MNO. — 18. Arhiv CC. RR. XI. C. A., fasc. Seg. 1-21, št. 22;

MNO. — 19. O samovoljnem premikanju meje na desnem bregu Krke primerjaj članek Iva Pirkoviča: »Polom«, SP, 27. X. 1950. Enake razmere so bile tudi na ozemlju med Krko in Savo. — 20. General Mario Robotti je v jeseni 1941 v svoji spomenici za generala Roatto to spremembo v ljudstvu tako označil: »Hladno vedenje prebivalstva, ki je spočetka sprejelo našo zasedbo kot manjše zlo, se je od 22. junija postopno spremenilo najprej v splošno nemirnost, potem v odkrito in izzivajočo sovražnost, sedaj pa je izbruhnilo v oborožen upor.« — Arhiv XI. C. A. v MNO.

ZAGRAD PRI PREVALJAH

RIMSKO GROBIŠČE

Jaro Šašel

Ko so Rimljani zasedli ozemlje današnje Slovenije, so našli tu bolj tam manj cvetočo kulturo. Stara selišča domačinov so razširjali in povezovali s trpežnimi poti, poskrbeli so za olajšan transport čet k obrambnim vozliščem, uredili solidno poštno organizacijo, ustvarili pa tudi osnove provincialne organizacije, ki se je sčasoma vse globlje in globlje zakoreninjala. Čeprav teh pokrajin, ki so bile vedno lojalne, niso skušali nasilno kolonizirati, so vendar odločno vodili njih politično-upravno in ekonomsko življenje. Sicer pa na tvorno in delno tudi duhovno kulturo domačinov, ki so tvorili ogromno večino prebivalstva, med katerim so posamezni rimski višji uradniki, komandanti in duhovni številčno malo pomenili, niti niso mogli odločilno vplivati. Posebno ne v deželah Noriškega kraljestva, ki so obsegala severno Slovenijo in pokrajine do Donave. Bile so po narodi ekonomsko in politično pomembne ter so imele v tem pogledu precejšen razvoj prebivalstva že z a s a b o. Te so doživljale pod novimi gospodarji celó blagostanje.

Na novo urejene ceste, po katerih se je poslej dolga stoletja pretakala nova kultura in oplajala domačinska selišča ob straneh, so skrbno izpeljali, večinoma kar na starih osnovah. V drugi vrsti so skrbeli za vezne poti med važnejšimi upravnimi centri. Večinoma nespremenjena — čeprav so jih tudi porabljali — so v začetnih stoletjih puščali pota, ki so vezala zakotna, manj važna domačinska naselja.

Rimska najdba, ki si jo hočemo pobliže ogledati in ki je ostala v Sloveniji začudo ob strani¹, pa v antiki ni ležala niti ob zakotni niti ne ob izredno pomembni poti; ležala je v majhni dolini poznejše Karantanije, med današnjim Starim trgom pri Slovenjem Gradcu in Podjuno: v Mežiški

Slika 1. Zágrad, tovarna za lepenko

dolini. Cesta, ki je iz Starega trga vodila v Podjuno — oba kraja sta bila v antiki lokalni poštni postaji z imeni Colatio in Iuenna —, je tekla po hribovitem in utenjenem svetu, ki se le ob Meži, med Ravnami in Prevaljami, razširi v dokaj rodovitno, čeprav ne ravno veliko dolino (sl. 2). Dolina sama se nekako v sredini zoži, desni breg Meže se vzpne in tam leži, poleg Dobje vasi, zaselek Zágrad, kjer je na zemljišču tovarne za lepenko naključje odkrilo važne rimske starine (slika 1).

Sredi prejšnjega stoletja je začel podjetnik Lahovnik ob pobočju, h kateremu so zaradi nasipavanja žindre iz tedanjih prevaljskih železarn pritesnili Mežo, graditi tovarno za lepenko, ki stoji še danes. Pri gradbenih delih samih ali pa zaradi povečanega vodnega padca pod jezom so prišli — in posamič še prihajajo — na dan sami marmornati predmeti, profilirane plošče, reliefi, stavbni členi, kip in sarkofag (slike 3 do 11).

Najdbe so vzbudile zanimanje takoj, ko so jih odkrili, kakor omenja l. 1871 Jabornegg v knjigi *Kärntens römische Alterthümer* na strani 131 (izdani v Celovcu);

delno so jih tudi drugi popisali; okoristili pa so se z njimi predvsem domačini, ki so jih zazidali v svoje hiše oziroma v tovarno. Zato o večini predmetov ni več sledu, čeprav je bilo po izjavah očitvecev čez 60 obdelanih kamenih kosov (*Mitteilungen d. Zentralkomm. III F. 1902 p. 154*).

Iz množine velikih in težkih najdb na več ali manj istem mestu sledi, da njihova originalna lega ni dosti premaknjena in da so verjetno prav pripovedovali stari ljudje, ki jih Jabornegg omenja, češ da so se videli okrogli sledovi temeljev »poganskega templja« (Jabornegg l. c.). V njegovih časih pa že nihče več ni vedel za to mesto; po vsej verjetnosti zato, ker so prostor medtem močno zazidali in ker je Meža v teku desetletij svet precej preplavila. Kasneje se je položaj še poslabšal in znanemu arheologu Kubitschku, ki se je za najdenine zanimal v začetku našega stoletja, se je zdelo, da je prostor za preiskovanje več ali manj neprikladen, če ne kar izgubljen; zaradi te izjave Koroško zgodovinsko društvo ni pričelo z izkopavanji, čeprav je nameravalo (*Mitteil. d. Zentralkomm. III F. Bd. II 1903 p. 242-250*).

Ker prihajajo najdbe na dan na razmeroma dolgem sektorju v Mežini strugi, namreč od začetka tovarniških poslopij do Brančurnikovega mostu (okoli 150 m), smemo sklepati, da je bilo grobišče prav na tem mestu; kajti le malo je verjetno, da bi mogla voda, četudi za časa večje povodnji, premikati ogromen sarkofag iz marmora. Grobišče samo pa dovoljuje drug sklep, namreč da tudi rimsko naselje ni moglo biti daleč in da je vodila mimo njega cesta.

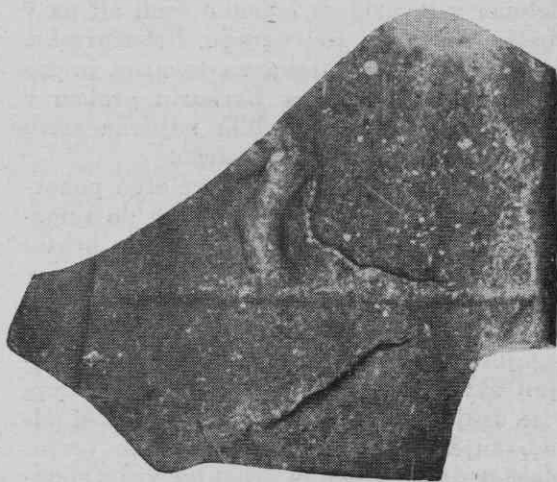
Kolikor so najdbe, ki so vse iz marmora, ali pa vsaj opombe o njih, še dosegljive, so opisane v naslednjem.

Slika 3. Na odlomku sta ohranjeni samo reliefni stopali in goli meči lebdeče postave, ki se le s prsti desne noge dotika valjastega podolžnega roba. Na hrbtni plati moznica. Okrašena plošča je stala najbrž v nagrobni kapelici.

Mitteil. d. Zentralkomm. III F. Bd. II 1903, 242—250. Sedaj v Ravnah na Koroškem (gimnazija).

Slika 4. Reliefno izdelan zamišljeni Attis, podpirajoč si glavo z roko, gleda proti desni in je oblečen v hiton in bogato naguban plašč, na glavi nosi frigijsko pokrivalo. Z desne plava proti njemu krilat, gol Genij, ki prinaša v predse iztegnjeni desnici po-

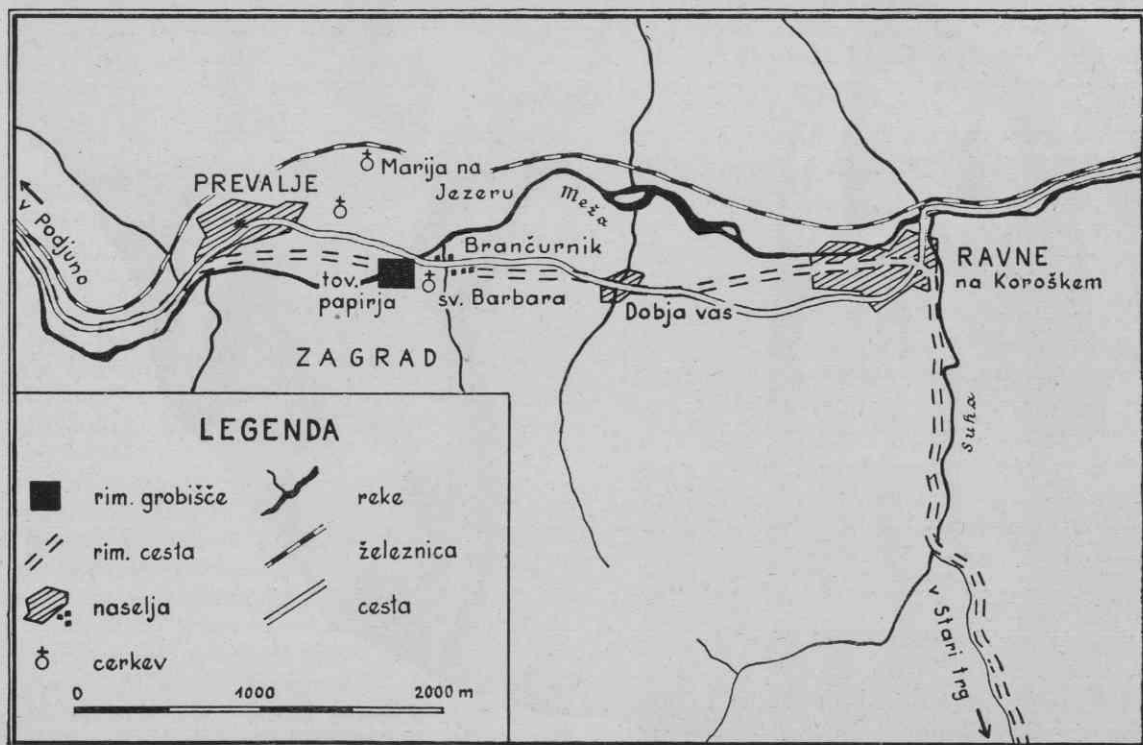
sodo s kóničnim pokrovom. Prizor na plošči je orientalska, simbolična predstava žalovanja in tolažbe. Jabornegg l. c. piše, da je bil kamen najden v gramoznici pod Barba-

Slika 3. Odlomek reliefa (Foto Šašel)

rinim hribom. Mitteil. d. Zentralkomm. III F. Bd. II 1903, 242—250 s sliko. Sedaj v Celovcu.

Slika 5. Odlomek predstavlja menda kos ramena in levi nadlaket neke figure. Sedaj v Ravnah na Koroškem (gimnazija).

Slika 2. Položaj najdišča (M. Bohinc)

Slika 6 kaže nekaj primerov stavbnih členov in uglajenih marmornih plošč, ki jih je bilo sprva ogromno, pa so jih ljudje počasi raznesli, tako da se danes dá ugotoviti le še okoli 30 kosov. Nahajajo se porabljeni deloma v tovarni za lepenko sami ali pa v soseščini kot pri Krivogradu, Brančurniku, Lahovniku, v vodnjaku za tovarno in zazidani v mostičku čez Barbarin graben v Dobji vasi. Večina je bila najdena sredi prostora med jezom in tovarno.

Slika 7. Torzo iz belega, verjetno pohorskega marmora, ki je od ramena do ramena širok 56 cm, visok pa 116 cm; po hrbtini strani gladko zaobljen. Kip upodablja v prirodni velikosti nižjega rimskega oficirja, ki je oblečen v tuniko in v tesno se prilagajoč, na spodnjem robu listnato narezljan oklep. Od pasu, ki ga pokriva oklep, vise usnjeni resasti prameni; prsi krasi odlikovanje. Meč je pritrjen s široko vezjo; plašč pada čez rame in hrbet ter visi s spodnjim krajem preko levice. Vojščak izstopa nekoliko na desno, desnico dviga v govorniški kretnji do mečevega ročaja.

Luschin, Mitt. d. Zentralkomm., III F., III Bd., 1905, 248.

R. Egger, Führer durch die Antikensamml. d. Landesmus. in Klagenfurt, Wien 1924, p. 54 Fig. 30. Führer d. d. Mus. d. gesch. Vereines f. Kärnten, Klagenfurt¹¹ 1927, 5. Sedaj v Celovcu, v muzeju.

Sl. 8. Marmornat sarkofag ima z reliefom razčlenjeno le sprednjo stran, medtem ko so ostale grobo uglajene. Odlomljeni, s profiliranim okvirom obdani napisni del, od katerega je na začetku predzadnje vrstice ohranjena črka M, v zadnji pa beseda FE-CERVNT — črke so skrbno izdelane —, zaključujeta na spodnjem robu spiralasto prepletajoča trakova, na obeh straneh pa se ob okviru dvigujejo akantovi listi, ki tvorijo stranski rob. Notranje stene sarkofaga imajo po vsej površini goste, po dolgem vzporedne, grobo klesane žlebiče. Moznica na spodnjem delu napisne ploskve je kasneje izvrtana.

Mitteil. d. Zentralkomm. III F. 1902, 55 (najden nekaj niže od Brančurnikovega mostu preko Meže); 293 s sliko; 1903, 242.

Slika 4. Attis. Višina 111 cm (reprod. iz MITT. d. Zentralkomm.)

Slika 5. Odlomek z ramenom (Foto Sašel)

Corpus inscr. lat. III 6522. Jabornegg I. c. ČZN XXIX 1954, 140 s sliko. AIJ 2. Sedaj služi pred Brančurnikovo gostilno v Dobji vasi kot klop.

Slika 9. Reliefna plošča prikazuje postav, na pol obrnjeni druga k drugi: moža v togi in ob njegovi desni ženo, sedečo na stolu z nizkim, ravnim in polno izdelanim naslonom, žena je upodobljena de face. Z levico se najbrž dotika naglavne tančice, ki je od nje viden še preko desnega podlahtja viseči del. Njena drža je na pol v levo okrenjena, glava, ki manjka, verjetno na levo sklonjena. Tudi mož je upodobljen de face z malenkostnim okretom v desno. Opira se na desno nogo; v desnici, ki visi prosto ob boku, drži zvitek, preko slabo ohranjene levice visi konec toge. Plošča predstavlja nagrobnik z upodobljenima pokojnima.

Mitteil. d. Zentralkomm. III F. 1902, 393 s slabo fotografijo. Sedaj v Ravnah na Koroškem (gimnazija).

Slika 10. Relief na bazi, ki je izdelana v obliki zgornjega roba žrtvenika. Gola ženska z gostimi, kratkimi lasmi stoji graciozno, levico ima dvignjeno za glavo, kakor da si popravlja lase, z desnico nekaj drži. Kvader s simbolično predstavo mladosti, življenja, je stal najbrž v lepi nagrobni kapelici.

Carinthia I 1901, 126 omenja, da je bil kamen najden v Mežini strugi pri braniku mostu. Mitteil. d. Zentralkomm. III F. Bd. II 1903, 242—250 s slabo sliko. Sedaj v Ravnah na Koroškem (gimnazija).

Nekoliko niže od mostu preko Meže so stari v svoji mladosti videli štrleti na istem mestu, od koder so potegnili prvi sarkofag, še enega. Tudi više od mostu je bilo pred slabimi dvajsetimi leti vidnih v strugi več marmornih blokov in plošč, ki so jih pa povodnji ponovno zasule.

Od kamenitega mostička čez Barbarin graben za 38 m po cesti proti Prevaljam in sicer na njeni severni strani so pri kopanju vodovodnega jarka nasekali zidova, ki prihajata izpod današnje ceste in se 3—4 m od nje stekata v kot. Med obema je bilo mnogo rdeče ožgane prsti. Na njivi poleg je bil najden drobec amfore.

Pri popraviljanju tovarniškega vodovoda, nekako na sredini med kapelico ob cesti in tovarniškimi poslopjem (slika 1), so se delavci na dnu 1.7 m globokega jarka dotaknili velikega kamenitega kvadra, ki ga niso izkopali.

Slika 11. Relief predstavlja moža v togi, ki stoji na ari (žrtveniku) in se z desno nogo opira na okrašeno, cilindrično cisto. Z desnico piše po zvniku, ki visi čez koleno. Od prsi proti glavi je odluščen. Na dnu stojne ploskve ima moznico. Nagrobnik z upodobljenim pokojnim.

Sedaj v Kotljah, pri Rimskem vrelcu.

Za ploščo sicer radi — nedoločeno — pripovedujejo, da je bila najdena v Kotljah, kar je pa neverjetno, posebno ker so na njej sledovi močnega vodnega brušenja, ki tam ne pride v poštev. Relief je soroden onim iz Zágrada tako po vsebini kot po iz pohorskega marmora.

Toliko je do danes notic in ohranjenih najdb z Zágrada, ki so, kakor vse kaže, iz pohorskega marmorja.

Človeka nekako preseneča obilica na enem mestu najdenih rimskih stavbnih ostankov. Navadno namreč opažamo razumljivo dejstvo, da so novi naseljenci v obdobju visokega srednjega veka porabljali rimske ruševine kot stavbni material za svoje zidave. Zato pri raziskavah antičnih selišč največkrat ne najdemo drugega kot vkopane temelje zgradb, v sloju ruševin pa niti ene cele opeke ali kamenitega bloka, kaj šele drugih porabnih in koristnih predmetov. A v srednjem veku niso porabljali samo material iz rimskih naselbinskih ru-

Slika 6. Nekaj gradbenih členov in oblog iz marmora (Foto Sašel)

ševin, ampak tudi nagrobnike z rimskih pokopališč. Tem bolj se moramo začuditi in razveseliti, da prihaja v Mežiški dolini skupaj na dan toliko delov, ki so sestavljali rimske grobnice, zlasti če — verjetno zelo upravičeno — domnevamo, da predstavljajo najdbe le majhen del bogastva, ki se še skriva pod zemljo.

Skoraj nehote se vprašamo, kdaj in zakaj je prav na mestu današnjega Zágrada življenje tako živahno vzcvetelo, da je pustilo toliko sledov za seboj.

Celotna najdba ima predvsem kar preveč bogat značaj glede na okolje, ki je sicer revno z antičnimi starinami. Za Rimljane

so bili naši kraji, na primer ob progi Celje—Stari trg pri Slovenjem Gradcu — Podjuna, prava divjina. Zato je tudi neverjetno, da bi se kdor koli, ki je imel možnost za naselitev v visoko civiliziranih predelih Italije ali bližnjega Orienta, prostovoljno naseljeval tod. Če so se pa po teh predelih vendarle naselili prebivalci, vajeni tudi boljšega in klimatično prijetnejšega življenja, jih je k temu silil ali poklic (trgovci, uradniki, nekateri obrtniki) ali pa se niso mogli naseliti drugod (dosluženi vojaki z odkazanimi posestvi in provincialno-uradniško funkcijo). Pa še tem, posebno doslužnemu vojaštvu, je morala vlada dajati

Slika 7. Torzo rimskega oficirja (reprod. iz Eggerjevega vodiča)

Slika 8. Marmornat sarkofag (Foto Sašel)

čedalje več privilegijev za tako naseljevanje, bili so na primer oproščeni trgovske carine in mitnine, odlikovani s podelitvijo rimskega državljanstva, a včasih so jim odkazali tudi posestva z domačini kmeti.

Tudi najdbe v Zágradu, ki jih je neka prirodna katastrofa zaščitila, da so se ohranile spričo srednjeveške gradbene dejavnosti, imajo najbrž eno od naštetih možnosti za življenjsko ozadje.

Glede časovne opredelitve opisanih najdb znanstveniki v glavnem soglašajo. Najdbe spadajo nekako v konec 2. in začetek 3. stoletja po našem štetju, tako po analogijah noše in drže kot zaradi rabe sarkofaga (Mitteil. d. Zentralkomm. III F. 1902, 395). V isto smer nas vodi tudi vsebina reliefov, ki delno koreninijo v helenističnem Orientu, od koder so se kot bajeslovne predstave vojakov pa tudi uradništva razširjali preko imperija. Poseben vzpon je doživljalo na primer ravno češčenje Attisa in Venere od Antoninov dalje, kar se že — nekoliko kajpada provincializirano, posebno v izdelavi — odraža na naših reliefih. Če pa ima, mož na nagrobnem kamnu (slika 9) res zvitek z državljanskimi pravicami, potem mora biti samo iz časov pred razglasitvijo constitutionis Antoniniana, to je iz časov pred cesarjem Karakalo.

Za terminus post quem pa daje močno oporo vojaški torzo. Izmed vseh predmetov ta vsekakor najbolj preseneča. Kakšen po-

men je moral imeti ta prostor, da je na njem sredi aktivnega službovanja umrl oficir? Mislim, da nam je z njim zagotovljen aktivni vojaški uradnik, ki ga smemo v Noriku časovno opredeliti šele v obdobje po markomanskem vdoru, ko je dobila provinca redno vojaško enoto v zaščito. Vojaški uradnik, ki je bil tu naseljen in tudi pokopan, bi bil mogel opravljati razne funkcije, na primer tudi upravo manjše

Slika 9. Reliefna plošča z možem in ženo (Foto Sašel)

stražne postaje, toda v tem primeru bi morali najti v okolju vsaj nekaj vojaških sledov. Mogel pa bi bil upravljati tudi podrejen upravni center ali pa vmesno poštno menjalnico.

Zágrad pri Prevaljah leži natanko na pol pota med Starim trgom in Podjuno, ki sta znani za tedanje razmere druga od druge tako oddaljeni rimski poštni postaji, da smemo med njima domnevati vmesno menjalnico vprežne živine. Če bi torej domneli, da je bila na mestu Zágrada zaradi velike razdalje postavljena vmesna poštna menjalnica vprežne živine, bi morali samo s tem že domnevati tudi zgraditev državnega postajnega poslopja. Torej bi dobila uradniška vojaška oseba, ki je imela v tedanjih razrvanih časih še večjo možnost načelovati postaji kot civilna, razumljivejše ozadje. To je ena razlaga za uradniško delovanje tod, brez dvoma jih je še več; najbrž smemo v točki videti tudi neko zvezo z markomanskim vdorom pod cesarjem M. Avrelom, ki je iz teh krajev izganjal barbare.

Težko pa si je zamišljati, da bi torzo predstavljal samo oficirja, ki bi se dal upodobiti kot upokojenec², ki bi torej preživel na deželi le svoja zadnja, stara leta. Danes je namreč zakoreninjeno mnenje, da predstavlja skoraj vsaka sled antičnega funkcionarja na deželi samo njegov upokojitveni čas, aktivno dobo službovanja pa je preživel v mestih. Kakor da dežela in vasi in strateške točke niso potrebovale svojih uradnikov in komandantov in kakor da bi se dalo vse upravljati in urejevati izključno iz mest. Sicer pa so tudi veterani često morali še dolgo ostati »aktivni«. Vsekakor je skrajno malo verjetna misel, da bi se oficir v antiki prostovoljno odločil, preživljati poslednja leta v puščobnih, redko poseljenih krajih okrog Plešivca, neprijetno oddaljenih od antičnih centrov tako od Celja kot od Gospe Svete. Za to mnenje tudi ni konkretne opore. Nasprotno, torzo predstavlja aktivnega oficirja. Točka je imela poseben pomen ali položaj; na njej je umrl nižji oficir.

Z navedenimi mislimi ni v nasprotju hotuljski nagrobnik (slika 11), ki nedvomno predstavlja pisarja oziroma nekega uradnika pri izvrševanju življenjskega poklica. Njegova noga se opira na okroglo skrinjico, v kateri so shranjevali akte in zapiske.

Misel, da je bil Zágrad pri Prevaljah v tistem času nekaka državna podeželska postaja, krepko podpirajo trije ohranjeni reliefi funkcionarjev (slike 7, 9, 11); kajti

Slika 10. Relief s simbolično predstavo mladosti (Foto Sašel)

neverjetno je misliti, da bi kamni kar trikrat samo slučajno predstavljali rimske uradne osebe oziroma, da bi kar trije uradniki sočasno ali zapored preživljali svoj pokoj v Zágradu.

Dogajanja bi si mogli rekonstruirati tako: Po vdoru Markomanov, ki so prodrli do Aquileje, se je v gverilskih čistkah po Noriku izkazala pomembna cesta Celeia-Virunum in na njej tudi točka, kjer je danes Zágrad pri Prevaljah. Na tem zoženem mestu v dolini, kjer je antični most prestopal Mežo, so postavili Rimljani — ki so imeli tedaj nekaj let glavni vojaški stan v Ločici pri Šempetru v Savinjski dolini — nekakšno državno, podeželsko postajo, ki ji je morda kot prvi načeloval nižji aktivni oficir, čigar odlikovanje priča, da se je izkazal v bojih. Po doslej ohranjenih spomenikih sodeč, postaja več kot sto let ni obstajala, verjetno je postala manj važna in bila ukinjena v finančnih krizah sredi 3. stoletja.

Grobišče je ležalo torej ob antični cesti Celeia—Virunum. Grobni prostori so bili v glavnem pozidani z marmornimi kapelicami, grobnicami (ki so bile obdane tudi

Slika 11. Odlomek reliefa s pisarjem (Foto Sašel)

z ozidjem), v njih so stali sarkofag, reliefi in pridevki. Grobov menda ni bilo zelo veliko, bili so pa bogato okrašeni in najbrže obsajeni z žalnim drevjem. Morda je imela ena grobnica med njimi okrogel tločrt — če smemo zaupati ljudskemu izročilu.

To izročilo, ki pripoveduje o starem gradu na Temeljèm — to je kmetija visoko na pobočju nad tovarno —, in na več načinov tolmači nastanek prevaljske farne cerkve Marije na Jezeru, Barbarine cerkvice in Rozalijine kapelice na pobočju Barbarinega hriba (F. Kotnik, Storijske 1924 p. 41—42; V. Möderndorfer, Koroške narodne pripovedke, Celje 1946 p. 234), je še danes zelo živo in je še pred kratkim vzpodbujalo marsikoga na »lovu za zakladi«. Vsakdo namreč domneva, da je grad stal za kmetijo Têmelj na gričasti vzpetini, ki je vsa iz sive skale in skoraj brez humusa. Ž imenom te kmetije in z domnevnim gradom so spravljali tudi v zvezo ime tod razprostirajoče se katastrske občine Zágrad. Ko je Meža naplavljala obdelano marmorno kamenje, so se te govornice učvrstile; domačini so ga smatrali za ostanek gradu,

ki se je nekoč zrušil s pobočja — kar je prirodno nemogoče, ne glede na to, da gradu na Temeljèm sploh ni moglo biti.

Vendar bi se iz številnosti in relativne pomembnosti teh najdb dalo pojasniti morda ime Têmelj in Zágrad. Kajti zgradbe bogatih ljudi iz rimske dobe so morale dati kot ruševine v obdobju srednjega veka dojem graščine. In prav lahko je, da si je kmet postavil hišo na ozemlju teh ruševin — »Na temeljèm« —, ki so padle v njegovo last. Drugi kmetje so prebivali potem »za gradom«. Morda so posestniki na »Temeljèm« pozneje odprodali nekaj parcel, med njimi tudi tisto z na pol pozabljenimi rimskimi ruševinami v dolini, sami pa zadržali zgoraj ime do danes.

Naj še omenim pripovedovanje o kapelici sredi farovškega polja, češ, da sta pod njo pokopana v prastari dobi ubita menihamisionarja, in da se je na tem mestu našel Rozalijin pas, njeno truplo — utonila je v jezeru — pa tam, kjer je graščak, njen oče, postavil Rozalijino kapelico.

OPOMBE

¹ Doslej je deloma objavljena v teže dostopnih, staroavstrijskih časopisih; širše zajet pregled o najdbah daje edino arheolog W. Kubitschek v Mitteil. d. Zentralkomm. III F. Bd. II 1903, 242—250, kjer pa tudi ne upošteva vsega gradiva. Da bi odkritja prišla do večje cene, jih objavljam v sintetičnem pregledu na tem mestu.

² Kot meni R. Egger l. c., ki torzo zaradi podobnosti s t. im. »Noriškim vojakom« iz Celja (slika v Kroniki slov. mest, letn. II 1935 p. 61) datira na konec 3. stol. Toda kipa sta stilno različna; medtem namreč, ko je v prvem še energija, preciznost izdelave, naslonjena na sodobne analogije, je le-ta pri celjskem bolj zabrisana, slog je mlahav, okraski nestvarni. Sicer pa celjski še ni zrel za primerjanje, spori krog njega še niso poravnani (prim. B. Saria, ČZN XXXIII 1938, 32), bil je najbrž v renesansi predelan. Poleg tega pa datirajo kip iz Zágrada drugi predmeti.

PRVI LJUBLJANSKI LIVARJI ZVONOV IN TOPOV

Vladislav Fabjančič

Zvonarstvo se je razvilo v samostojno panogo umetne obrti že v starem Orientu. Poznejši Grki in Rimljani so zvončke in kraguljčke rabili v razne namene: z njimi so sklicevali zborovanja, se jih posluževali pri kultu, jih rabili kot amulete, ženske so si jih nadevale za okras, a za singaliziranje so jih dajali ovcam okoli vratu. Po rimskem izročilu se je raba zvonov za krščanske obrede razširila v zgodnjem srednjem veku iz Irske ter so začeli zvo-

Uredništvo objavlja študijo pokojnega prijatelja Kronike v izvirnem pisateljevem slogu.

nove ulivati iz bronu nekako v VII. ali VIII. stoletju.

Tehnika zvonarstva, posebno umetnost vskladitve mere, teže in glasu, je bila skrivnost, ki jo je zvonar zapuščal svojim potomcem. Šele v XVI. stoletju so v Italiji, Franciji in Angliji razložili temelje te umetnosti, ki je polagoma postala eksaktna veda. Tehnološko je proizvodnjo zvonov prvi obdelal Theophileus Burgeras v Franciji v XII. stoletju in sicer takole:

Najprej napravi mojster na kalupnici ilovo jedro. V ta namen vzame dolg kos hrastovega lesa, ki ga obdela v obliki ostre štiristranske piramide s pravokotnim prerezom. Ta kos lesa, ki se da obračati med dvema deskama s pomočjo velikega svedra, oblaga s plastmi drobno mlete gline ali ilovice, debelimi vedno po dva prsta, dokler ne doseže željene oblike. Na to jedro naloži zopet plast na plast tolsče (loja), da dobi pravi kalup zvona. Včasih so delali model tudi iz voska in so po uporabljeni količini voska vedeli, koliko bodo rabili bronovine. Pri nalaganju tolsče napravi mojster obroč kalupa poljubno debelejši kot vrat, sploh da modelu obliko, kakršno naj bi imel zvon. Pri neprestanem vrtenju kalupa izlika vrhnjo plast tolsče z ostrim železom. Morebitne posebne okraske kot cvetlice in vitice tudi črke in številke vreže v to strjeno tolsčo, prav tako tik vratu znane »luknje«. Kalup se pokrije z več plastmi fino presejane in dobro premešane gline, ki tvorijo kalupni plašč. V toliko gotovo delo se vzame s kalupnice, izvleče se oblikovni les in nasadi na pokoncu postavljeno obliko klobuk, sestojč iz vratu in zveze med zvonovim trupom ter krono s šestimi koreninami. Tako, z ilovnim plaščem ogrnjeno in z železnimi obroči krog in krog opasano obliko šele nato pogreznejo v pripravljeno jamo in jo izzgo, da se stopi tolsča in izteče skozi dve v obliko vtolčeni odprtini. Tako se dobi potrebni votli prostor in litje se lahko začne. S stopljeno bronovino napolnjena oblika se po prejšnji ohladitvi potegne iz jame in razbije, ko se docela ohladi. Končani zvon se dene zopet na kalupnico in izgledi s peščencem. To glajenje pa v večini primerov ni bilo tako učinkovito, da bi odstranilo napake pri litju, nastale zaradi odkruškov iz plašča forme. Včasih je sploh izostalo in je površina takega zvona raskava.

To je osnovni postopek ulivanja, ki se v svojem bistvu skozi stoletja ni mnogo predruščil. Glavna sprememba je v tem, da rabijo sedaj namesto lesenega zidano

jedro, ki ga zgrade kar v livni jami. Na jedro nadeti ilovici dajo primerno obliko s pomočjo šablone, ki se vrtili okoli osi.

V začetku so bili vsaj v naših krajih zvonovi podolgovati. Pozneje se je večal premer v vencu, tako da je širokost dosegla in včasih celo preseгла višino. Tudi velikost in teža zvonov sta s stoletji napredovali, zlasti od XIV. stoletja dalje, potem ko so že prej prešli od kovanja k ulivanju.

Najstarejši zvonovi so brez napisov, pozneje dobe kratke napise, nato pa vse daljše. Pogosto imajo ti napisi zgodovinsko in umetnostno-zgodovinsko vrednost. Navadno je v njih poleg kakega pobožnega reka naznačeno ime zvonarjevo, njegovo mojstrsko znamenje in letnica litja. Ponekod pa manjka eno ali drugo. Napisi na starih zvonovih so vedno zgoraj pod klobukom, pozneje pa spodaj ob krilu. V začetku so uporabljali rimske začetnice (majuskule). Od XI. stoletja pa tudi že romanske, nato do konca XIV. stoletja gotske začetnice. V XV. stoletju nadvladajo gotske male črke (minuskule). Sredi XVI. stoletja so se oprijeli latinskih majuskul. Jezik napisov je bil v naših krajih v splošnem latinski, pozneje, zlasti v protestantski dobi, tudi nemški ali obojni. Z rekatolizacijo zmaga zopet latinščina. Prvi slovenski napis je verjetno šele na velikem zvonu v Crngrobu iz l. 1807. Okraskov na zvonovih v začetku ni bilo, pozneje pa jih je bilo vedno več in postajali so vedno večji. Večinoma so to podobe iz cerkvene mitologije, odtisi medalj, kovancev, pečatov itd.

V začetku je zvonar napise, okraske in podobe za vsak zvon posebej vrezal ali vpraskal v zvonovo obliko. Tedaj je bil zvonar obenem podobar in marsikdaj tudi resničen umetnik. Še pred iznajdbo tiska pa so začeli zvonarji uporabljati za besedilo na formah posebej izdelane premične črke, ki so jim služile še pri nadaljnjih litjih, tako so oni pravzaprav prvi iznajditelji premičnih črk. Tudi od prvotnih samostojnih podob in znamenj pri vsakem zvonu posebej so prešli k šablonam, tako da je ulivalni postopek postajal hitrejši, individualnost zvonarjevega dela pa vedno manjša.

Razen menihov so od konca IX. stoletja ulivali zvonove tudi svetni livarji. Hodili so od kraja do kraja in prenašali s seboj svoje livarsko orodje. Napravljali so si začasne livarne v krajih, kjer so dobili naročila. Na ta način si lahko tolmačimo veliko prostornost ozemlja, kjer naletimo na izdelke posameznih zvonarjev, čeprav so

bile ceste v tistih časih skrajno slabe. Vendar imamo že v XVI. stoletju poleg prenosnih tudi stalne livarne. Z razcvetom mest v XIII. stoletju je postalo livarstvo cehovsko urejeno rokodelstvo. Razen zvonov so ulivali livarji tudi svečnike, kotle, pulte, večje možnarje za lekarne in prodajalne ter manjše za gospodinjstva itd. Možnarji so dobivali umetniške okraske še prej kot zvonovi, kjer je bojazen za zvočnost ovirala razvoj reliefov.

Zelo zgodaj so se zvonarji lotili ulivanja topovskih cevi. Hladno topništvo, metalne stroje, je poznal že stari vek. Barbari narodi v Evropi jih pri svojem preseljevanju, kot se zdi, niso uporabili. Pač pa so se ohranili v Orientu, od koder so spet prišli v Evropo. V XIV. in deloma v XV. stol. se mešano uporablja staro, mehanično topništvo in nove »ognjene cevi«. Smodnik so uporabljali že l. 1230 za rakete, šele stoletje pozneje pa za topovske cevi, ki so bile v začetku iz lesa, prevlečenega s pločevino, in okovane z železnimi obroči. V zadnji tretjini XIV. stoletja so topove že splošno uporabljali; na mesto lesa je stopilo kovano železo. V XV. stol. se pojavi kot topovina poleg bronastih tudi železih, vendar so livarji bronastih v spretnosti daleč prekašali livarje železa. Od konca XV. stoletja so zvonolivarji obrtoma izdelovali topovske cevi. Zato imajo številni mojstri v svojih grbih poleg podobe zvona tudi prekrizane topovske cevi in se imenujejo »livarji topov in zvonov«. Površino topov so še bolj kot zvonove krasili z raznimi plastikami, ki so večkrat prave umetnine. Profilna podkrepitev je topu prej koristila kot škodila.

LIVARJI V LJUBLJANI

Ozemlje, ki je bilo pozneje delovno področje ljubljanskih livarjev, so prvotno zalagali z zvonarskimi izdelki znani in neznani livarji z benečanskega ozemlja pa tudi z nemškega severa, pozneje nastopajo še Furlani in Goričani. Nasprotno opažamo,

da posegajo kmalu tudi ljubljanski livarji daleč na tuje področje. Vse to se da najbolje razvideti, če predstavimo, da so vsi ti livarji bili več ali manj potujoči zvonarji.

Namen te razprave ni, da bi se pečala v prvi vrsti z zvonovi, ki so stoletja peli po slovenski deželi. To delo so opravili več ali manj popolno že drugi.¹ Pričujoči spis se tako bavi predvsem z ljudmi, z mojstri, ki so izdelovali te zvonove, z livarji, ki so iz bronastih ulivali zvonove, topove in druge izdelke in so bili iz Ljubljane ali pa so imeli tu svoje delavnice. Ta stran je manj obdelana, zlasti tudi zato, ker raziskovalcem niso bili dostopni arhivski viri² in je šlo pisateljem v prvi vrsti za registracijo in opis izdelkov z umetnostno-zgodovinskega vidika. Ta razprava pa naj predoči, kolikor se to da, žitje in bitje njihovih ustvarjalcev in oblikovalcev, naj bo eden izmed stavbnih kamnov velike delavnice ljubljanske obrti in industrije vseh strok.

Zanimivo je, da je bil na slovenskem jezikovnem ozemlju naziv »zvonar« star domači izraz. Za kajkavsko Hrvaško imamo naziv »zvonar« izpričan že za XV. stoletje. Iz latinskih zapiskov poznamo prva dva zagrebška zvonarja, očeta in sina, ki sta se oba pisala Jurij Miketić (»cum provido viro Georgio campanatore filio Georgii filii Mykethych de Gordwoa habitatore dicte civitatis«).³

V zapiskih se sin navaja med leti 1435 do 1445.⁴ Sledil jima je »campanator Thomas«,⁵ ki se imenuje l. 1446.⁶ Naslednji zvonar, ki je deloval v Zagrebu med leti 1458 in 1487, pa ima tudi priimek Zvonar, je Elija Zvonar, livar zvonov, zagrebški mešan, sin Benediktov iz Požege (Ilya — tudi Elyas = zvonar, campanarum fusor, filius Benedicti de Posega).⁷ Do l. 1480 se imenujejo v istih virih še trije drugi »campanatores« v Zagrebu, »fusor campanarum« pa je nazvan samo Elija Zvonar. Med leti 1480 in 1523 se imenuje Nikolaj Zvonar (Nicolaus Zwonar, včasih samo Nicolaus campanator), ki je bil mestni svetnik (consilia-

Slika 1. Napis mojstra Jurija Ljubljanskega na zvonu iz l. 1467 v Trstu (reprod. iz Gnirs I, 186)

rius) in zapriseženec (juratus).⁸ Lep primer, kako se je naziv rokodelstva prijel kot priimek.

Zvonovi brez napisa. Kot najstarejši zvonovi se na splošno štejejo tisti brez napisa in brez slehernih okraskov. Seveda pozna tudi to pravilo izjeme in sicer celo vrsto. Zato naj navedemo tukaj zaradi boljše popolnosti slike samo nekaj zvonov brez napisa, ki o njih poroča zvonarska literatura Slovenije: majhen zvon v Slepščeku pri Mokronogu, podolgovat zvon v Tržišču pri Mokronogu, podolgovat zvon v Gor. Mokronogu pri Trebelnem, v Brusnicah pri Novem mestu, v Globokem dolu pri Mirni peči, Na Brišah pri Kolovratu (okraj Trobovlje)⁹ ter poldrugo ped dolg, podolgovat navček v Zajčji vasi pri Kočevju.¹⁰ Dalje zvon brez okraskov in slabe oblike iz XIV. stoletja v Čepiču v Istri, ki nosijo samo mojstrski znak.

Zvon v Čepiču je tehtal 35 kg in meril v premeru 36 ter v višini 39 cm.¹¹ Menda so vsi ostali znani zvonovi brez napisa od benečanskih mojstrov. Njihovo nahajališče je večinoma v Istri in ni razviden kakršen koli vpliv iz Ljubljane. Precej popoln seznam zvonov brez imena zvonarja ali tudi brez slehernega napisa je sestavil svojčas J. Šašelj, pozneje pa Gnirs v svojih navedenih delih. Teh zvonov večinoma ni več. Pobrala jih je prva svetovna vojna. Kar je še ostalo, je utonilo skoro vse v viharju polpreteklih dni. Veliko so zakrivali med drugimi tudi odgovorni cerkveni in necerkveni predstavniki zadnjih stoletij, ki niso pokazali skoro nič potrebnega razumevanja za zgodovinski in umetnostni pomen starih zvonov, ampak so hiteli preptapljati stare, sicer majhne in lahke, toda mnogokrat lepe ali vsaj značilne zvonove v velike in težke.

V Ljubljani sta dve nedvomno ugotovljeni bronolivarni. Prva je obratovala vse do leta 1784 na Karlovški cesti, kjer je stala tako imenovana »Wasserjeva kasarna« (po lončarju Francu Wasserju v letih 1815 do 1832), sedaj hišna št. 13. Drugo, kasnejšo delavnico je šele 1723 ustanovil zvonar Luka Dimec na prostoru poznejše Samasove zvonolivarne na Karlovški cesti št. 1.

Toda vse kaže, da to nista najstarejši livarni v Ljubljani, marveč da je bila prvotna livarna znotraj mestnega obzidja in sicer po vsej priliki na Rebri, zadaj za današnjo hišo št. 17 na Starem trgu. Tam je v mestni davčni knjigi za l. 1601—03 zabeležen z obrtnim davkom zvonar Elija Somrak, v istih letih pa je v

isti davčni knjigi naveden še drug zvonar, Jožef Rotar, za katerega vemo nepobitno, da je imel obratovališče na Karlovški cesti (danes št. 13). Drugič je gotovo, kot bomo videli, da so bili ljubljanski livarji zvonov v XVI. stoletju hkrati tudi livarji topov, ker bi bilo za tisto dobo, ko turška nevarnost še ni minila, pač nepremišljeno ulivati topove izven mestnega obzidja.

Kdaj je bila livarna na Rebri ustanovljena, o tem se da le domnevati. V začetku XVI. stoletja je že delovala, verjetno pa že prej, vsaj tedaj, ko naletimo na prve livarje v naših krajih, za katere se z gotovostjo ve, da so bili iz Ljubljane. To pa je bilo sredi XV. stoletja, podobno kot v Zagrebu.

I. Šašelj navaja v svojem seznamu kranjskih zvonarjev (Carn., 230) kot prvega po imenu znanega ljubljanskega livarja Nikolaja Vivencija, sina Nikolaja. Še v Zgodovinskem zborniku l. 1889 (št. 6) pa si je sam bil na negotovem, ali je VIVENCIUS NICOLA »lil v Ljubljani ali kje drugje, kajti na nobenem (njegovih zvonov) ni imenovan kraj«. Gnirs meni, da Vivencija ni prištevati med ljubljanske livarje, že zaradi prostranosti ozemlja ne, na katerem naletimo na njegove zvonove: od Hollenegga na Štajerskem pa do Dobrinja na otoku Krku in do Zadra v Dalmaciji. Deloval je v letih 1328—1355.¹²

Vivencij je ulival 1328 zvonove skupaj z mojstrom Belom;¹³ kot zvonar¹⁴ je znan 1338 tudi Vivencijev sin. Vivencijevi kakor Belovi zvonovi so podolgovati brez podob in okraskov, s pogosto lepo izdelanimi napisi v gotskih majuskulah.

Za naslednje tri zvonarje, katerih imena so Šašljevi informatorji čitali »ANMONIVS« (1382), Mihael (Micael, 1383) in Bartholomaeus (1387), pravi pisatelj sam, da se ne da določiti, so li lili v Ljubljani ali ne. Nekaj njihovih zvonov se je pač našlo na Kranjskem. AnMonius bo vsekakor pravilno čitano AnTonius. Ta je bil član stare beneške družine zvonarjev. Svojo delavnico je imel v Benetkah med leti 1382 in 1432¹⁵ in je zvonove izvažal ali pa jih hodil lit tudi v naše kraje. Micael je ulival v letih 1382—1383. Od njega so bili ohranjeni do prve svetovne vojne zvonovi: v Boljuncu pri Dolini, okraj Koper (t. 81 kg, pr. 45'7, v. 74 cm)¹⁶ iz l. 1382; brez letnice v Korniču na otoku Krku (t. 35 kg, pr. 35,5, v 55 cm)¹⁷ ter še eden, ki ga navaja Šašelj (Zg. zb. 1889, 6) iz leta 1383 brez navedbe kraja. Mogoče je imel Mihael svoj sedež kje na Kranjskem ali na Primorskem, kakor do-

mneva Gnirs. Njegovi zvonovi so podolgovati brez okraskov. Tudi glede JERNEJA (Bartolomaeus) se ne da ugotoviti kraj, kjer je ulival zvonove.

Jurij Ljubljanski (1467—1468). Prvi zanesljivo ljubljanski zvonar je bil Jurij Ljubljanski (Georgius de Laibaco). Od njega je ohranjen samo zvon iz l. 1467 v zvoniku cerkve sv. Justa v Trstu (pr. 131 cm, v. 154 cm), kjer je v napisu z gotskimi minuskulami označen ljubljanski livar: »completum est hoc opus per manus georii de laibaco. 1467«.18 Po tem napisu smemo soditi, da je bil zvonar Jurij pač iz Ljubljane, zvon pa je najbrž ulil kar na mestu v Trstu.

Šašelj navaja še en enak napis iz l. 1468, ki mu ga je poslal A. Samassa brez slehernih drugih navedb.19 Gnirs navaja še nekaj zvonov, ki so po njihovih posebnostih sodeč morda le delo Jurija Ljubljanskega, in sicer: dva zvana v Starem trgu pri Ložu, zvon na Petelincu pri Preski, na Sladki gori (Šmarje pri Jelšah), v Dednem dolu pri Višnji gori in v Ortneku.20

Matej Ljubljanski (Mateas de Labaco). Drugi po imenu znani ljubljanski zvonar je Matej Ljubljanski, ki ga Šašelj in Gnirs sploh ne navajata, a nam je Kukuljevič21 ohranil njegovo ime. V Ozlju pri Karlovcu je bil v njegovem času (1891) zvon, ki je bil baje tjakaj prenesen iz Modruša in imel napis v latinskih majuskulah:

IHS ✱ MARIA ✱ MAGISTER ✱ MATEAS
✱ DE ✱ LABACO ✱ ME ✱ FECIT

Nato je upodobljena papeška tiara z dvema navzkrižnima ključema in letnica 1491.

To je vse, kar vemo o tem zvonarju.

Francišek iz Padove (Franciscus Patavinus). Šašelj ga šteje med zunanje zvonarje, Gnirs22 pa med ljubljanske po krajih, kjer so imeli njegove zvonove. Iz l. 1529 je bil njegov zvon v župni cerkvi v Polhovem Gradcu (t. 163 kg, pr. 65, v. 81 cm), iz l. 1530 četrti zvon na Bregu (Šmartin pri Kranju). Pod napisom v gotskih minuskulah je

majhna okrogla podoba, predstavljajoča tri kralje, ki neso darove.23 Iz l. 1534 je romarski zvon na blejskem otoku (t. ok. 150 kg, pr. 66, v. 56 cm). Zvon ima dve pobožni podobi, dolgi po 6 cm in po 4 cm široki, ter na obeh straneh svečnik s svečama in z okraski.24 Vsi napisi na teh zvonovih so v gotskih minuskulah:

✱ opus francisci patavini mccccxxvll ✱
Napis na romarskem zvonu na blejskem otoku. Lavtižar, Radolica str. 68.

Blaž Zingiesser. Točnejše pismene, arhivske podatke imamo šele o naslednjem ljubljanskem livarju, ki je bil doslej popolnoma neznan. Nimamo sicer neposrednih dokazov, da je Blaž Zingiesser poleg topov ulival tudi zvonove, smemo pa tako sklepati po tem, da je njegov naslednik dokazano ulival oboje. Prvi zapisek o Blažu Zingiesserju je v ljubljanskem mestnem sejnem zapisniku iz l. 1537. V uvodnem seznamu zunanjih svetnikov, ki so bili izvoljeni 25. julija 1536, je naveden »Blasy Zingiesser« na predzadnjem mestu druge polovice25 24-nikov, ki naj bi se prvič udeležili seje v petek 11. avgusta. Po tem vrstnem redu moremo sklepati, da je bil to leto verjetno prvič izvoljen v zunanji svet. Vseh 37 svetnikov z županom in sodnikom vred je zapisano z imenom in priimkom, torej je tudi Zingiesser priimek, ne pa poklic, čeprav je bil ta Zingiesser res kositrar (Zinngiesser), kar izziva domnevo, da je ta umetnost bila v družini že stara, najmanj pa od tedaj, ko so se priimki ustalili. Na Jakobovo 1537 je bil ponovno izvoljen v zunanji svet in se je povzpел za tri mesta više v seznamu druge polovice zunanjih svetnikov.

Tretji zapisek o njem je še iz istega leta, ko ga je mestni svet poslal z »mestne pravde« v petek 9. marca 1537 skupaj z Gregorjem Šorcem26 k ženi Janeza Schona vprašat, ali privoli v prodajo njune hiše, ki je stala »na Starem trgu med Gregorjem Tribavšičem (tribauschitz) in mestnim zidom proti vratom, segajoče gor v hrib« (danes Florijanska ul. 39).27

Slika 2. Mojstrski napis livarja Lenarta (reprod. iz Gnirs I, 41)

Dalje čitamo o njem v sejnem zapisniku od sobote 11. avgusta istega leta, ko je Apolonija, vdova po meščanu Lenartu Wodenu-Slatinšku, tedaj žena trgovca in mestnega sodnika Mihaela Tišlerja,²⁸ prosila mestni svet, da bi smel pred mestnim sodiščem v Celju zastopati njene zahteve do zapuščine umrlega celjskega meščana Benedikta Zingiesserja tukajšnji meščan Blaž Zingiesser.²⁹ Ker njen mož temu ni ugovarjal, je bilo Blažu izdano sodno pooblastilo (ein gericht Zeug vbergab brieff). Zdi se verjetno, da sta bila ljubljanski in celjski Zingiesser najbližja sorodnika — morda brata — in Polona Tišler verjetno njuna sestra. Odpira se tudi vprašanje, če ni imelo Celje že v začetku XVI. stoletja svojega livarja — kositrarja (Šašelj pozna v svojem seznamu zvonarjev kot prvega v Celju šele Nikolaja Urbana Boseta v letih 1669 do 1689).

Prvi dokaz, da je bil Blaž Zingiesser res livar, imamo v sodnem zapisniku z dne 28. jan. 1541. Tedaj ga je tožil veletrgovec in bivši župan Janez Weilhammer,³⁰ da mu je dolžan za tri dobave bakra (an dreyen Posten Khupher), ki jih je prejel od njegovih uslužbencev, 13 dukatov in 24 krajcarjev. Po posredovanju sodišča sta se stranki poravnali na polovično vsoto.

L. 1541 Blaž Zingiesser ni bil v mestnem zastopu. Umrli je najbrž l. 1543, ker se 28. marca 1544 že imenuje rajnki.³¹ Hišo je imel na današnjem Starem trgu št. 8 zraven hiše Rotije Stangl, v novo poročene z Andrejem Remerjem.³²

Lenart Giesser (1544 do pribl. 1571). Blaževa vdova Uršula se je poročila z mladim kositrarjem Lenartom Giesserjem. V petek 3. oktobra 1544 se med štirimi požarnimi nadzorniki (Feur beschauer) na Starem trgu navaja »mladi kositrar« (der Jung Zingieser), v petek 6. marca 1545 je med novo sprejetimi meščani tudi že Leonhart Gieser. Meščanov sin ni bil, ker sta taka dva: Janez Ruedolf in Gašper Slatenšek, navedena posebej.

Njegova priletna žena je že leto prej, 30. novembra l. 1544, napravila oporoko. V drugi točki določa, da se naj iz vsega njenega premoženja najprej poplačajo vsi dolgovi, ki sta jih napravila skupaj s prvim možem Blažem Zingiesserjem. Izvzeto pa je orodje in kar spada k rokodelstvu. Tretja točka oporoke pravi: »Mojo hišo, stoječo med hišami rajnkih Gregorja Stangla in Volbenka Mara, ki v njej sedaj stanujemo, in sva jo gori omenjeni moj prejšnji mož in jaz pridobila s svojim marljivim delom pošteno in z

muko, kakor je vsakomur znano, naj dobri, pošteni in v zadevah izvedeni ljudje ocenijo, kakor je prav in se spodobi.« Ko bo to storjeno, naj se izroči najbližjim dedičem in sorodnikom njenega prvega moža 10 renskih gld, »ker sva to hišo, kot rečeno, skupno zadobila«. Preostala vsota od ocenjene hiše naj se razdeli na dve polovici. Od ene naj se poplačajo dolgovi, če drugo njeno imetje za to ne bi zadostovalo. Kar bi od te prve polovice še ostalo, zapušča svojim najbližjim dedičem in sorodnikom. Orodje z vsem, kar spada zraven, ter polovico hiše in ostale svoje zapuščine voli »iz priznanja ljubezni in zvestobe ter po ženitnem dogovoru« svojemu drugemu možu, ki naj mu po izpolnitvi vseh obveznosti ostane hiša, da bo lahko v njej stanoval. Oporoko je spisal mestni pisar Vincenc Primož Stružnik, priče pa so bili notranji svetnik Boštjan Roringer ter meščana Andrej Gnedic in Vid Schuester, ki so vsi pritisnili svoje pečate nanjo. Podpisal pa se je razen pisarja samo Roringer, ker ostala dva nista bila pismena.³³ Iz prednjega izhaja, da Blaž Zingiesser livarne ni priženil s kako vdovo, kot se je velikokrat dogajalo, marveč je le bil Uršulin prvi mož. Ker ne navaja glede orodja in delavnice, da sta tudi to pridobila skupaj z možem, kakor to pravi glede hiše, bi se morda smelo sklepati, da je obrt podedovala po očetu, ki je že prej bil kositrar v Ljubljani. Vprašanje ostane odprto. Hiša, o kateri je tu govor, je bila prednica današnje št. 8 na Starem trgu.³⁴

Uršula je kmalu po poroki umrla, vse-kakor že v prvi polovici leta 1545. 28. avgusta 1545 se je oglasila njena sestra vdova Marjeta Perger, jermenarka, češ da je Uršula pozabila na svoje najbližje sorodnike, posebej kar se tiče vrednosti »prodajalne orodja in kar je bilo ulitega«,³⁵ Lenart Giesser je ugovarjal, da tožnica nima kaj zahtevati po svojem očetu in da je prejela že vse, kar ji je pritikalo. Medtem se je Marjeta poročila z jermenarjem Andrejem Curadejem in nadaljevala pravdo proti oporoki, enako tudi Zingiesserjevi otroci. Marjeta je trdila celo, da je Uršula napravila tako oporoko iz strahu in da je testament za to neveljaven. Vendar je mestno sodišče 18. marca 1547 priznalo polnoveljavnost oporoke, ker je bila narejena v prisotnosti poštenih ljudi in jo je po zapustničinah navodilih sestavil zapriseženi mestni pisar.³⁶ Marjeta Curadejeva se je pritožila na vicedoma. Končno je bil ves spor rešen v začetku l. 1549,³⁷ tako da je

v celoti prodrli Giesser, ki mu je ostala delavnica, orodje in hiša. Marjeti so priznali le srebrno kupo (Mayelle Pecherlen) in nekaj kodral (horreisen).

Lenart Giesser se je udejstvoval kot livar zvonov in topov, pozneje je bil tudi mestni orožarnar. Kot najstarejši njegov zvon se navaja zvon iz leta 1545 na Šenčurskem hribu pri Tržišču blizu Mokronoga z napisom: »Lienhart . . . giesser . . . zv . . . Laibach . . . hat . . . mich . . . goesen . . . 1545.³⁸ Naslednji je iz leta 1546. Samo prepis napisal je poslal zvonar Samassa Šašlju:

»Leinhart giesser ✱ hat ✱ mich ✱ gossen ✱
zu ✱ Laibach ✱ im ✱ jar ✱ 1546.«

Od kod je bil ta zvon, ni navedeno.³⁹ Iz leta 1548 je bil zvon v Bereči vasi pri Suhorju v Beli krajini z napisom: »Hat mich gossen Lienhart Giesser zu Laibach.«⁴⁰ V župni cerkvi v Motniku je bil do leta 1873 majhen zvon iz leta 1550 z napisom:

»Lienhart ✱ Giesser ✱ hat ✱ mich
✱ gossen ✱ jar 15 ✱ 50.«

O njem piše G. Križnik iz Motnika v XI. knjigi »Arkiva za poviestnico jugoslavensku« 1872, str. 250: »Pravijo, de so ga v Motniku ulivali na župniškem vrtu; ko so ga ulivali, je zvonari gradiva mankalo, začno klicati: kdor ima kaj srebernih novcev, naj jih prinese in v mudu strese; grašinske in Poletočeve dekleta jih prineso v birtahih.« In leta 1875, str. 148 zopet: »o malem zvonu morem opomeniti, še je vlit 1550, zraven napisal ima na dveh plateg viteza z mečem i sulico in s tolkačem in fračo.«⁴¹ Iz leta 1551 je bil mali zvon v Račjem selu pri Trebnjem z napisom: »Lienhart Giesser hat mic gossen in jor 1551.«⁴² Ker manjka označba kraja, je verjetno, da je Lenart tudi ta zvon ulil kar na mestu kakor tistega v Motniku. Manj verjetno se mi zdi, da bi bil Lenartov mali podolgovati zvonec v Šempetru pri Kranju, ki mu ga pripisuje Lavtizar⁴⁵ in ki je nosil napis v latinskih majuskulah:

✱ GOT ✱ DEM ✱ HERN ✱ 1
✱ 5 ✱ LIL.«

Prej bi rekel, da je ta zvonec delo beljaškega zvonarja Jeronima Rogerja, ker ni na nobenem znanem Lenartovem zvonu nobenega reka. Iz leta 1553 je bil podolgasti srednji zvon v stolpu ljubljanskega gradu nad čuvajevim stanovanjem. Premer je

imel ob krilu 59 cm (po Gnirsu II, 37 samo 39'5) in je tehtal okoli 690 kg. Imel je napis v latinskih majuskulah:

»LIENHART ✱ GIESSER ✱
HAT ✱ MICH ✱ GOSEN ✱ ZV ✱
LAIBACH ✱ 1553.«

Na sredi klobuka je bil grb ljubljanskega mesta (brez zmaja). »V spomin, da je Turek zastonj oblegal Ljubljano,⁴⁴ je nekdanj pel ta zvon vsak dan zjutraj ob sedmih. Požarni čuvaj je pa kazal Ljubljančanom, da ne spi ponoči, s tem, da je ponavljal nanj po toliko udarcev, kolikor jih je odbila ura na veliki zvon.«⁴⁵ Iz leta 1554 je podolgovat zvon (pr. 40, v. 50 cm) iz Ceroveca pri Šmihelu, težak 40 kg, ki ima na vratu 3 cm širok rob z napisom:

✱ LIENHART GIESER ZU LAWAC HAT
MICH GOSEN. M ✱ 5 ✱ 54 ✱ IAR.

Ta zvon in še en zvon Frančiška Benečana (Franciscus de Venetiis), iz srede XV. stoletja je kupil Spomeniški urad od župnišča pri Sv. Petru v Ljubljani za 6420 K, ker bi ju sicer prelili pri obnovitvi zvonov; bila sta namreč oba ubita.⁴⁶ Iz leta 1558 sta srednji in mali zvon na Kupljeniku pri Bohinjski Beli. Vsak je imel napis:

✱ LIENHART ✱ GIESSER
✱ HAT ✱ MICH ✱ GOSEN ✱
✱ ZU ✱ LAIBACH ✱ NACH ✱ CHRISTI
✱ UNSSERS ✱ HERN ✱ GEPURT
✱ DA ✱ MAN ✱ ZELDT ✱ IN ✱ 1558 ✱
JARS ✱.

Podobe tudi ta zvona nimata nobene.⁴⁷

Lenart Giesser se kot drugi ljubljanski livarji ni omejeval na ožjo Kranjsko. V hrvaško Krajino, ki je bila pod vojno upravo Kranjske, je prodrla tudi ljubljanska obrt. Med zvonovi, ki so bili v prvi svetovni vojni zaradi umetniške ali zgodovinske vrednosti izvzeti od oddaje v vojne namene, je tudi 20 kg težak zvon, ki ga je leta 1558 ulil Lenart Giesser za kapelo sv. Trojice v Goljaku, župnija Draganić-Šipak pri Karlovcu.⁴⁸ Žrtev prve svetovne vojne je postal 76 kg težak zvon (pr. 50'5, v. 58 cm) iz leta 1559, ki je visel v zvoniku na Otoku pri Starem trgu (Lož). Na vratu je imel napis:

✱ MDLIX ✱ VERBVM ✱ DOMINI ✱
✱ MANET ✱ IN ✱ ETERNVM.

Razen preprostega dvojnega obroča v podstavku je bil zvon brez okrasa. Drugi napis izpolnjuje spodnji rob krila:

✱ LIENHART ✱ GIESSER
✱ VON ✱ LAIBACH ✱ HAT ✱ MICH
✱ GOSEN ✱ 1559 ✱ AVS ✱ DEM
✱ FEVER ✱ BIN ✱ ICH ✱ GEFLOSSEN.

Kukuljevičev Slovník umjetnikah Jugoslavenskih omenja njegov zvon v Celju iz leta 1564. Zvonarjevo ime piše Leonhard Giessner.⁴⁹

Morda sta bila tudi ta dva zvona ulita izven Ljubljane, na mestu naročila. Vsekakor je Lenart Giessner bil tudi potujoč zvonar kakor mnogi drugi. V Ljubljani je imel svojo delavnico, verjetno na Rebri, kot bomo še videli pri njegovih naslednikih. Njegovi zvonovi so še brez okraskov in v začetku samo z enim napisom, ki navaja mojstrovo ime in letnico in sicer v nemščini. Do njega so bili napisi večinoma v latinskem jeziku. Protestantizem je latinščino zavrgel. Kvečjemu je pustil v tem jeziku kak biblijski rek.

Lenarta Giessnerja imenujejo zapisniki dosledno kositrarja (Zingiesser). Že iz kratkega zapisnika seje v petek 12. junija 1545 (fol. 114) je razvidno, da je bil zaposlen za mesto z raznimi deli v kositru (Allerley Zin Arbetten...). Predvsem je ulival topove. Na seji mestnega sveta dne 8. julija 1545, ki je bila popoldne pri novo izvoljenemu županu Vidu Kislu, se je sklenilo naročiti kositrarskemu mojstru Lenartu Giessnerju (dem maister Lienhart Giessner Zingiesser), da ulije 10 topov (Stugkh geschitz giessen vnd machen solle), in sicer štiri po 6 centov, štiri po 4 in dva po 3 cente. Za plačilo se mu da od centa 3 florine. Na seji v ponedeljek 1. avgusta 1547 je sklenil mestni svet popustiti kositrarju od centa bakra 5 funtov, ki so »šli v ogenj« (so Ins feuer gangen). Od centa se mu plačajo trije renski goldinarji. V torek 23. avgusta 1547 (fol. 54) so »obračunali s kositrarjem in sklenili dati iz preostalih 10 centov bakra napraviti 6 majhnih topičev (Stugeln). Na neki dvorni večji (Hofthaiding) 1548 v Ljubljani se je obravnavala tožba ljubljanskega meščana Andreja Ostrerja (prav.: Estrerja) proti baronu Antonu Thurnu. Ta je tedaj, ko je bil upravitelj deželnega glavarstva, naročil po svojem služabniku Fr. Waagu 3 cente hrvaškega bakra za ulitje topov v navzočnosti Lenarta Giessnerja. Ti trije centi bakra so stali 27 fl in so bili po

naročilu barona Thurna izročeni Lenartu Giessnerju, ljubljanskemu meščanu in livarju topov.⁵⁰ Sedaj pa Thurn noče poravnati dolga. — Kako se je stvar iztekla, ni zapisano.⁵¹

25. julija 1548 je bil Lenart Giessner izvoljen v občino (gmajno); 25. julija 1550 je prišel tudi v zunanji svet, iz katerega je izpadel 25. julija 1551. V tem času je imel afero, ki so jo obravnavali na mestni seji v petek 5. junija 1551 (fol. 61). Upravitelj mestnega sodišča Blaž Salittinger ga je namreč obtožil, da mu ni hotel izročiti svojega pomočnika Vahna (? den Wackhen seinen gesellen), ki ga je hotela deželna in mestna gosposka izgnati,⁵² kljub kazni 20 mark šilingov. Zato mora iti v stolp pri špitalu⁵³ in ne sme dol, dokler ne položi denarja pri sodišču. Dalje je »njegov pomočnik po imenu Adam (torej že drugi) izpustil iz njegove hiše⁵⁴ čez Ljubljano na Novi trg raketo (ain Rockhetta), ki je goreča padla na leseno streho hiše rajnkega Primoža Zimmermana. Ko je vdova to zagledala, jo je prinesla še gorečo na sodišče. Giessner pa je tega pomočnika zatajil in ga poslal v Udmat ter ga tam odpravil.

Kaj se je dalje zgodilo, ni zapisano. Vsekakor se je Lenart Giessner udeležil že prihodnje mestne seje v petek 12. junija, torej čez en teden.

Naslednje leto, 1552,⁵⁵ je tožil vitez Jakob v. Raunach, ki je imel v zastavi Prem in bil glavar na Reki, po svojem prokuratorju Aleksu Lassarinu Lenarta Giessnerja, kositrarja in meščana v Ljubljani, in Andreja Sicherla kot poroka za 779 gld, ki jih je Raunachu dolgoval pobegli Danijel Flieger. Tudi izid te tožbe ni zapisan.

V petek, 29. julija 1552, je ukazal mestni svet, da »mora v bodoče kositrar ob sejmih prodajati svoje izdelke iz kositra (Zinassach) doli na Sejmskem trgu in ne več pred svojo hišo«.

Giessner s svojimi izdelki, kot smo že videli, ni zalagal samo Ljubljane. Ne bo menda pomote, če pripišemo njemu topove, ki jih je od leta 1545 dalje pošiljala Ljubljana Zagrebu in verjetno tudi drugam na turško mejo. Tako je izdal kralj Ferdinand 25. januarja 1545 iz Prage ukaz kranjskemu vicedomu, da mora poslati zagrebškemu kapitlju za obrambo pred Turki 6 centov smodnika in 4 cente svinca iz ljubljanske cesarske orožarne,⁵⁶ dalje je prišel 19. avgusta 1557 ter 18. julija 1563 z Dunaja ukaz cesarski orožarni v Ljubljani, da mora zalagati Zagreb z orožjem in strelivom.⁵⁷ Tako je bilo tudi pozneje, n. pr. leta 1600.⁵⁸

Leta 1545 je pripeljal Lovrenc Vrtorepec (Werthorepez) v Zagreb smodnik iz Ljubljane,⁵⁹ v sredo 6. julija 1547 je poslal zagrebški mestni blagajnik v Ljubljano 55 florinov za topove (»pro bombardis«),⁶⁰ v četrtek 28. julija 1547 so prejeli splavarji, ki so pripeljali 5 topov za mesto Zagreb iz Ljubljane, iz zagrebške občinske blagajne 11 florinov 41 den 1 b (»feria quinta post festum sancte Anne nauitis flozzar, qui quinque bombardas communitatis adduxerum ex Labaco). Posebej so »flosarji« prejeli za napitnino 4 denarje.⁶¹ 29. avgusta 1547 so dobili 40 denarjev tesarji, ki so napravili vozove za top, pripeljan iz Ljubljane (»In festo Decolacionis sancti Joannis Baptiste... carpentariis qui currus sub bombardam ex Labaco adductam disposuerunt).⁶² Dalje je bilo izplačano 16. oktobra 1547 Frančišku Moskonu, ki je posredoval za zagrebško mesto naročilo topov v Ljubljani, 27 fl 16 denarjev 1 b (»item in festo sancti Galli abbatis Francisco Mwsconi, qui fideiussor fuit Labaci pro bombardis«). Že leta 1545 vozi Lovrenc Vrtorepec smodnik iz cesarske orožarne v Ljubljani Zagrebu v pomoč.⁶³ L. 1547 je šlo za 5 topov (bomarde), ki so bili uliti v Ljubljani in prepeljani v Zagreb, 370 florinov.⁶⁴ 29. avgusta 1548 so prejeli tesarji, ki so postavili voz pod top, pripeljan iz Ljubljane, 40 denarjev.⁶⁵ Dne 16. marca 1553 je izdal zagrebški mestni blagajnik kovaču Martinu in nekim Kranjcem za oglje, porabljeno pri razbitju in prelitju velikega mestnega topa, 5 fl 73 d 1 b (»pro concremacione carbonum circa fraccionem magne bombarde ciuitatis iuxta mandatum sacre regie maiestatis frangi commissam necessariis«).⁶⁶ 25. marca istega leta so dobili kovač Martin in še neki nemški kovači, njegovi tovariši, za razbitje velikega topa (fraccione iamfate magne bombarde ciuitatis) po pogodbi 8 fl. Dne 12. aprila istega leta je kupil mestni blagajnik zagrebški 4 sode, v katerih so poslali baker od razbitega velikega topa v Brežice (4 tunelle, in quibus cuprum dicte magne bombarde fracte ad Bresecz missum est empte sunt den 42, b 2).⁶⁷ Istega dne je prejel Lovrenc Vrtorepec, ki je bil poslan s prevozniki tega bakra (cum conditoribus dicti cupri fracte bombarde), za »expensas« (stroške) 50 denarjev.⁶⁸ Žeblje in gradbeni les so dovažali iz Ljubljane neki Boštjan Plevnik in Janez Krstnik Sovan (Baptista Sowan).⁶⁹ V torek, 13. februarja 1554 (feria tertia dominice Inuocavit), so pripeljali brodarji iz Ljubljane 2 težki »bombardi«

in prejeli napitnine (bibalia) 2 florina, isti dan je izplačal zagrebški mestni blagajnik topniškemu mojstru (magistro bombardio), ki je s temi topovi prišel v Zagreb, po nalogu mestnih očetov 4 florine.⁷⁰ Morda je bil to sam Lenart Giesser.

Iz Ljubljane je dalje Zagreb nabavil 24. avgusta 1555 veliko vrvo za vlačenje topov (magnam vnam funem campaneam simulcum cuprea chyga... ad trahendas bombardas)⁷¹ za 22 gld, svinec in topovske krogle,⁷² 12. marca 1556 štiri velike železne verige za dvizne mostove za 22 florinov.⁷³

Ljubljanski meščan Mihael Frankovič je (n. pr. leta 1557) dobavljal iz Ljubljane Zagrebu pločevino (ferri stamium pleh dicti)⁷⁴ itd.

Ko je leta 1736 popisoval cesarski nadzornik iz Karlovca obrambne naprave v Novem mestu, je tam našel med drugim dva Giesserjeva topa iz leta 1550 in 1571. Eden je imel napis: »Ferdinandus D. Gr., R. H. et B. me fieri fecit. Leonhard Guesser hat mich gossen zu Laibach anno D. MDL«, drugi pa: »Carolus Dei Gratia archidux Austriae me fieri jussit, Leonhart Guesser hat mich gossen zu Laibach MDLXX.⁷⁵

L. 1897 je daroval tedanji turški sultan nemškemu cesarju 9 starih topov. Eden od teh je bil Giesserjev z napisom: »Lienhart Giesser hat mich gossen zu Laibach — Ferdinandus Dei Gratia Romanorum Ungariae et Bohemiae Rex.«⁷⁶

Slika 5. Znak livarja Nikolaja Boseta (reprod. iz Guirs I, 152)

Kot strokovnjak za orožje je postal Lenart tudi mestni orožarnar (Zeugwart). Kdaj je dobil službo, ni mogoče ugotoviti, ker manjkajo mestni sejni zapisniki med leti 1553 in 1567. Dne 7. septembra 1568⁷⁷ pa se je v sporu Marjete, vdove po Antonu Scheittu, tedaj žene gostilničarja, bivšega in bodočega mestnega sodnika in bodočega višjega rudarskega sodnika Feliksa Tolhopfa⁷⁸ z drugimi Šajtovimi dediči navaja »Lienhard Giesser Zeugwardt«. Da je tudi kot orožarnar še izvrševal svoj livarski poklic, kažejo še tile zapiski:

Z mestne seje v petek, 9. junija 1570 (fol. 81): »Lenart Giesser, orožarnar, je danes sporočil, da se ne bo brigal dalje za ribnik (Theicht) pred Pisanimi vrati. Tudi hoče plačati baker z ulitjem nekaj topičev (Stugkhl), naj malo potrpe z njim.« Z mestne seje v petek, 20. aprila 1571, (fol. 93): »Mestni sodnik naj naloži orožarnarju, da pospeši izdelavo topov (das Geschütz funderlich Zumachen) in s tem končno že poravna ostanek svojega dolga slavnemu mestu.« S seje v ponedeljek, 21. maja 1571, (fol. 106) pa: »Sporočiti orožarnarju, naj napravi račun in pride prihodnji torek, da se bo vendar že obračunalo z njim.«

To je zadnji zapisek o Lenartu Giesserju v ohranjenih mestnih sejnih knjigah. Verjetno je kmalu potem že precej prileten umrl. Kakor velika večina ljubljanskih meščanov je pač tudi naš livar bil protestant. Vsekakor je to ugotovljeno za njegovo mater, ki je za več let preživela svojega sina. 31. januarja 1579 je pokopal predikant Spindler na pokopališču pri Sv. Petru »staro orožarnarico Marjeto, mater rajnkega orožarnarja Lenarta Giesserja«, staro okoli 100 let.⁷⁹ Glede Giesserjeve narodnosti je težko kaj reči. Priimek, ki kot priimek njegovega prednika Zingiesserja pomeni poklic, rokodelstvo, za katero ni bilo ustaljenega domačega izraza, bi povedal kvečjemu, da sta bila oba iz starih livarskih družin, ki sta bili prav tako lahko slovenske kakor nemške krvi.

Martin Edlman (1572? — ok. 1599). Lenartu Giesserju je sledil v obrti in v lastništvu hiše na Starem trgu (danes št. 8) Martin Edlman. Edlmani so bivali v Ljubljani vsaj že v prvi polovici XVI. stoletja. Tako je dobil v petek, 9. marca 1548,⁸⁰ meščansko pravico tudi Andrej Edlman, sin ljubljanskega meščana. Andrej je umrl verjetno l. 1569. V sodnih zapisnikih se omenja pet njegovih otrok, po imenu pa samo hči Helena.⁸¹ Z eno izmed hčera se je menda

poročil Kristof Kos, ki je od dedičev kupil tudi Edlmanovo hišo,⁸² vdova pa se je vnovič omožila z Andrejem Seydanom (Židan?) in imela z njim enega otroka. Seydan je potrošil z vdovo vse nepremičnine, ostalo jih je le za 11 gld 13 kr, skrinjo pa je sežgal. Ali je bil Martin Edlman Andrejev sin, se ne da z gotovostjo reči. Prvo vest o njem imamo v S. z. 1575 l. (fol. 141). Na Jakobovo 25. julija t. l. je bil izvoljen Mert Edlman že za zunanjega svetnika. Po vsej verjetnosti je zadobil meščansko pravico l. 1572 po smrti Lenarta Giesserja in se poročil z njegovo vdovo (ali hčerjo) in s tem tudi istočasno priženil livarsko pravico, livarno na Rebri in hišo na Starem trgu. Na kakšen način je prišel do druge hiše na Rebri, sedaj št. 1, zadnji vzvišeni del sedanje hiše na Starem trgu št. 17, kjer je v letih 1618—1636 krčmaril profos Jurij Kočevar — točil je dolenjca — in je v letih 1640—1730 bila znamenita gostilna ter prenočevališče pri »zlatem turu«, se da samo ugibati. Bržčas tudi s priženitvijo. V tej hiši ali zraven nje na Rebri je Edlman in verjetno še prej Giesser ulival zvonove in topove. Prvi Edlmanovi ženi je bilo ime Amalija. Umrla je 1586. leta. 27. marca tistega leta »je bila prinesena k četrtkovi pridigi in nato pokopana gospa Amaleya, Merta Edlmana, kosistrarja in orožarnarja žena.«⁸³ Bila je protestantka kakor pač tudi njen mož. Martin se je nato drugič oženil, sedaj z Marijo, hčerjo notranjega svetnika Kristofa Peera, čigar vdova se je poročila s krčmarjem in bodočim županom Janezom Soncem.⁸⁴ Skupaj z Marjeto Gebhardt, ki je bila njena sestra,⁸⁵ sta se leta 1593⁸⁶ pravdali s svojo mačevo Suzano Sonce zaradi Peerove hiše na Novem trgu (danes Gosposka ul. 9). Njun zastopnik je bil Fabijan Pangriesser. Martin Edlman pa je isto leto tožil poštarja Franca Leberwursta na temelju ženitnega pisma za 296 gld 48 kr 2 d, za 249 gld 40 kr in za 530 gld dukatov v kovancih. Leberwurst je bil oproščen.⁸⁷ Isto leto 1593 je bil Martin Edlman ponovno izvoljen v zunanji svet in zaprisežen v ponedeljek, 30. avgusta 1593, skupaj s Filipom Lipcem.⁸⁸ Zadnjič je vpisan kot udeleženeec na seji 14. okt. 1594. Pozneje Edlmana ni več med navzočimi. Po vsej priliki je v tem času umrl. Vsaj v sodnih zapisnikih ni o njem več sledu.

Edlmanovih zvonov se pač ni mnogo ohranilo. Šašelj⁸⁹ jih pozna samo še pet, enega v kapeli pri Mozlju (Kočevje) iz leta 1580, drugega (najmanjšega) v Selih pri Kočevju z napisom: Mert Edlman hat mich gossen

in Laibach 13 (?), tretjega iz l. 1586 v Tržišču pri Mokronogu z napisom v gotskih minuskulah: mert edelman hat mich gossen zu laibach 86, četrtega z enakim napisom in letnico 1586 v Nadgorici pri Črnučah; o zadnjem z letnico 1592 mu je poročal zvonar Albert Samassa. Gnirs ne navaja nobenega Edlmanovega zvona v seznamu zvonov, ki so bili prelitni v prvi svetovni vojni.

Martin Edlman je ulival tudi razne topove kakor njegov prednik. To vemo iz razprave, ki jo je po njegovi smrti sprožil grof Tomaž Erdödy, bivši in bodoči hrvaški ban.⁹⁰ Grofov zastopnik Spindler je vpričo Erdödyjevega oskrbnika Marka Čepnika (?) izjavil v petek, 16. febr. 1601, pred mestnim sodiščem, da je »njegova milost« izročila rajnkemu Mertu Edlmanu ok. 30.000 (sic!) vsekakor pomota za tri ničle preveč) centov bakra in (bakrenega) orodja in orožja, da ulije en poljski top. Edlman se je večkrat lotil posla, pa se mu ni nikoli posrečilo. Ker pa je Edlman medtem umrl in je ostala roba pri njegovih dedičih in oskrbnikih zapuščine, se je »njegova milost« dogovorila s sedanjim livarjem (t. j. Elijo Somrakom), da mu iz te tvarine ulije dva »sokoliča« (falckhonetlein). Zato naj bi mestni svet ukazal, da se baker izroči livarju. Mestni svet je odločil, da se mora grofov pooblaščenec obrniti najprej na Edlmanove skrbnike, kakor je red, na kar bodo stvar naprej obravnavali.

V petek, 1. febr. naslednjega leta 1602, je grof Tomaž Erdödy predložil deželnoknežji ukaz, da se mu mora vrniti top (stukh puchsen), ki ga je ulil rajnki Mert Edlman in na katerem je bil celo upodobljen njegov grb z napisom ter je dal zanj 30 stotov bakra. Sklep: Zasliši naj se Ambrož Šajt (Edlmanov skrbnik) in naj ne zadržuje grofove lastnine. Zadeva pa se je končala šele na seji v petek, 26. aprila 1602. Tu so ugotovili, da je še pred Erdödyjem izročilo mesto Ljubljana Martinu Edlmanu topič ok. 8 centov, da ga prelije. Tega pa je porabil Edlman za Erdödyjev top. Zatorej naj se sedaj najprej iz tega topa ulije 8-stotni topič za mesto Ljubljano, drugo pa porabi za naročilo grofa Erdödyja. Tako naj sporoče jerobi livarju.

Edlmanova vdova Marija se je poročila najprej s svojim pravnim zastopnikom Fabianom Pangriesserjem,⁹¹ ki je umrl že proti koncu leta 1600, nato pa naslednjega leta s Tomažem Muzijem iz Bergama. Zanimivo je, kako je le-ta prišel do žene in hiše. V petek, 16. marca 1600,⁹² je obravnavala mestna pravda med drugimi prošnjo

za podelitev meščanske pravice, ki jo je vložil Tomaž Mutio (tudi Muttio), črnivec (schwarzferber) iz Bergama na Beneškem. Magistrat ga je najprej odklonil, ker je »trdno odločen, da ne sprejme nikogar več, kdor si že bodi, ki ni oženjen, posebno pa ne tujih Lahov, rojenih na Laškem«. Na ponovno prošnjo so 30. marca 1601⁹³ Muzija vendarle sprejeli s štirimi pogoji: »1. da čim prej odpravi sumljivo žensko, ki jo ima pri sebi, 2. da ne bo imel nobenih tujcev pri sebi in jim ne bo pomagal pri njihovem mazaštvu, 3. da ga ne bodo ponoči zasačili na ulici, 4. da si ustanovi dom in se v treh mesecih oženi. Če vse to izpolni, bo pripuščen k meščanski prisegi, če pa tega ne stori, bo to privoljenje popolnoma razveljavljeno.« Zato se je mladi, življenja veseli barvarski pomočnik oženil s postarno bivšo zvonarko. Edlmanova vdova, sedaj že v tretje poročena, je dobila »hišo na Starem trgu, stoječo med slavnega mesta kopališčem in hišo dedičev po rajnkem Andreju Jakopiču, kot vdovsko odpravnino in jo je prodala za 650 gld. klobučarju Juriju Graulu (tudi Greil). Navzlic odporu Maruše Mordax in kositrarja Elije Somraka, ki sta dokazovala svoje dediške pravice, je bila prodaja potrjena 3. marca 1606.⁹⁴ Marija Mutio, bivša Edlmanova žena, je umrla med 17. februarjem in 3. marcem 1606. Na zapuščinski razpravi 13. marca⁹⁵ se je ugotovilo, da je zapustila razne dolgove, ker sta kupnino za prodano hišo hranila jeroba Ambrož Šajt in Piero Gaioncel. Tudi njena služkinja ni bila izplačana. Dalje je »razen ženski nakit, prstane, perilo in drugo robo«⁹⁶ kakor tudi obleko zastavila na raznih krajih za majhne vsote, kar mora vedeti njena služkinja Maruša; tudi pri Muziju mora biti še kaj njenega«. Jeroba Ambrož Šajt in Piero Gaioncel sta dobila 28. marca nalog, da morata s sodno pomočjo vestno poizvedovati za vsemi temi reči in jih spraviti skupaj.

O vdovcu Tomažu Mutiju čitamo samo še enkrat in sicer v sejnem zapisniku 26. maja 1606, ko se je potožil, da mu hočejo vzeti meščansko pravico. Izmed Edlmanov, o katerih pa ne vemo, ali so bili zvonarjevi sinovi, je bil Jakob Edlman v letih 1600—1603 strugar v Hallerjevi hiši (danes Cankarjevo nabrežje²⁵), drugi, Volbenk Edlman pa se je 7. junija 1627 poročil v Šenklavžu z Alenko Urh (Vrhin).⁹⁷

Elija Somrak (1601—1650). Kot smo videli, je Edlmanovo hišo na Starem trgu, danes št. 8, podedovala vdova Marija sama, ki je kakor je domnevati, imela do svoje smrti

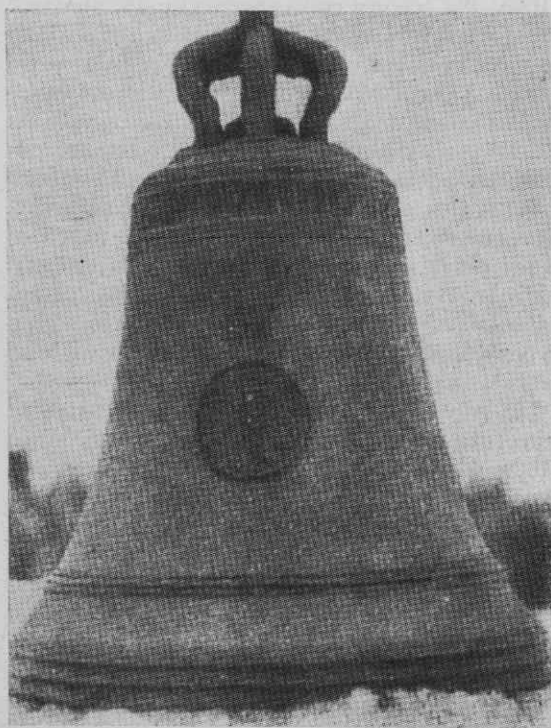
tudi še livarno na Rebri. Tu je vsaj od 1601 — če ne že prej — delal kot poslovodja Elija Somrak (Somrakh, Sambrockh ipd.) Somrake je poznala Ljubljana že prej. Tako je bila 21. aprila 1590 krščena v Senklavžu Maruša, hči Jurija Somrakha. Za botra ji je bil ljubljanski mestni sodnik Nikolaj Dulacher. 21. decembra 1600 je bila pri nekem krstu istotam za botro Marjeta Sumrak. 25. julija 1601⁹⁸ je član občine (gmajne) na Starem trgu Janez Somrak (Samräkh). L. 1612 se navajata hčeri rajnkega Jurija Somraka Uršula Greiner in Marta Radl, ki prepiseta očetovo hišo na svojega očima Janeza Šušteršiča. Ta prepis sta v imenu svojih žena opravila njuna moža.⁹⁹

Naš zvonar Elija Somrak (Elias Somrakh glokhengiesser) je zadobil ljubljansko meščanstvo 8. julija 1603. Sin ljubljanskega meščana ni bil, ker je plačal 7 gld sprejemnine,¹⁰⁰ katere so bili meščanski sinovi prosti; bil pa je v Ljubljani verjetno že dokaž let prej. Kot je bila tedaj navada, je moral kot pomočnik potovati po svetu, da se izuči še drugod. Bržkone je po Edlmanovi smrti prevzel strokovno vodstvo njegove livarne, katere pravico (ius) je morda podedovala vdova. Dejstvo, da si je skupaj z Marušo Mordaxovo lastil neke pravice do

Edlmanove zapuščine, kaže, da sta bila oba v rodbinski zvezi z umrlim zvonarjem. Morda je Elija poročil njegovo hčer. V s. z. 30. julija 1606 (fol. 178) čitamo, kako je zvonar Elija Somrak (Sambrockh) tožil kositrarja Jakoba Mačka, ker je razžalil čast Somrakovo in njegove žene. Maček se je poravnal zlepa, moral pa je Somraka prositi za odpuščanje in iti za svarilen zgled za 8 dni v vicedomski stolp ter »opustiti ponovno žaljenje« pod kaznijo 20 dukatov.

V ponedeljek, 21. aprila 1608,¹⁰¹ je prišel Somrak na mestno sejo in je prešerno (muethwillig) odpovedal meščansko pravico — zakaj, ni povedano. Za kazen je bil obsojen na 8 dni zapora v stolpu. V petek, 10. oktobra 1608,¹⁰² je tožil Ludvik Mordax zvonarja Elijo Somraka (Eliassen Sombrackh glohengüessern alhie) po svojem odvetniku Juriju Bitorferju, da sta si imenovani Somrak in njegova sestra Jera kot dediča nedavno umrle Maruše Mordax prilastila njeno zapuščino brez vsake inventure. Ker pa je tožnikov oče rajnki Ruep Mordax¹⁰³ zapustil precej imetja, naj ukaže mestno sodišče dedičema, da mu to brez ugovora izročita. Somrak je ugovarjal, da on ni edini dedič, marveč jih je še več, tudi nima nikake lastnine tožnikovega očeta in ga tožnik do sedaj sploh še ni za nič terjal in tudi ni specificiral, kaj zahteva, kakor bi bilo prav. Zato ne more odgovarjati na tožbo. Sodišče je naložilo strankama, naj se izogneta večjim stroškom ter si izprosita dobrih ljudi, ki ju bodo v treh dneh pobotali. Če pa pri tem ali onem dobra pot ne bo držala, naj se zopet oglasita z zadevo. Vendar se nista pobotala ter je prišla stvar še isto leto dvakrat pred sodišče.¹⁰⁴ Kako se je končala, ni zapisano.

Zvonar Elija Somrak je zabeležen z obrtnim davkom na Rebri od l. 1601 do vključno leta 1612. Pred njim je leta 1600, ko se začinjajo ohranjene davčne knjige v mestnem arhivu, plačal »v Martina Edlmana hiši« na Rebri davek 2 gld Gašper Hörle, ki se mu ne da dognati poklic. V s. z. julija 1601 (fol. 148) se navaja Hörle kot član občine na Starem trgu. Za leta 1601 do 1603 je vpisana v davčni knjigi »hiša Martina Edlmana« brez davka — ker ni bila prostolastna (patidenčna), marveč podvržena desetemu vinarju in se je od nje plačevala letna najemnina (Zins) 8 kr. Take nepremičnine so se vpisovale v urbarje, ki pa so ohranjeni šele od 1620 dalje. Takoj za hišo je v d. k. vpisan z drugačno, naknadno pisavo »Elias Glokhenguesser beij der Modajin im Perg« z davkom 9 gld. Naziva

Slika 4. Slika Bosetovega zvona v Rubeži pri Kastavu (reprod. iz Gnirs I, 208)

»Modajjn« si ne morem tolmačiti drugače kot pokvarjeno izgovarjavo za »Mutiiin«, kar vsekakor pomeni Marijo Mutio, bivšo Edlmanovo drugo ženo, ki se je nekako v aprilu ali maju 1601 poročila z laškim črnivcem Tomažem Mutijem (Mutio) in umrla v začetku leta 1606, kot smo že videli.

Za leta 1604—1606 je plačal zvonar Elija na Rebri kar 25 gld obrtnega davka — obrt mu je pač tedaj najbolj cvetela — za l. 1610—12 le še 10 gld. V ponedeljek, 12. februarja 1612, je mestni svet odklonil Somrakovo prošnjo za znižanje obrtnega davka.¹⁰⁵ Poslej je tu vpisan z davkom zvonar in kositrar Rudolf Fiering, h kateremu se še povrnemo. Zvonar Elija Somrak¹⁰⁶ pa plačuje od 1613 dalje do 1622 obrtni davek v lastni hiši, v današnji Florijanski ulici št. 16. Hišni davek je znašal v novem bivališču 3 gld na leto, obrtni pa nekako 7 gld. Somrak najbrž ni ulival zvonov v tej hiši, marveč zelo verjetno v Albinovi zvonarni na sedanji Karlovški cesti št. 13, ki je 1612 prešla v roke lekarnarja Quintilija Romana, potem ko je prenehal z delom zvonar Jožef Rotar. Toda več o tem pozneje.

Somrak je zadnjič plačal obrtni davek za l. 1622 v znesku 6 gld 40 kr, za l. 1623 pa samo še hišni davek 3 gld. V d. k. 1624 je vpisan kot novi lastnik hiše v današnji Florijanski ulici, sedaj št. 16, padar in brivec Lenart Hanfling, Somraka pa ni več med ljubljanskimi davkoplačevalci.

L. 1616 je imel zvonar Elija Somrak težko afero. Obdolžili so ga, da je zapeljal svojo deklo, ji obljubil zakon in imel z njo otroke. Obsojen je bil na »duhovno pokoro« in plačilo 100 renskih gld mestni blagajni. Zaprto deklo pa so izpustili iz zapora.¹⁰⁷

V šenklavški krstni knjigi čitamo, da je bil 31. maja 1622 krščen Erazem, sin Elije Sumraka in Jere, 6. marca 1624 pa Caharija, sin istih dveh (Somrak). Kaj je bilo z Elijevimi nezakonskimi otroci, ni razvidno. Iz afere s kositrarjem Jakobom Mačkom (1606) in po prednjih podatkih moremo menda sklepati, da je bil Somrak dvakrat oženjen: prvič pred letom 1606, drugič pa po letu 1616. — Navedimo še končno, da je bil Somrak v letu 1619—1622 skrbnik dedičev po piskaču Gregorju Koširju, ki so imeli hišo blizu Somrakove, danes št. 3 Ulice na grad.¹⁰⁸ Hišni davek je v teh letih plačeval skrbnik Somrak, ki se pozneje ne imenuje več. Za l. 1622 je v tej hiši plačal 30 gld obrtnega davka kositrar Gregor Elber, ki je naslednjega leta odšel v Celje.¹⁰⁹

Od Elije Somraka se je do prve svetovne vojne ohranila vrsta zvonov. Najstarejši znani njegov zvon je iz l. 1602, eden izmed dveh, ki sta visela v malem zvoniku nad mestno svetovalnico v Ljubljani. Ta je po Koblarju imel napis: »Senatus & populus Labacensis sub Consule Andrea Chren Et Judice Johane Sonze me F. F. ano MDC II.«¹¹⁰ O tem zvonu je zapisano v k. i. iz l. 1605 (fol. 116), v rubriki »Izdatki za novo postavljeni stolp na rotovžu in za zvon«, da je tehtal 60 funtov in da je prejel zanj »zvonar Elija Somrak 20 gld, kotlar za bakreni gumb 6 gld, slikar za pozlatitev gumba 11 gld 4 kr, njegov vajenec pa 40 kr napitnine, zidar Abondio de Donin za svoj trud ter zaslužek kleparjev in tesarjev skupaj 46 gld 10 kr, (svečnik) Kocijan Tomadec 41 gld za uporabljeno pločevino in železje ter vrvar Jakob Novak 13 1/2 kr za jermen za ta zvon na rotovžu«. Skupaj za novi stolp in zvonec 125 gld 7 1/3 kr. Drugi zvon v tem stolpu je nekoč vabil mestne odbornike k posvetovanju in je nosil po Koblarju napis: »Ich Ruf die Heeren zum Rat, Gott will das man arm vnd reich Gerechickait thue. Elias S. G. M. Anno 1718«. Letnica je pač napačno prepisana, za sto let naprej. V k. i. iz l. 1618 in 1619 ni zabeležen izdatek za zvon. Leta 1605 je ulil Somrak zvon kar na mestu v Gornjem gradu, o čemer poroča dnevnik škofa Hrena. Ulitje je srečno uspelo 4. oktobra proti 10. uri zvečer. Zvon je tehtal 24 stotov in so dodali bronovini baje za več kot 20 gld zlata in srebra.¹¹¹ Iz istega leta je zvon v kapeli sv. krvi v Mozlju pri Kočevju.¹¹² Iz l. 1605 je zvon v Mačkovicu blizu Št. Petra pri Novem mestu z napisom: Elias Sombrakh gos mich zv Lai-bach A. D. 1605.¹¹³ Iz l. 1610 je bil neki zvon, prelit pri Samassi.¹¹⁴ Po Lavtižarju¹¹⁵ je skoro gotovo Somrakov tudi manjši zvon v podružnici sv. Lucije pri Begunjah na Gorenjskem iz l. 1613, ki pa je brez zvonarjevega imena. Iz l. 1616 je zvon, narejen za šentjakobsko cerkev v Ljubljani, zvon v kapeli na Gradu v Škofji Loki in zvon v malih linah zvonika pri Sv. Križu nad Jesenicami. Na napisu je označen poleg pobožnih rekov kot livar »Elias Sombrakh Civis La: F: Ao 1616.«¹¹⁶

Iz leta 1618 je manjši zvon v Bodeščah pri Ribnem,¹¹⁷ iz l. 1621 zvon v Kalu pri Košani (označba v napisu ELIAS SAMB FVDIT Ao DNI 1621), iz l. 1623 v Stični z napisom (poleg izrekov in podob): ELIAS S(omrak) LAB(aci) F(udit) ANNO 1623.« Ta zvon bi torej bil ulit v Ljubljani. Iz istega

leta z enakim rekom (SANCTE DEVS FORTIS ET IMMORTALIS MISERERE NOBIS. ELIAS SOMB. F. LABACI. 1623) je večji zvon kapele sv. Mihaela v Samoboru na Hrvaškem.¹¹⁹ Enak rek in napis »ELS. S. F. Ao 1628« (Elias Somrak fudit anno 1628) ima 87 kg tehtajoči zvon v Podkraju v podružnici sv. Duha na Gori (pr. 53, v. 59 cm).¹²⁰ Iz istega leta 1628 je bil mali zvon v Smedniku. Poleg podob in rekov je napis, da ga je blagoslovil prosluli škof Tomaž Hren, ulil pa Elija Somrak: ELIAS SOMB. FVDIT ANNO DOMINI 1628.¹²¹ Končno je še zvon iz l. 1630, o katerem je pisal »Laibacher Diocesanblatt« l. 1880, str. 64. Dejstvo, da na nobenem zvonu po l. 1623 ni poleg Somrakovega imena obeležena Ljubljana kot kraj litja, le potrjuje našo ugotovitev, da Elija Somrak ni več davkoplačevalec v Ljubljani. Morda je potlej delal kot potujoči livar. V Ljubljani ni več sledu o njem.

Somrakovi zvonovi imajo še vsi krajšo širino kot višino (približno 6 : 7); so torej še nekoliko podolgovati. Napisi so v latinskih majuskulah z raznimi pobožnimi reki v latinščini. Nemščino je uporabljal samo prva leta — znamenje propadanja protestantizma in prodirajoče rekatolizacije. Njegovi zvonovi so okrašeni z reliefi. Zanimivo je, da sta Somrak in pozneje tudi Mihael Remar uporabljala isto plaketo križanega Kristusa kot beneški zvonar Jacobus de Calderariis (1589—1611), ki je tudi zapustil zvonove v naših krajih.¹²² Kot smo videli pri Edlmanu, je Somrak vsaj v početku 17. stol. ulival tudi še topove.

Rudolf Fiering (Füering, Füering 1613—1620). Sicer se že 1575¹²² omenja neki Boštjan Fering (pisan tudi Ferg) »na Savi«, ki je kupil od Matevža Pečina za 300 renških gld hišo Pavla Nusserja v Ljubljani. Vendar se mi zdi verjetno, da izhaja Rudolf F. od velikovških Fieringov, ki so ulivali med leti 1554 in 1585 zvonove v Velikovcu na Koroškem.¹²⁴ Šašelj zvonarjev Fieringov ne pozna.¹²⁵ O Rudolfu Fieringu (feyering) čitamo prvič v šenklaški poročni knjigi, da se je 14. januarja 1613 poročil z vdovo Elizabeto Maček. To je prav tisto leto, ko preneha Somrak plačevati obrtni davek na Rebri, Elizabeta je bila vdova po kositarju Jakobu Mačku, mestnem topničarju in orožarnarju od leta 1598 do 1605,¹²⁶ nato pa knežjem orožarnarju.¹²⁷ Maček je med leti 1604 in 1606 stanoval na Žabjeku in tu plačeval kot kositar 1 gld obrtnega davka. Umril je l. 1612.¹²⁸ Rudolf Fiering si je torej z ženitvijo z njegovo

vdovo pridobil obrtno pravico, kar je bilo potrebno, ker je Somrak, kot smo videli, svojo obdržal. Fiering je prvič vpisan v davčno knjigo za leta 1613—1615 in sicer izrecno kot zvonar (»Ruedolf Fierman (sic!) Khlagengiesser«) in prvič plačal obrtni davek 3 gld 28. novembra 1614 (za leto nazaj), nato zopet 3 gld 26. marca 1615. Vpisan je pri hiši dedičev po babici Konciliji (Cantilia) na Rebri tik južno od današnje št. 11. (Hišo so porušili še pred l. 1822¹²⁹.) Za leta 1616—1618 je plačal po 3 gld letnega obrtnega davka v prejšnji Somrakovi hiši na Rebri, isto tako tudi za leta 1619—1621 in sicer po 4 gld letno. Zadnji obrok 8 gld je plačal 20. decembra 1620. V prvem ohranjenem urbarju za l. 1620—1622 je vpisan pri tej hiši kot kositar, plačujoč 8 kr letne najemnine (Zins). Sledi mu kot imetnik hiše kositar Boštjan Maček. Kot zvonar je »Ruedolf Führung Glogengisser« plačeval po istem urbarju od prodajalne števil. 11 na Gornjem (to je Čevljarskem) mostu po gld na leto. Plačal pa je samo za leto 1620. Prodajalno je nato prevzel neki knjigotržec. V s. z. od 9. novembra 1615 (fol. 207) čitamo, da je kupil Ruedolf Fiering za 40 gld hišico od vrvarja Lamberta Kalužnika in jo popravil. Hiša je stala na grajskem griču. Za to hišo se je vnel spor s Konradom Peerom in Janezom Lauterjem, ki jo je imel v zastavi. Odločeno je bilo, da ostane Perru, če plača vse dolgove. Isto leto se je proti kositarju Rudolfu Fieringu pritožil kositar Boštjan Maček — prej ko ne njegov pastorek — ker ima v Ljubljani dve prodajalni. Fiering je ugovarjal, da »sme imeti vsak mojster po eno delavnico in po eno prodajalno«. ¹⁵⁰ V petek, 5. avgusta 1616, je dovolila Elizabeta Fiering, da se Boštjan Maček oprosti skrbništva po njenem prejšnjem možu Jakobu Mačku.¹⁵¹ Z letom 1621 se izgubi za Fieringom vsaka sled v razpoložljivih virih.

Boštjan Maček je plačeval od svoje obrti po 4 gld letno od leta 1616—1639 in sicer najprej pri hiši Wolka Gartnerja (sedaj Cankarjevo nabrežje 19 = Krojaška ul. 5), pozneje pa v Lantierijevi hiši (sedaj Krojaška ul. 6, last Ivana Mačka). Delavnico je verjetno imel nekje v bližnjem mestnem obzidju. Od 1640—1645 je vpisan Mačkov obrtni davek (4—6 gld) pri hiši na Rebri.

Fieringovih zvonov, ki jih je nedvomno tudi ulival, ne poznata ne Šašelj ne Gnirs.

Nikolaj Boset (1612—1644). M. S(lekovec) piše v beležki »K zgodovini zvonov na Kranjskem«, da ima podružnica sv. Aheca pri Turjaku v zvoniku dva stara zvonova.

»Manjši zvon je spodaj zelo pokvarjen, odbiti del je sedaj pritrjen z žebli na jarmu. Zgoraj ima napis: „Christus rex venit in pace, Deus homo factus est et verbum caro factum est.« Na spodnjem robu pa se bere: »R. D. Balthaseri Burzeri protonorij apostolici et loci parochi Nicolaus Boset me fecit anno (MDCXII refusam opus hoc tempore)«. Besede v oklepajih so na odbitem delu, ki je pritrjen na jarmu.¹⁵²

Iz l. 1629 je bil Bosetov 73 kg težki zvon v kraju Rubeši pri Kastvu v Istri. Spada še med podolgovate zvonove (pr. 45, v. 54 cm).

»Bogato okrašen zvon izbornega liva ljubljanskega zvonarja Nikolaja Boseta. V obrobjenem traku, širokem 5,4 cm, stoji na vratu napis: SANTE MICHAEL ORA PRO NOBIS 1629. Polje krasi na eni strani odtis velike medalje (8,5 cm) s skupino križanja, bogato s podobami. Izvirnik je južnonemško delo iz XVI. stoletja.^{152a} Nad medaljo je mojstrski znak kot majhna plaketa. V okrašenem okviru kaže zvon začetnici N. B. mojstrovega imena. Nasprotna stran polja kaže visok, s cvetličnimi viticami ozaljšan križ«.

Iz leta 1632 je bil Bosetov zvon v Lipsnju pri Grahovem (t. 154 kg, pr. 61 cm, v. 74 cm). Ta je k sreči imel napis, ki izpričuje, da je Nikolaj Boset res bil v Ljubljani. Glasil se je:

NICOLAUS ✱ BOZET ✱ ZU LAIBACH
GOS MICH ✱ ANNO ✱ 1632.

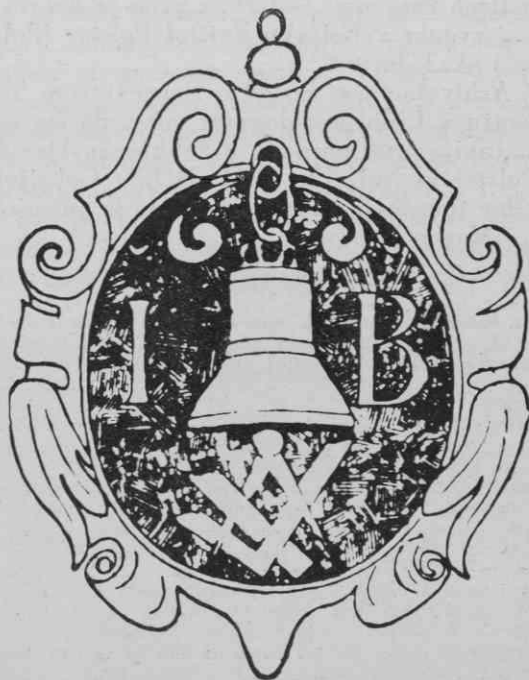
Plastika okrasja je enaka kot v Rubeši in drugod.¹⁵⁵ Skoro enak mu je bil zvon v Selah pri Šumberku iz l. 1636. L. 1642 je prejel zvonar (»Nicolao Wusetho Khlokhen giesser«) za uliti zvon v Šmartnem na Savi, ki je tehtal 154 funtov, 101 gld 20 kr. En funt se je računal po 30 kr.¹⁵⁴ Dalje imamo zvon iz l. 1644 v Deseniču v Hrvatskem Zagorju, ki je prej visel v kapeli sv. Jane, potem pa so ga premestili na tlo podzemne kapele župne cerkve. Nosil je napis: NICOLAUS BOSET GOS MICH MDCXLIII.¹⁵⁵ To je zadnji zvon, ki je bil pred časom še ohranjen in ga je ulil Nikolaj Boset sam. Po trditvi I. Šašlja¹⁵⁶ sta neki zvon ulila l. 1654 Nikolaj in Jakob Boset.

Adam Kokalj (Kokel, Kokhel, Khokl, Khokhel, 1641—1648). 18. novembra 1641 sta se poročila v Šenklavžu Adam Kokel in Doroteja Pissaniz. Priči: »dominus« Nikolaj Boseth in »dominus« Vid Stölzar.¹⁵⁷ Verjetno je Kokalj nadaljeval Bozetovo delo, pri katerem se je morda izučil. Od Kokalja se omenjata v literaturi samo

dva nekoč ohranjena zvonova. Prvi je bil iz l. 1644 in je visel v župni cerkvi v Osilnici (okraj Kočevje). Poleg posvetilnih besed v latinščini je imel napis: Adam Kokhel zu Laibach goss mich anno MDCXLIII.¹⁵⁸ Iz l. 1647 pa je večji zvon pri sv. Ahcu pri Turjaku, ki ima v napisu med drugim: »Im Namen gottes bin ich durch das Feuer geflossen, Adam Kokhel hadt mich zu Laibach gossen Anno 1647«.¹⁵⁹ Šašelj (ib.) navaja brez slehernih podrobnosti, da je v letih 1647—1648 lil neki Hanns Khokl. Morda je ta Hans, o katerem sicer ne vemo nič, le napačno čitani Adamus.

Jakob Boset (1661—1665). Mali zvon na Kalu pri Št. Janžu na Dolenjskem je imel napis: Jakob Boset zu Laibach hat mich gegossen 1661.¹⁴⁰ Drugi znani Jakobov zvon je z Malenskega vrha pri Poljanah nad Škofjo Loko iz l. 1663 (t. 225 kg, pr. 72, v. 75 cm). Ima posebnosti Bosetove izdelave in nosi kratico J B, kar pač pomeni Jakoba Boseta.¹⁴¹ Kot je razvidno iz njegove mojstrske značke (med drugim prekrizane topovske cevi), je lil tudi zvonove.¹⁴²

Boseti so bili po letu 1658 tudi zvonarji v Celju. Tam je lil Nikolaj Urban Boset (tudi Bosethi), ki je delal tudi za Zagreb in se tam v zadnjem desetletju XVII. stoletja celo nastanil.¹⁴⁵ To bo pač isti Nicolaus Bozeth, ki je ulil zvon za cerkev v Ščitarjevem v zagrebški županiji in ki nosi

Slika 5. Mojstrski grb Jakoba Boseta (reprod. iz Gnirs I, 208)

v latinskih majuskulah napis: NICOLAVS BOZETH REFUDIT ME ANNO 1680. EGREGIVS PETRVS VAGICH IUD. CATHEDRALIS ZAGRABIENSIS CURAVIT FUDI.¹⁴⁴ Neki J. N. Boseth je ulil l. 1704 po en zvon za cerkev v Selih, drugi pa za Šmartinsko cerkev, obe v Tuhinjski dolini.¹⁴⁵

V Ljubljani je bil 5. julija 1688 v Šenklašču krščen Janez Jakob, zakonski sin Janeza Jakoba Busettija in njegove gospe Neže, l. 1689 pa je zabeležen v k. p. med novimi meščani »Jakob Wuseth matrelist« pri sprejemni 10 gl. Meščanov sin torej ni bil.

David Polster (1664—1670) je morda ulil podolgovati mali zvon iz l. 1664 v Podbrezjah, ki nosi v napisu, da je bil ulit v Ljubljani,¹⁴⁶ prav tako le morda mali zvon v Dupljah iz l. 1679.¹⁴⁷ Zanesljivo njegov je srednji zvon na Trati pri Velesovem iz l. 1668, težak 7 stotov. Med okraski je imel križ, sv. Mihaela s tehtnico in mečem, sv. Jurija z zmajem in napis: IM NAMEN GOTTES BIN ICH GEFLOSSEN, DAVID POLSTER HAT MICH ZU LAIBACH ANNO 1668 GEGOSSEN. S. MICHAEL, S. JOHANES, S. MARGARITHA PITE VIR UNS.¹⁴⁸ David Polster je prej deloval kot zvonar v Beljaku. Veliki zvon v Ferndorfu (okraj Paternion) na Koroškem iz l. 1648 je njegovo delo. Legenda se glasi: Im Namen Gottes pin ich geflossen, David Polster in Villach goss mich. itd.¹⁴⁹ Za njim je deloval kot zvonar v Beljaku Kristof Polster (Polster) ok. l. 1670.¹⁵⁰

Arhivalno sem mogel o Polsterjevem bivanju v Ljubljani dognati samo, da sta se 1. junija 1669 poročila v Šenklašču David Polster in Neža. Za priči sta bila Gabrijel Eder (poznejši župan, veletržec in plemič) ter Marko Drnovšek.

OPOMBE

1. Šašelj I., Doneski k zgodovini zvonarjev in zvonov po Kranjskem. Zgodovinski zbornik 1888—1908 (Kratka Zg. Zb.); Lavtižar J., Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice. Ljubljana 1897 (Lavt. Rad.); Lavtižar J., Cerkev in zvonovi v dekaniji Kranj. Ljubljana 1901 (Lavt. Kranj); Šašelj I., Doneski k zgodovini zvonarjev in zvonov po Kranjskem. Carniola III. 1912 (Carn.); Flis I., Umetnost v bogočastni službi. Ljubljana 1908; Stelè Francè, Sodni okraj Kamnik. Ljubljana Kukuljevič Ivan, Zvonoljvarstvo u Zagrebu. Viena 1880; — Slovník umjetnikah jugoslovenskih. Zagreb, 1858—1860; Tkalčić J. B. — Laszowski, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Zagreb 1929 do 1949; Gnirs Anton, Alte und neue Kirchenglocken. I. Dunaj, 1917; II. Karlsbad, 1924. (Gnirs I, Gnirs II). — 2. Ljubljanski mestni sodni in sejni zapisniki iz 1521—1785 (Sz.); Ljubljanske mestne davčne knjige in urbarji iz 1600—1849 (D. k.); Ljubljanske mestne knjige o prejemkih in izdatkih iz 1581—1775 (K. p., K. i.); Mestni arhiv ljubljanski (registratura, svečnji (MALj); Matične knjige šenklaške, šentpestrske in šentjakebske župnije v Ljubljani; Oporoke iz ljub-

ljanskega sodnega arhiva v ODAS. — 3. Tkalčić, Monumenta Zagrabiae, VI, 508. — 4. Ib. VI, 427; IX, 549. — 5. Ib. X, 65. — 6. Ib. II, LX. — 7. Monumenta VII, 200; VIII, 42, 44; X, 182, 275. — 8. Ib. VII, 495, 496; VIII, 145, 150, 159, 201. — 9. I. Šašelj, Zg. Zb., 79. — 10. Carn., 224; Zg. Zb., 504. — 11. Gnirs, II, 25. — 12. Časovne označbe upoštevajo samo letnice, ki so jih imeli nekoč ohranjeni in zabeleženi zvonovi. To velja tudi za naslednje zvonarje. — 13. Gnirs, II, str. 27. — 14. Ib. I, 117. — 15. Gnirs, I, 211, 88, 180—182. — 16. Gnirs, I, 26. — 17. Ib. 87. — 18. Gnirs, I, 186. — 19. Zg. zb. 1889, 6. — 20. Gnirs, I, 73, 180, 216. — 21. I. Kukuljevič — Sankcinski, Nadpisi sredovječni i novovječni na crkvah, javnih i privatnih zgradah itd. U Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891, 169. — 22. Gnirs, I, 24. — 23. Lavt. Kranj, 259. — 24. Lavt. Rad., 68—69. — 25. S. z. 1537, 2. Zunanji svetniki so se delili na dve polovici po 12 vsaka, ki sta se izmenično smeli udeleževati vsake druge seje, medtem ko so imeli notranji svetniki (12-niki) dostop do vseh sej. — 26. Prvotno Zorec. — 27. Brez privolitve žene se hiša ne bi mogla prepisati (aufschlagen). — 28. Mestni sodnik od 25. julija 1536 do 25. julija 1538. — 29. Tako je pisan priimek v s. z. 1537. — 30. Župan 7. jul. 1536 do 6. jul. 1537 in 11. jul. 1539 do 9. jul. 1540. — 31. Še 10. jul. 1605 je bil neki M. Matija Zingieser poročna priča v Šenklašču. — 32. Stanglova hiša, danes Stari trg 10. — 33. Med oporokami iz sodnega arhiva, sedaj v MALj. — 34. Za lokalizacijo poleg navedbe v testamentu »med hišama rajnkjih Gregorja Stangla in Volbenka Marac ter obeleže Stanglove hiše v s. z. 1544, 33; »med M. L. Schneiderjem na eni ter rajn. mojstrom Blažem Zingiesserjem na drugi strani — še s. z. 1524, 95; Mestni svet sklene pripjevati kopaljščniku Volbenku Mayru za njegovo gradnjo na Starem trgu 8 ogrskih goldinarjev. Mayr je pač ista oseba kot Mar. Postavil je kopaljšče na današnjem Starem trgu št. 6. — 35. SZ 1545, 157; Vrsach. den laden. Zeug vnd was gossene. — 36. S. z. 1547, 146. — 37. S. z. 18. jan. 1549, 86 in 22. febr., 113. — 38. Zg. zb., 95. — 39. Ib. — 40. Ib. 458. Transkripcija je pač modernizirana. — 41. Zg. zb., 95. — 42. Ib. 95. — 43. Lavt. Kranj, 255. — 44. V neposredno bližino Ljubljane (na Ig do Dragomlja in Mengša) so Turki zopet prišli 9. julija 1528, nato v marcu 1546 do 4 milje od Ljubljane, v jeseni 1584 pa so zadnjič dospeli do ljubljanskih mestnih vrat. — 45. A. Koblar, Stolp ljubljanskega gradu (IMK 1895, 77) in Fr. Podkrajšek, Zvonovi na Ljubljanskem gradu (Carniola, 1917, 258). — 46. ZUZ 1921, 85. — 47. Lavt. Rad., 35. — 48. V. Steska, Kranjski zvonarji na Hrvatskem. Carniola 1918, 105 po Službenem vjesniku nadbiskupije zagrebačke št. 5 z dne 28. avg. 1917. — 49. Zg. zb. 1889, 95. — 50. »Puch-sengiesser« ne pomeni puškarja, kot misli Šašelj (Zg. zb., 459 I) marveč livarja topov. — 51. August Dimitz, Geschichtliches aus dem landesgerichtlichen Archive in Laibach. MHVK 1856, str. 5. — 52. »damit er den der landts vnd Statt obrikhait Zu Ern fliegen lassec. — 53. V Stritarjevi ulici pred mostom. — 54. Danes Stari trg 8. — 55. S. z. petek 15. julija 1552, fol. 158. — 56. Monumenta XII, 268. — 57. Ib. 567, 447. — 58. LMS 1895, 135. — 59. Monumenta XIII, 248. — 60. Ib. 252. — 61. Monumenta XIII, 252—253. — 62. Ib. — 63. Ib. 275. — 64. Ib. 275. — 65. Ib. 277. — 66. Ib. 284. — 67. Monumenta XIII, 284. — 68. Ib. — 69. Ib. 287. — 70. Ib. 525. — 71. Ib. 290. — 72. Ib. 294. — 73. Ib. 295. — 74. Ib. 501. — 75. I. Vrbovec, Zgodovina Novega mesta, str. 21. — 76. »Slovenec« 1897, št. 247. — 77. S. z., 135. — 78. Feliks Tolhopf je bil mestni sodnik od 25. julija 1564 do 25. julija 1565 in od 25. julija 1571 do 25. julija 1573, višji rudarski sodnik pa od 13. oktobra 1573 do svoje smrti (1579). — 79. Protestantska mrliška knjiga v ODAS: »1579 Den 31. (jan.) hab Ich Spindler bey S. Peter ain Liechpredig gethan der Alten Zeugwardtin Margaredten Lienhardt giesers Zeugwardts seligen Muetter welche bey hundert Jorn Alt worden.« — 80. S. z. 1548, 8. — 81. S. z. 1570, 65, 75, 93. — 82. S. z. 1575, 92, 124. — 83. Protestantska obhajilna in mrliška knjiga v ODAS. Edlman je bil verjetno državni orožarnar, ker so bili mestni orožarnarji po rubrikah »Puch-senmeister« v mestnih knjigah o izdatkih, začeni z l. 1581 tile; Ahac Formacher (1581), Lampret Khurtzenecker (1582 do 1587). Od leta 1588—1592 pa je rubrika prazna; sledi Mert Pierling (1593—1595), ključavničar, doma iz Rotten Puchea (k. i. in s. z. 1587, 20 ter 1594, 114). — 84. Janez Sonce je bil župan od 11. julija 1610 in od 6. julija 1612 do avgusta 1613. — 85. K. i. 1605, 27. — 86. S. z. 1593, 2. — 87. Ib. 50, 51. — 88. Ib. 58. — 89. Zg. zb. 1890, 126 in 502

ter Carniola 1912, 225. — 90. Tomaž Erdödy, sin Petra Erdödyja (ban 1557—1567) je bil dvakrat hrvatsko-dalmatinski-slavonski ban, prvič 1584—1595, drugič 1608—1614. V s. z. 1601, fol. 38 se piše »Peter« (kar bo pač napaka) »Erdendi Graue auf Eberau vnd Masleutz (pač Moslavina), v s. z. 1602, fol. 255 pa »Thomas Erdeudi, Graf Zu Eberau vnd Monosloe«. — 91. S. z. 1600, fol. 7; s. z. 1606, 109, 122. — 92. S. z. 1601, fol. 68—69. — 93. S. z. 1601, fol. 85—86. — 94. S. z. 1606, 109—110, 122—123. — 95. S. z. 1606, 150—151. — 96. Endt Vndt Gependt. — 97. Šenklavška poročna knjiga. 98. S. z. 1601, 148. — 99. S. z. 1612, 47. — 100. K. p. 1603, fol. 77. — 101. S. z. 1608, fol. 68. — 102. S. z. 1608, fol. 145. — 103. Rupert Mordax je bil protestantski učitelj v Ljubljani (Dimitz, Gesch. Krains, VII, str. 321). Imel je »desetemu vinarju podvrženo hišo« na Rebri, danes št. 5, ki jo je podedovala njegova žena Maruša. — 104. S. z. 1608, 155, 165. 105. S. z. 1612, fol. 29. — 106. Pisan v d. k. zelo različno, n. pr. »Samrakh Khlakhengiesere, Somrakh, Sambrockh itd. — 107. S. z. ponedeljek 7. novembra in petek 18. novembra 1616. — 108. Dobrih sto let pozneje je bila ta hiša last kamnoseka Luke Misleja, nato pa njegovega zeta, znamenitega kiparja Francesca Robbe. — 109. D. k. 1623: »Hat sich auf Cily begeben hat nichts bezalt«. — 110. A. K. Zvonova na ljubljanski mestni svetovalnici. IMK 1893, 208. — 111. Zg. zb. 1890, 127. — 112. Carniola 1912, 225. — 113. Zg. zb., 126. — 114. Ib. — 115. Lavt. Rad., 30. — 116. Ib. 143 in Zg. zb., 126. — 117. Lavt. Rad., 70 in Gnirs I., 22, 60. — 118. Gnirs I., 87. — 119. I. Kukuljević, Nadpisi str. 226. — 120. Gnirs II., 46. — 121. Lavt. Kranj, 197. — 122. Gnirs I., 20. — 123. S. z. 1575, 58. — 124. Gnirs II., 79—80. — 125. Carniola 1912, 231. — 126. Imel je letne plače 12 gld. 1606—1610 je bilo mesto mestnega topničarja in orožarja nezasedeno. Sledi 1610—50 pek in krčmar na Zabjeku Andrej Khapusch (Khopusch), 1651—1655 pivovarnar Mihael Kregl (Kriegl), od 1656 pa Jurij Hren. Podatki po k. i. — 127. S. z. 1609, 21. — 128. S. z. 1612, 94. — 129. D. K. in Fabjančič, knjiga hiš I. — 130. S. z. torek 19. julija 1616, fol., 168. — 131. S. z. petek 5. avgusta 1616, fol. 189. — 132. IMK 1894, 214. — 132 a. Isti okras ima zvon graškega livarja Tomaža Auerja v podružnici sv. Pankracija nad Lembergom (Sladka gora pri Poljčanah) na Štajerskem. Tudi podobnost zvonove oblike kaže na zveze med ljubljansko delavnico Nikolaja Boseta in graškim bronolivarjem (op. Gnirsova). — 133. Gnirs II, 56—7. — 134. F. Stele, Umetnostno-zgodovinski izpiski iz arhiva cerkve sv. Petra v Ljubljani, 6. iz »Urbarium filialis ecclesiae S. Martini episcopi apud Saum«, Carniola 1914, str. 44. — 135. I. Kukuljević, Nadpisi, str. 33. — 136. Zg. zb. 1899, 127. — 137. V Ljubljani je 1601 (s. z. f. 88) imel hišo na Starem trgu neki Mihael Khokhel z ženo Elizabeto, 10. februarja 1650 pa se je v Šenklavžu poročil Štefan Kokel z Marjeto Polanko. — 138. Zg. zb. 1891, 266. — 139. Ib. 1890, 127; M. S(lekovec) IMK 1894, 214. — 140. Zg. zb. 1891, 266. — 141. Gnirs, I, 205. — 142. Gnirs, II., 66. — 143. J. Barle, Povijest župa i crkava zagrebačkih. I. sv. Marka, str. 51; I. Kukuljević, Zvonoljevarstvo u Zagrebu. Vienac 1880, 111. — 144. Kukuljević, Nadpisi, str. 269. — 145. F. Stele, Sodni okraj Kamnik, str. 213, 220. — 146. Lavt. Kranj, 151. — 147. Ib. 54. — 148. Ib. 303. — 149. Gnirs, II, 88. — 150. Ib.

Vendar taka monografija o razvojni poti neke stavbne naloge kljub temu ni nepomembna; ne smemo namreč pričakovati, da bi provincialno mestece zmoglo v vseh dobah samosvoje kvalitetne stvaritve. Izledek takega študija je v tem, da na miniaturi nalogi pokažemo, od kod se je hranila kulturna tvornost domačinov, kdaj je neposredno prevzemala tuje vzore, kdaj pa je ustvarjala izvirno, čeravno se izdelki ne morejo ponašati s posebno kvaliteto. S takim nadrobnim študijem bo mogoče ustvariti sčasoma umetnostno geografski pregled, ki je v Sloveniji vsaj za arhitekturo še zelo pomanjkljiv. Kadar bodo zbrani izsledki v zadostni množini, bo mogoče reči kaj več ko doslej o samobitni tvornosti meščanske družbene plasti in njenega naravnega zaledja, saj jo je stalno pomlajevalo naše podeželje.

Portal je stavbna oblika, ki je relativno samostojna. S to besedo razumemo — v ožjem smislu — izključno okvirno arhitekturo, ki ustvarja odprtino, katero navadno zapirajo vrata. V širšem smislu besede pa je portal celotna ureditev vhoda v stavbo, dvorišče, vrt ali na trg oziroma na cesto ali v ulico. K taki celoti spadajo balkoni, grbi, vrata in različno okrasje, kolikor ni sestavni del samega okvira.

Velikost portala oziroma njegove odprtine je odvisna od praktičnih namenov, ki jim služi. Če je portal namenjen samo za prehod pešcec brez vozil, so njegove mere prilagojene človekovim; če pa služi uvozu ali prevozu vozil, se njegove mere povečajo. Včasih pa more biti razsežen in visok portal tudi znamenje za odličnost stavbe ali njenega lastnika, četudi bi zgolj praktičnim potrebam zadoščal manjši.

Kar pa zadeva bogatstvo okrasja in plemenitost portalovega gradiva, je seve očitno v najožji zvezi s socialnim položajem in

KRANJSKI PORTALI

Nace Šumi

Kakor more biti zgodovinski prikaz kate-
tere koli umetnostne stroke v okviru nekega
mesta komaj kaj več kakor registracija
usedlin splošnih kulturnih tokov, ki se jim
mesto le redko pridružuje s samobitnim
ustvarjalnim delom, prav tako velja ta
ustgovitev seve tudi za razvojno vrsto
arhitekturnih členov, od katerih nas v teh
vrsticah zanima usoda portalov v Kranju.

Slika 1. Glavni portal župne cerkve (Foto MALJ)

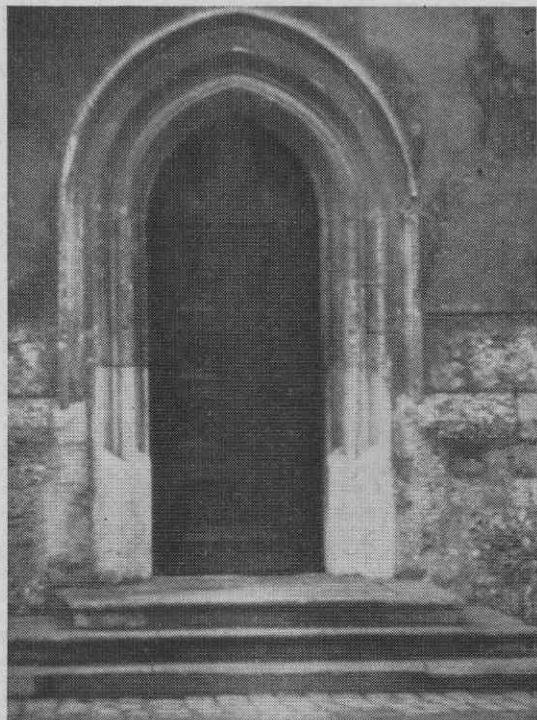

zmogljivostjo stavbnega lastnika. Zato so najimenitnejši vsekakor portali cerkva in plemenitaških bivališč, medtem ko si meščanski obrtnik ali trgovec navadno ni mogel privoščiti posebnega razkošja.

Kljub številnim tipom portalov moremo vendarle označiti njihove osnovne sestavine, ki se le redko pojavljajo z zabrisanimi mejami. Mislim tu na tipično konstruktivno shemo, ki jo sestavljajo dva podboja in zaključek; slednji more biti vseh oblik od polkrožnega segmenta oziroma šilastega loka do ravne preklade.

Vrhnji del portala, ki bi ga v prisposobi mogli primerjati s človekovim čelom ali glavo, je vsekakor po svojem položaju najimenitnejši. Zato ga pogosto uporabljajo za različne upodobitve, simbole in označbe: pri srednjeveških cerkvah so na tem mestu plastične upodobitve, ki soustvarjajo razpoloženje obiskovalca pri samem vstopu v cerkev; plemiške rodbine tjakaj postavljajo svoje rodbinske grbe, meščani pa monograme in hišne številke; nad čelom portala vise obrtniški simboli.

Mimo te relativne samostojnosti stavbne naloge, ki se kaže v stalnih osnovnih sestavinah portala, je le-ta navadno hkrati sestavni del večje enote, fasade ali ograje. Za fasado pomeni v največ primerih najvažnejši člen, posebno, kadar stoji v osi stavbe, kar je pri cerkveni arhitekturi (velja za glavne portale) pravilo, pri posvetnih stavbah pa se je njegov položaj na

Slika 2. Stranski portal župne cerkve (Foto MALJ)

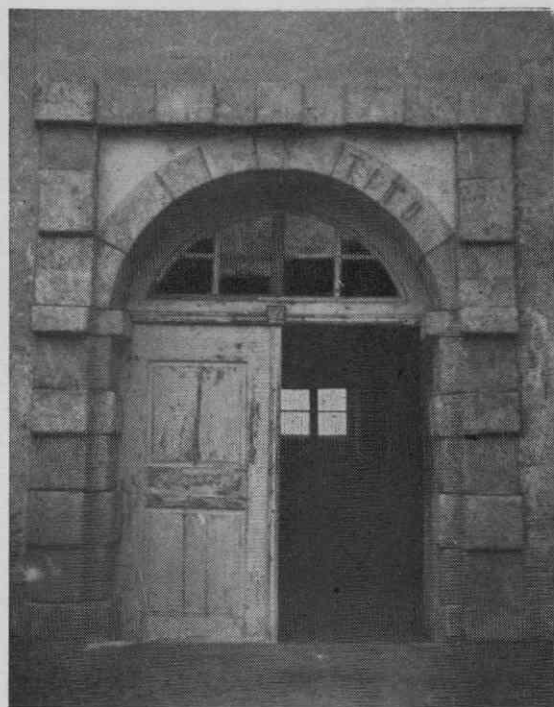
tem mestu utrdil v renesančni dobi in se sklada z ostalimi členi (balkon in dvojna ali trojna okna nad njim). Pri zidnih ograjah je navadno sploh edini poudarek.

Po doslej znanem gradivu so najstarejši ohranjeni portali v Kranju že kamnitni. Nedvomno je bil Kranj nekoč lesen; odlok vojvode Ernesta Železnega iz l. 1422 je prvi ohranjeni dokument, ki ukazuje graditev hiš iz kamna, da se preprečijo požari. Vendar velja ta ukaz le za meščanske hiše, zakaj v Kranju kakor drugod v tem času že zdavnaj stoji zidana cerkev in grad.

Glavni portal župne cerkve¹ moremo dovolj določno datirati v konec XIV. ali najkasneje v začetek XV. stoletja (slika 1). Portal ima tipično obliko zrele gotike, ki je zanjo značilno, da gradi po načelu višinske rasti. Portal je visok (v tem primeru zaradi reprezentance), profiliran je v globino z žlebovi in palicami, tako da vsak od teh členov odvzame del mase zvonikovega zidu. Dva stebriča sta prislonjena na zunanji rob »podbojev« (njih kapiteli so edina označba mesta, kjer se začenja lok, ki sicer neposredno raste iz podbojev), nad njima in nad šilastim zaključkom pa se pno

Slika 3. Rotovski portal, Titov trg 1 (Foto Sumi)

Slika 5. Grajski portal, na poslopju (Foto Sumi)

v višino fiale (stilizirane rože). Timpanon krasi relief Oljske gore, po katerem je celoten zvonik tudi datiran. O delavnici, ki ga je postavila, ne vemo nič, a je tudi po oblikah ne moremo lokalizirati, saj imajo zelo splošen srednjeevropski značaj. Pač pa vemo za oba stranska portala (slika 2), da sta delo domače, gorenjske stavbarske delavnice, ki je v drugi polovici XV. stoletja pozidala sedanjo triladijsko dvorano cerkve, medtem ko je presbiterij iste starosti kakor zvonik.

Stranska portala (sl. 2) sta si popolnoma enaka, ne vidimo pa na njima okrasnih členov (fial), pa tudi ločni zaključek ni več tako oster kakor pri glavnem portalu, prehaja že skoraj v polkrožnega. To je očitno znamenje kasne gotike (tudi notranjščina cerkve se ne poganja več tako visoko, kakor je bila dotlej navada in so čela vseh treh ladij zravnana). Globinska profilacija pa je ista kakor pri glavnem portalu.

Rotovski portal (slika 3) je še preprostejši. V globino je profiliran le z globoko posnetim robom, sicer polkrožen ločni zaključek se končuje v ostri konici. To je oblika, ki jo poznamo pod imenom »oslovski hrbet« (Eselstrücken). Postavili bi ga v

začetek ali prvo polovico XVI. stoletja. Ker je služil tudi za prehod voz (nekdaj je bila to plemiška palača) in v reprezentančne namene, je višji, kakor bi bil potreben za pešca, in ima zdolaj ob podbojih odbijače, ki so stalen pridelek tovrstnih portalov; pogosto jih najdemo po tradiciji tudi tam, kjer niso bili nujni.

Še bolj preprosto je postavljen portal, ki ga vidimo na sliki 4 in vodi v vežo navadne meščanske hiše. Stoji na desni tretjini triosne stavbe, kar je pravilo pri hišah na eni parceli. Pri tem portalu je izginila tudi konica na ločnem zaključku, ostal je le plitvo posnet rob. Sodi v čas od srede XVI. stoletja pa do XVII. in ima mikavno funkcijo v zgradbi fasade: na svoj način le ponavlja motiv na konzolah in lokih slonečega prvega nadstropja. Oblike tega portala pa ne moremo več izvajati samo iz srednjeevropske gotike, marveč se ji priključuje element italijanske renesance (polkrožni zaključek). Kolikor doslej vemo o izvoru te oblike, so jo v nam sosednje kraje zanesli severnoitalijanski mojstri, a se je takoj udomačila. Za to dejstvo govori njena splošna razširjenost v naših in sosednjih deželah. V Kranju so časovna oporišča za datiranje teh portalov zelo skopa: posredno sklepamo na nastanek enega izmed njih na mitničarski hiši, ki je temu namenu začela služiti leta 1527; lahko računamo, da so jo v nekaj desetletjih prenovili; v Struževem je datiran kmečki dvorec meščana in nakladničarja (ohranjena je napisna plošča) Petra Avniča, ki je imel takšen portal, z letom 1592.

Mimo te svojevrstne harmonije gotike in renesance pa poznamo iz iste dobe dva

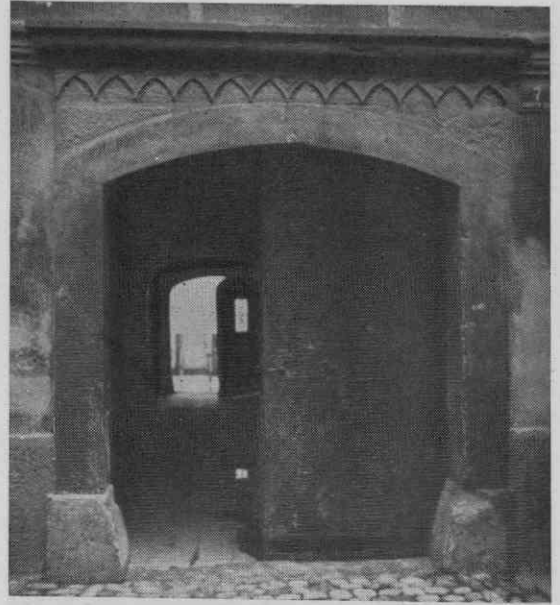

Slika 4. Portal Titov trg 11 (Foto MALj)

portala, ki imata izrazito italijansko renesančno obliko. Oba sta v mestnem gradu. Prvi (slika 5) je bil postavljen nedvomno okrog leta 1578, ko so prvotni stolp prezidali v sedanjo graščino. Ta portal je na jugovzhodnem traktu poslopja. V Kranju nimamo nič njemu podobnega, vemo pa iz ilustracij pri Valvasorju in po nekaterih drugih ohranjenih primerih, da so bili taki portali v navadi pri kranjskih graščinah tega časa. V Ljubljani je njegov bratranec ohranjen na fasadi križevniškega samostana v Gosposki ulici in je datiran v l. 1567. Drugi takšen portal, le večjih mer, ker je služil za prehod voz, je vzidan v dvoriščni zid gradu, more pa biti nekaj mlajši (sl. 6).

Ta tip portalov je sestavljen iz dveh elementov: iz preprostih podbojev, ki so profilirani edino s kamnitimi kvadri, s polkrožnim ločnim zaključkom; to konstrukcijo pa obdaja na enak način poživiljen pravokotni okvir. Jasnost in uporaba klasičnega načina graditve (v nasprotju z gotiko) se razodeva v celotni sestavi: podboji so zaradi nosilne funkcije močnejše profilirani in je teža, ki naj jo nosijo, simbolizirana z izstopajočimi kamni; eden od njih pa še posebej označuje vrh podbojev in začetek ločne konstrukcije. Podoben je motiv pravokotnega okvira, le da se profil notranjega podboja ponovi vse do vrha, zakaj ta okvir nima ločnega zaključka, marveč navaden kamnit arhitrav z enakim motivom profilov, kakršen je na podbojih.

Kako izrazit poudarek lahko dobi takšen portal na renesančni fasadi, vidimo na sl. 3,

Slika 8. Portal Tomšičeva 7 (Foto Šumi)

kjer smo že govorili o poznogotskem portalu, a je v osi nad njim v drugem nadstropju motiv dvojnih oken, nad portalom pa še balkon z dvojnim portalom — vse troje postavljeno v prvi polovici XVII. stoletja — le da niso tedaj napravili ustreznega portala. Sicer pa ima grajski portal prav tak položaj (dvojno okno in pogosto še balkon sta tu upravičena poudarka slavnostne dvorane, ki je v stavbah te vrste vselej v osi stavbe nad portalom).

Ta dva grajska portala tedaj prekinjata tradicijo gotike in kažeta, da je plemstvo začelo prvo odločno uporabljati italijanske renesančne stavbne oblike.

Za čudo brez podatkov o portalih je XVII. stoletje. Ljubljana pozna na primer celo vrsto variant iz tega časa. V Kranju samem, t. j. v srednjeveškem jedru, ne poznamo niti enega primera tipičnih portalov XVII. stoletja. Zdi se na prvi pogled, da je vladal v mestu ta čas gradbeni zastoj. Vendar to ni tako, saj številna arkadna dvorišča izvirajo prav iz tega časa. Le-ta so kompromisne rešitve med italijanskim renesančnim oziroma zgodnjebaročnim in severnjaškim tipom. Če upoštevamo, da je v prvi polovici XVII. stol. neznan arhitekt zelo kvalitetno prezidal in opremil notranjost sedanjega rotovža po vzoru severnjaških zgodnjebaročnih stvaritev (tam je tudi odličen sobni portal, ki pa kot del notranje opreme ni v tem sestavku upoštevan), se

Slika 6. Grajski portal, na dvorišču (Foto MALj)

Slika 7. Portal cerkvice sv. Petra pri stražiški graščini (1645) (Foto MALj)

nam zdi skoraj dokazano, da tudi okus navadnih meščanov ni bil preveč radikalen pri sprejemanju neposrednih italijanskih umetnostnih vplivov. Posreden dokaz za tak odnos meščanov je tudi značaj kapucinske cerkve, postavljene leta 1640, ki ne presega tovrstnih idealov. (To pozidavanje notranjščin meščanskih hiš je nedvomno rezultat bogatenja posameznikov, čeravno je za XVII. stoletje značilno stalno nazadovanje obrtnišva, predvsem seveda cehov, katerih odredbe ta razvoj zelo nazorno kažejo.)²

Edina novost je v tej dobi portal cerkvice sv. Petra pri stražiški graščini (torej spet pobuda fevdalcev), ki je datiran (4. maja 1645) z napisom na prekladi (slika 7). Konstrukcija tega portala je, kakor kaže slika, sestavljena iz preprostega pravokotnega okvira, nad njim pa je na podolžni stranici ležeče pravokotno okno, ki pa ne dosega mer portalove preklade. Nad tem oknom je v našem primeru še grb plemiške rodbine, ki je cerkvico postavila oziroma zvišala. Sorodniki tega portala, ki je varianta italijanskih renesančnih portalov, so raztreseni po vsem Kranjskem, precej jih je v Ljubljani.

Ta portal je pa še drugače zanimiv. Vse tri stranice gornjega okna so namreč nekoliko izgajeni deli gotskega rebrovja, ki je bilo pred povišanjem cerkvice v presbiteriju (zdaj je le-ta svoden le z baročnim križastim obokom). Vrata so še originalna.

Fasada, ki se zaključuje z zvonikom, je razčlenjena pravzaprav le s portalom, v njegovi osi je kasnejši leseni nadstrešek in lina zvonika, kar daje cerkvici prav svojevrstno noto.

Tudi prva polovica XVII. stoletja, ko v Ljubljani cvete baročna umetnost in poznamo iz tega časa bogate portale, v Kranju ni ustvarila nič omembe vrednega. Iz te dobe nimamo namreč niti enega portala vse do srede XVIII. stoletja. Šele takrat so postavili za kranjske razmere odlično župnišče v umirjenih oblikah kasnega baroka, vendar portal zdaleč zaostaja za ljubljanskimi. Tako moremo trditi, da se zreli barok Kranja pravzaprav sploh ni dotaknil, in ga v tem pogledu prekaša sosedni Kamnik pa celo Tržič.

Poznamo sicer najpreprostejšo obliko poznobaročnega portala, ki je ločno zaključen, le sklepni kamen ima baročno voluto.

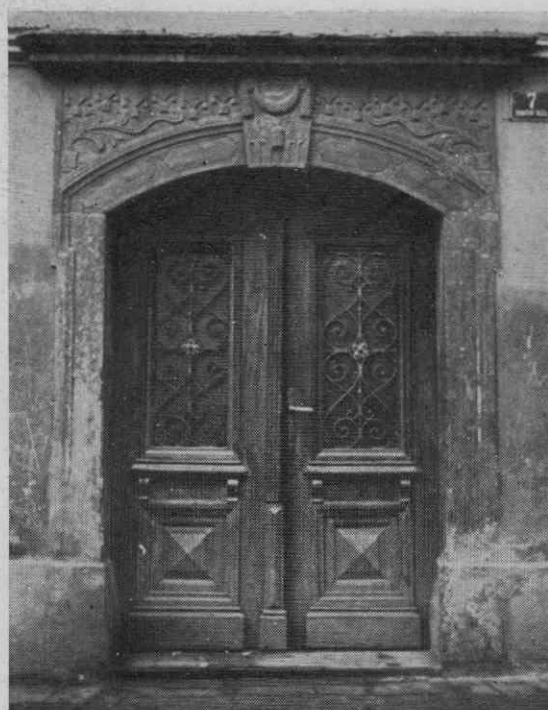
Nekam problematičen je portal, ki ga kaže slika 8 (Tomšičeva 7). Očitno pripada

Slika 9. Portal Savski breg 7 (Foto MALj)

Slika 11. Portal Tavčarjeva 22 (1818) (Foto Sumi)

Slika 10. Portal Jenkova 7 (Foto Sumi)

Slika 13. Portal Cankarjeva 16 (Foto MALj)

zaključku baročne dobe, a je posebno zanimiv zaradi »skrite gotike«, ki se pojavlja v svojevrstnem prepletu šilastih lokov pod profilirano preklado.

Morda nekaj mlajši je portal, ki ga kaže slika 9. Ta pa je prav »kranjski«: podobne poznamo po vsem Gorenjskem, v Ljubljani je njegov dvojnik (Emonska cesta 10) datiran v leto 1814; je pa med njima važna razlika: ljubljanski ima že ploščat sklepni kamen, ki se prilega linearnemu dekoru obeh lokov in stranskih štirikotnikov, kranjski pa sicer tako zgodnje klasicistično okrasje poživlja z baročno voluto sklepnega kamna in bi ga mogli smatrati za nekaj mlajšega. Nedvomno je izdelek lokalne delavnice. Ta portal kakor že prejšnji in vsi naslednji sodeluje v zgradbi fasade predvsem s profilom preklade, ki v horizontalni smeri ojačuje zidni venec (gekröpftes Gesims).

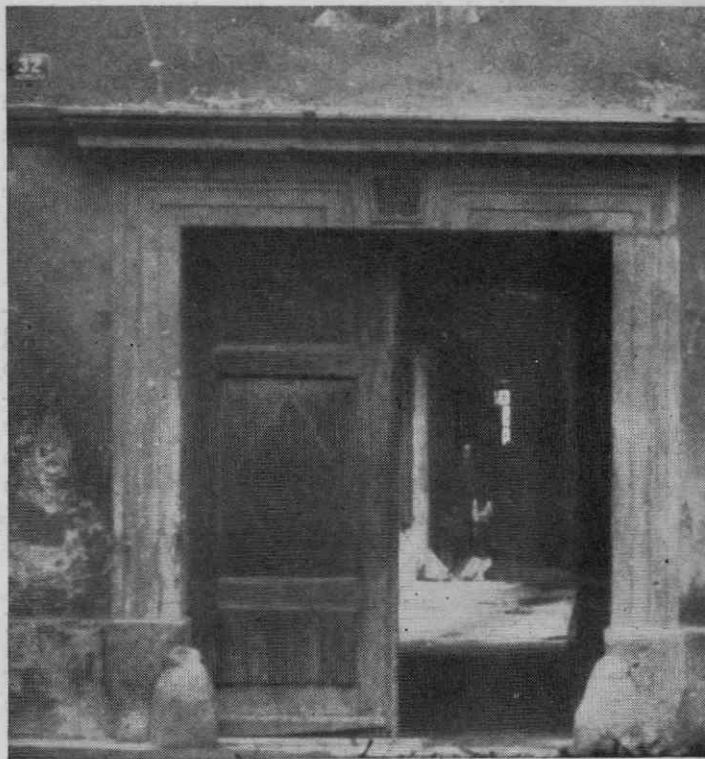
Malce zapoznel primer portala v Zopstilu vidimo na sliki 10 (Jenkova 7). Z letnico na sklepnem kamnu je datiran v leto 1807. Tudi ta je izdelek domače delavnice. Poleg tipičnega okrasja pod preklado in na sklepnem kamnu je pod njim še na vsaki strani po en lonček še kar baročno stiliziranih rož.

Slika 12. Portal Tavčarjeva 12 (1827) (Foto MALj)

Za osnovo temu in naslednjemu portalu je tip, ki ga kaže slika 11. Le-ta je — le da je izgubil obliko odbijačev — v osnovi še tip iz XVII. stoletja in sicer prav tiste vrste, ki v Kranju manjka. Naš portal je datiran v leto 1819, je pa navaden tudi vse XIX. stoletje pri revnejših hišah, gospodarskih poslopijih in pogosto služi za vhod oziroma uvoz na dvorišče. Če k temu portalu dodamo še trodelno profilirano preklado na volutastih konzolah, katerih spodnji okraski sami po sebi zadosti govore o klasicistični dobi, imamo portal, ki ga vidimo na sliki 12 (Tavčarjeva 12). Tudi ta je uvozni, a je prav dragocen predstavnik svoje skupine, čeprav stoji v stranski ulici. Na sklepnem kamnu ima letnico 1827.

Časovno blizu je slednjemu portal v Cankarjevi ulici 16 (slika 13). To je eden redkih primerov pilastrskih portalov iz prve polovice XIX. stoletja. Pilastrska arhitektura, ki nosi plitvo, s triglifi razčlenjeno preklado, se po običaju klasicistične dobe konča s profilom, ki ojačuje zidni venec. Znotraj te arhitekture je preprosto pravokotno ogredje. Nad notranjo preklado pa je reliefna upodobitev, kar je znamenje, da portala ne smemo časovno premakniti čez sredo XIX. stoletja. Glede na celotno fasado je portal njen najodličnejši poudarek.

Slika 14. Portal Titov trg 2 (med 1834 in 1847) (Foto Sumi)

Slika 15. Portal Tavčarjeva 32 (1850) (Foto MALj)

Najbolj monumentalno obliko portala iz tega časa poznamo v Kranju samo pri imenitni palači na Titovem trgu 2, prezidani v sedanjo obliko med leti 1834 in 1847. Ta stavba ima lep — v mestu edini — stebriščen portal: po en pilaster in po en steber na vsaki strani nosijo balkon; preklada je spet razčlenjena s triglifi, plató balkona pa je navadno profiliran. Dostop nanj je skozi poseben portal iz sobe prvega nadstropja. Celoten portal je za kranjske razmere prav mogočnih mer, saj je služil tudi za prevoz vprege in za reprezentančo (slika 14). Razumljivo je, da je portal izreden okras hišne fasade in trga: te vrste portalov postavljajo navadno sploh le na tržno ali cestno stran. Z balkona nad njim je imel lastnik lep pregled po mestu, pristvoval je tam svečanostim in mu je hkrati služil za odmor.

Najnavadnejši portali, ki jih začno postavljati sredi XIX. stoletja in ki so bili v rabi nekaj desetletij, pa so taki, kakršnega nam kaže slika 15. Pravokotno ogredje zaključuje profil preklade v višini zidnega venca; na sklepnem kamnu, ki ima zdaj izrazito dekorativno funkcijo, sta navadno letnica in monogram pa tudi hišna številka. Naš portal je datiran v leto 1850.

Ob koncu stoletja so portale postavljali v znamenju tako imenovanih neostilov in razvojno nimajo nobenega pomena. Po končani prvi svetovni vojni je slog nove stvarnosti prinesel najradikalnejšo obliko portala, ki se pogosto omejuje le na predrtino v zidu in se tako odreka vsakršnemu historičnemu nakitu.

Po tej časovni in stilni razvrstitvi portalov moremo zaključiti naslednje: V gotski dobi je Kranj sestavni del srednjeevropskega ali še boljše vzhodnoalpskega kulturnega in umetnostnega miljeja in srečno združuje v času pozne gotike elemente severne in južne umetnosti. Radikalnejše italijansko renesančne oblike portalov uvede ob koncu XVI. stoletja plemiški sloj, ki vztraja v tej težnji tudi vse naslednje XVII. stoletje. Barok se je Kranja dotaknil le v svoji zadnji fazi, pač pa se more klasicistična doba ponašati z večjim številom kvalitetnih portalov; po tem času pa bogata domača kamnoseška dejavnost degenerira in zamre.

¹ Glej Stelctovo poglavje o srednjeveški umetnosti v Kranju, 1. Poznogotska arhitektura, stran 115—152 v Josipa Zontarja; ² Josip Zontar: Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 195—202.

IZ ZGODOVINE DELAVSKEGA GIBANJA V LJUBLJANI

Rudolf Golouh

Ko danes vrednotimo začetke socialnega gibanja v Sloveniji in jih ponosno štejemo med najbitnejše dogodke naše preteklosti, vidimo, da je Ljubljana že takrat vodilno vplivala na razvoj našega političnega življenja. Osnovala je prvo slovensko delavsko izobraževalno društvo in izvojevala prvi štrajk na slovenskih tleh.

Delavsko izobraževalno društvo »Slovenska Lipa«, osnovano že leta 1869, je ostalo dolgo dobo matica socialističnega gibanja v Sloveniji. Kasneje so nastala po vzoru »Slovenske Lipe« podobna društva tudi v Trstu, Celju, Mariboru, Ptujju in drugje. Po prvem členu društvenih pravil je bil njegov namen, »briniti in pospeševati duševne in gmotne koristi delavskega stanu«. Društvo je skušalo doseči ta namen, kot pravi drugi člen istih pravil, »z imenitnimi znanstvenimi (delavcem primernimi) razpravami in naukom, tudi knjižnice ustanavlja, govore in razprave ter radevoljne razgovore tiska, je in prodaja, petje goječ, družabne veselice, telovadstvo in izgrede (izlete, op. pisca) napravljaje« itd. V resnici pa je šlo ustanoviteljem za mnogo več, kot je bilo takrat po zakonu dovoljeno, če pomislimo, da je poslal že leto dni zatem tedanji voditelj nemške socialne demokracije Most, kasnejši prvoboritelj mednarodnega ekstremnega revolucionarnega gibanja, sodrugom v Ljubljani pismo, v katerem je javljal svoj prihod v Ljubljano in med drugim pisal: »Posrečilo se mi je že pripeljati delavce iz vse Štajerske in Koroške na pravo pot, pa tudi v Ljubljani menda ne bo drugače.«

Dejstvo, da so se ljubljanski delavci ob tedanjem velikem sporu med levim in desnim krilom socialne demokracije, ki je pretresel vse mednarodno delavsko gibanje, v veliki večini izjavili za radikalno smer neposredne individualne in kolektivne revolucionarne akcije delavskih množic in si s tem nakopali srd oblasti ter nepoučene javnosti, ki jih je zato imenovala »krvavce«, nam več kot potrjuje njih napredno, revolucionarno mišljenje in pogum. »Krvavci« se niso branili tega naslova in se na svoji poti niso dosti ustavljali. Ko se je takratno delavsko gibanje delilo na dve smeri — na zmerno, ki je hotela rešiti socialno vprašanje s samopomočjo, reformami, s postopnim izboljšanjem delavskih eksistenčnih pogojev, z volilnim in parla-

mentarnim bojem, in na radikalno, ki je videla možnost osvoboditve delavstva izpod kapitalističnega izkoriščanja le v revolucionarni akciji za izvojevanje oblasti, ki naj bo ljudska in služi ljudstvu — so se odločili za to pot. Iz poročil policijskih oblasti in deželnih predsednikov dunajski vladi je razvidno, da je ljubljansko delavstvo osvajalo revolucionarne nauke, odobravalo in tudi gmotno podpiralo prve delavske štrajke, ki so se takrat vršili v raznih krajih tedanje Avstrije in v drugih državah, ter bilo z vsemi svojimi simpatijami na strani Pariške komune, tega največjega revolucionarnega dogodka tistih let.

Tako je prvo delavsko društvo, ki so ga osnovali ljubljanski delavci pred dobrimi osemdesetimi leti, postavilo prve trdne temelje delavskemu gibanju v Sloveniji. Od tod so se širile socialistične ideje v delavske centre na deželi, predvsem pa v rudarske revirje. Naši politični zgodovinarji zato povsem upravičeno sodijo, da je to delavsko društvo, ki je prvotno bolj nejasno, kasneje pa vse bolj odrejeno in zavestno stopalo na pot mednarodnega socializma in razredne borbe, razgibalo tudi tedanje slovensko brezznačajno meščansko politično življenje, ki je tonilo v slogaštvo in brezciljnosti, saj mu je bil vrhovni program »vse za vero, dom in cesarja«, medtem ko sta bila slovenski delavec in kmet socialno brezpravna in nacionalno zaničevana.

Na ustanovnem kongresu Jugoslovanske socialistične stranke, ki se je vršil leta 1896 (prav tako v Ljubljani), je tovariš Zavertnik omenil v svojem tajniškem poročilu važno vlogo tega društva v razvoju socialnega gibanja med Slovenci in med drugim poudaril:

»Že v tistih časih so nekateri delavci spredvideli, da jim ni zastoj pričakovati rešitve od meščanskih strank. Prepričani, da jim bode samo takrat boljše, ako si bodo sami pomagali, so sklicali leta 1869 shod delavcev v dvorano starega strelišča, kjer je zbor sklenil ustanoviti delavsko izobraževalno društvo... Zanimanje mej delavci je bilo veliko in v kratkem času je imelo društvo prav lepo število članov... Delavsko izobraževalno društvo se je razvijalo, proučevalo je probleme, kateri vihrajo po vsem svetu in davajo obeležje novemu času, in povečalo se je od leta do leta. Marsikateri delavec, ko je spoznal krive preroke klerikalcev in bojazljivih liberalcev, je stopil v njihove vrste. Vsaki mesec bil je javen shod, ob kojih priložnostih se je kritikovalo

vse, kar je bilo gnilega v Ljubljani in sploh v slovenskih deželah. A bilo je tega dovolj. Ze so se kavsali liberalci in klerikalci, imenovaje drug drugega izdajalce domovine in naroda, v resnici pa niso mislili ni jedni ni drugi na narod, temveč samo na svoje strankarske interese. Za kmeta niso imeli časa, na delavca pa sploh nikdar niso mislili... Še nekaj let je minilo, a hkrati so se začeli za socialiste kaj žalostni časi. Vsaka nepremišljena beseda spravila je dotičnega v zapor, a kdor bi kak letak nosil... prišel je v nevarnost, da ga postavijo za ta ali oni zločin pred sodnike. Politične prestopke... kaznovalo se je tedaj z mnogoletno ječo.»

Da so bili tisti časi za slovenske socialiste res težki, dokazuje poznejša razprava pred porotnim sodiščem v Celovcu, naperjena proti organizatorju delavskega gibanja v Ljubljani, Železnikarju in nekaterim njegovim tovarišem. Železnikar pa je bil zaradi svojega javnega delovanja obsojen na deset let ječe. »Krvavci« pa so kar pri belem dnevu in pred sodnijskim poslopjem napadli s kamenjem in opekami namestnika državnega pravnika Pajka, ki je skrajno rigorozno sestavljal obtožbo proti Železnikarju in sodelavcem! Oblast si prav zato ni upala voditi procesa pred ljubljanskim sodiščem.

Delovne razmere so bile takrat povsod skrajno težke, še posebej pa v Sloveniji, kjer so morali delavci delati po dvanajst ur dnevno, delavke pa še več, in to za skrajno nizko plačo. Delavstvo industrijsko bolj razvitih držav je skušalo izvojevati nižji delovni čas in boljše plače z močnimi organizacijami in medsebojno pomočjo. To gibanje se je začelo najprej v Angliji. V časopisih se je pojavila nova beseda »strike«. Delavci so terjali višje plače in krajši delovnik; če so jim bile zahteve odbite, so prenehali z delom in zapustili tovarne in delavnice. Gibanje je v kratkem zajelo Francijo, Nemčijo in druge države. Prodrlo je tudi do nas. Prvi »strike« ali štrajk, kot pravimo danes, je izbruhnil med Slovenci prav v Ljubljani leta 1871. Štrajkali so ljubljanski krojači in tako začeli vrsto štrajkov, ki so si desetletja sledili po vsej Sloveniji in zajeli skoro vse kategorije kvalificiranih in nekvalificiranih delavcev. Ti štrajki so poglavje zase v gospodarskem in političnem življenju Slovenije. Iz bojnega sredstva za izboljšanje gmotnih in delovnih razmer proletariata so se sčasoma razvili v bojno sredstvo za dosego političnih pravic in najvišjih socialističnih ciljev. Za naše delovno ljudstvo so bili vsekakor

pozitivni, saj so polagoma strli odpor delodajalcev, zagotovili delavstvu znosnejše življenje ter ga hkrati usposobili za vztrajno vzajemno razredno revolucionarno borbo.

O prvem štrajku v Ljubljani, tem važnem dogodku v zgodovini delavskega gibanja v Sloveniji, ki zasluži podrobnejše obdelave, skoro ni podatkov. Vemo le toliko, kolikor sta o njem pisala tedanji »Slovenski Narod« in »Laibacher Zeitung«; pisala sta pa zelo malo. »Slovenski Narod« z dne 25. marca 1871 piše:

»Med krojači v Ljubljani se snuje »strike«. Zahtevajo namreč »tarif« in povišanje plače za 40 %. Ker se do sedaj mojstri še jako trdo drže, ne vemo, kako se bo uravnala ta zadeva. Vsekakor bi bila mirna pametna pogodba želeti.«

»Laibacher Zeitung« z dne 27. marca 1871 poroča, da so se pogajanja med krojaškimi mojstri in pomočniki razbila. »Pomočniki vztrajajo pri 40 % zvišanju, mojstri pa so pripravljene zvišati mezde le za 15 %. Zato bo z današnjim dnem delo ustavljeno.«

»Slovenski Narod« z dne 30. marca istega leta poroča: — Danes se je začel krojaški »strike«; vsi krojaški pomočniki so opustili delo. Pomagači so v soboto popoldne povabili svoje mojstre v dogovoru k Virantu, pa nikogar izmed mojstrov ni bilo in tako se ni bilo moč pogajati. Pomagači nameravajo napraviti krojaško družbo (asociacijo) in imajo tudi potreben kapital v rokah. Čudne pojme o »strike« pa ima gosp. Guttmann (policijski šef — op. pisca), ker je mislil to socialno vprašanje s tem rešiti, da vse krojaške pomagače dene v zapor. O genialnost!«

Kako se je štrajk nadalje razvijal in končal, iz kratkih beležk v tedanjih listih ni dovolj razvidno. »Laibacher Zeitung« z dne 3. aprila 1871 sporoča kratko, da sta se dva krojaška mojstra pogodila s svojimi pomočniki tako, da sta jim priznala 20 % mezdnno povišanje in »tarif«. Videti je, da so drugi mojstri še vnaprej odklanjali zahteve pomočnikov, ki so zato težili k osamosvojitvi in jo delno tudi dosegli. »Slovenski Narod« z dne 4. aprila 1871 piše: »(Krojaška asociacija) se je osnovala, kakor kaže današnji inserat, tudi v Ljubljani. Namen jej je, prodajati po društvenikih izdelano obleko v društveni prodajalnici. Ker so take asociacije le na korist občinstva in rušijo zastarele monopole, obračamo pozornost bralcev našega lista na nje.« — V isti številki je objavljen inserat, ki nannanja, da je bila »3. aprila odprta štacuna krojaške asociacije. Dela 30 % ceneje ka-

kor vsako drugo krojaško podjetje v Ljubljani. Asociacija biva nasproti Hradeckyjevemu mostu, v hiši lekarničara Eggenberga, I. nadstropje.« (danes Jurčičev trg št. 2 — op. ured.)

Čeprav so podatki o prvem štrajku tako skopi, pa je vendar jasno čutiti, da so bile osnovne težnje tedanjega socialnega gibanja lastne tudi našemu delavstvu. Delavske asociacije in štrajki so bili v tistih časih osnovna gibala mednarodnega delavskega gibanja. Nasproti Schulze-Delitschevim nazorom o samopomoči, so delavci postavljali nekoliko radikalnejša Lassalova načela o dolžnosti države do produktivnih slojev. Da se je v tedanjem ljubljanskem delavskem društvu tudi o tem mnogo govorilo in v tej smeri delovalo, dokazuje naslednja notica, objavljena v »Laibacher Zeitung« 24. aprila 1871. leta.

»Na občnem zboru delavskega društva 23. aprila 1871 je Kunc pojasnil cilje in koristi delavskih društev. Njegov predlog, naj društvo odslej zasleduje Lassalova načela, je bil soglasno sprejet z velikim odobravanjem. Prav tako so navzoči podpirali in soglasno sprejeli njegov predlog, da se osnuje štrajkovni sklad (podčrtal pisec). Sklad ima okrog 50 goldinarjev, od katerih je bilo 40 vloženih v podporno blagajno.«

Navedeno ponovno potrjuje, da je delavsko gibanje v Sloveniji prešlo iz dobe organiziranja in priprav v dobo velikih socialnih bojov za izboljšanje gmotnih razmer in za uveljavljanje svojih političnih pravic. Prvemu štrajku so v resnici kmalu sledili mnogi drugi in zgledu krojaške produktivne asociacije so sledile še druge kategorije delavcev in nameščencev, ki so prav tako osnovali svoje zadruge.

Napak pa bi bilo presoditi ves pomen tedanjega gibanja le ob teh dejstvih. Nedvomno je na borbeno razpoloženje delavstva vplivalo še drugo veliko dejanje tiste dobe. Upor francoskega delavstva proti gnilemu francoskemu cesarstvu in proti nemškemu osvajalcu, ki je stopil na francoska tla, korakal proti Parizu, pred katerim pa se je moral ustaviti, ker je pariško ljudstvo proglasilo svojo komunono ter skoroda z golimi rokami branilo čast revolucionarne Francije in zadrževalo osvajalca — je našel pri nas globok odmev. Razgibal je svobodoljubne sile, vzpodbudil probujajoče se delovno ljudstvo. Več notic in člankov iz tistih dni nam potrjuje, da je ljubljanska javnost napeto spremljala dogodke v Parizu, pred katerim je morala kloniti tista

nemška armada, ki je po bitki pri Sedanu tako zlahka prodirala dalje, in da je Ljubljana ob vsaki priliki javno izražala svoje simpatije pariškim revolucionarjem. Tako je prav zanimiva beležka o ljubljanski gledališki predstavi, priobčena v »Slovenskem Narodu« dne 14. februarja 1871, kjer beremo:

»Prizor ‚Faust in Marjetica‘ je gosp. Nolli v resnici izvrstno predstavljal. Upletenih je bilo mnogo političnih in sarkastičnih utrinkov, in ko je gosp. Nolli mesto vojaškega zbora v 4. dejanju opere »Faust« pel kuplet:

Oj slava nam je že pol leta bliz,
kar zobljemo francoski komis,
vendar še nismo prišli v Pariz!
Durch Gottes Fügung, das is gwiss!

Gledališče je odmevalo od demonstrativnega ploskanja.«

Revolucijo leta 1848 je pozdravil ljubljanski proletarijat s tem, da je snel sliko kneza Metternicha in jo vrgel v Ljubljano, razbil šipe ljubljanskemu županu in razdejal mitnico. Francosko revolucijo 1871. leta je dojemal že mnogo globlje. V tem času je že nastopil kot organizirana celota, bil na strani novega marksistično pojmovanega razrednega delavskega gibanja, idejno doraščal z mednarodnim socializmom, prevzemal njegove oblike boja in se z njim organizacijsko spajal. Hkrati je tudi usmerjal slovensko politično življenje k višjim ciljem.

Tako je Ljubljana pri nas ohranila svojo vodilno vlogo v socialnih gibanjih prejšnjih dob in našega veka vse do današnjih dni. Dala je slovenskemu delavskemu gibanju prvo delavsko društvo in izbojevala prvi štrajk na naših tleh. Od takrat pa do danes je bilo v našem mestu vselej aktivno neko revolucionarno delavsko jedro, okoli katerega so se zbirale vse napredne socialne sile. To jedro je vedno dajalo globlje obeležje njenemu političnemu udejstvovanju in izražalo njene revolucionarne težnje. Prav zaradi tega je Ljubljana tudi v narodnoosvobodilni borbi pokazala vso svojo moč, predanost in strnjjenost.

Od prvega štrajka pa do pričetka narodnoosvobodilne borbe je torej preteklo sedemdeset let. To je obdobje velikih naporov, porazov in uspehov delavskega razreda in le temeljito spisana socialna zgodovina našega naroda bo mogla prikazati veličino tega razvoja.

MARIBOR IN SLOVENSKA UNIVERZA

Vladimir Bonač

I. Maribor v preteklih desetletjih

Iz majhnega provincialnega mesta, kakršnih je bilo v Avstro-Ogrski na desetine, se je razvil Maribor v Jugoslaviji v eno najpomembnejših industrijskih središč in v močno slovensko kulturno žarišče. Borbena zgodovina tega mesta v preteklih sto letih bi zaslužila posebno razpravo. V tem članku omenjamo samo nekaj dejstev, ki so pomembna za naš predmet.

V vsakokratnem upravnem obsegu je živele v Mariboru naslednje število ljudi:

31. 12. 1910 . . .	27.994
31. 1. 1921 . . .	30.662
31. 3. 1931 . . .	33.149
15. 3. 1948 . . .	65.009

K večanju števila prebivalstva so prispevali trije viri: naravno naraščanje števila meščanov (presežek rojstev), večanje mestnega področja ter priseljevanje.

Naravni prirastek stalnega prebivalstva ni bil pomemben, saj se je rodilo l. 1948 le 951 ljudi več, kot jih je umrlo.

Važnejša sta bila druga dva vira. Od 705 ha, kolikršna je bila površina mesta Maribora l. 1910, se je povečala na 5.111 ha v l. 1948. Zaradi tega ni mogoče neposredno primerjati podatkov o prebivalstvu. To smo dosegli s tem, da smo preračunali, koliko ljudi je živele na površini iz l. 1948 v prejšnjih letih. Seveda tudi tak postopek ni brezhiben, ker so vključeni v sedanje mestne predele tisti, ki so bili prej popolnoma kmečki in so imeli drugačne razvojne pogoje. Za popolnejšo predstavo o preteklih izpremembah dodajamo podatke, koliko prebivalcev je živele istočasno v Ljubljani na ozemlju, kakršnega je imelo mesto leta 1948. Čeprav proračuni ne morejo biti tako točni kot popisni podatki, vendar lepo kažejo smer in jakost razvoja. V Mariboru je živele l. 1948 več ljudi kot v Ljubljani iz l. 1931, kjer so jih našteali 59.768.

Leto	Maribor			Ljubljana		
	število prebiv.	gostota	tempo razvoja*	prebiv. število	gostota	tempo razvoja*
1910	41.170	806	100,0	66.621	525	100,0
1931	50.190	982	121,9	92.253	727	138,5
1948	65.009	1.272	129,5	115.095	908	124,9

* vsako prejšnje leto = 100

S preračunavanjem na enotno površino smo izločili vpliv upravnih sprememb na večanje števila prebivalstva. Ostalo je le priseljevanje, ki je po moči znatno presevalo prirodni prirastek.

Za oceno jakosti priseljevanja, pravzaprav salda (razlika med številom priseljenec in odseljenec) je le nekaj podatkov. Od Mariborčanov, ki so stalno živeli v mestu l. 1948, se je rodilo na mestnem področju le 22.070 ali 53,9%. To je mnogo manj kot v Ljubljani, kjer je bilo rojenih meščanov 44,7% stalnih prebivalcev, ali v Celju, kjer jih je bilo 59,5%, kar daje slutiti mogočno migracijo.

Nekoliko osvetli položaj starostni sestav rojenih meščanov in priseljencev v l. 1948.

Starost v letih	Mariborčani		
	rojeni na mestnem področju	rojeni izven mestnega področja	% od vseh prebivalcev te starosti
do 9	8.415	2.986	26,2
10—19	4.911	4.964	50,3
20—29	3.151	9.397	74,9
30—39	2.101	8.437	80,1
40—49	1.768	6.848	79,5
50—59	857	4.932	85,2
60—69	522	3.358	86,5
70 in več	346	2.017	85,4
Skupaj	22.070	42.939	66,1

Od 5 Mariborčanov, ki so bili stari nad 40 let, so se 4 priselili v mesto in samo eden se je tam rodil, kar kaže na velik obseg priseljevanja v preteklih desetletjih.

Mnogo boljše sliko bi dala preglednica, od kod so »prišleki«. Vemo samo, da jih je bilo 33.885 z ozemlja LRS (78,9% od priseljencev), 4.638 (10,8%) jih je bilo iz drugih ljudskih republik in 4.409 (10,5%) se jih je rodilo v inozemstvu. Njihova podrobna razčlenitev bi pokazala področja, od koder so prihajali, in bi v mnogočem pripomogla raztolmačiti nekatere pojave v mariborski zgodovini. Na osnovi lastnega opazovanja je poznavalec razmer takole popisal stanje okrog l. 1950: »Vedro kot mariborsko podnebje in pestro kot podravske kulture je mariborsko prebivalstvo. Enotno se to sicer ne izraža. Kajti po prevratu se je mariborsko prebivalstvo po izvoru bistveno izpremenilo. Kakor pred vojno tako izhaja tudi povojni Mariborčan predvsem iz Podravja. Namesto nekdanje, iz alpskih in sudetskih krajev importirane birokracije pa so stopili

Primorci. Tako da imamo danes v Mariboru dva tipa prebivalstva, to sta podravska in primorsko.« Zdaj bi lahko na osnovi gradiva, ki je na razpolago, pogledal mnogo globlje v komaj opazne, toda mogočne migracijske tokove. Za Ljubljano je podobno delo že izvršeno in je dalo zelo zanimive rezultate.

Samo številčen prikaz o razvoju mariborskega prebivalstva pa nikakor ne zadostuje. V preteklih desetletjih se je namreč vršil nadvse pomemben proces industrializacije, ki je preoblikoval socialno fiziognomijo meščanov.

Ni namen tega članka, da prikaže razvoj Maribora iz kmečko-obrtniškega in trgovskega mesta v močno industrijsko in prometno središče, niti da razčleni vzroke, ki so povzročili takšen razvoj. To so storili že drugi. Za prikaz našega problema je dovolj, da konstatiramo sedanje stanje, ki reflektira dosednji razvoj in ga podkrepimo z nekaj številkami.

Stopnjo industrializacije najbolj kažejo podatki o družbeni pripadnosti prebivalstva. L. 1948 so bili Mariborčani (zaposleni, z družinskimi člani vred) takole razporejeni:

Družbene skupine	Število	%
Delavci in učenci v gospodarstvu	34.720	53,4
Aktivni uslužbenci	17.842	27,5
Obrtniki in trgovci	2.750	4,2
Pripadniki svobodnih poklicev	143	0,2
Upokojenci in vzdrževani od države	7.518	11,6
Kmetje	1.524	2,5
Ostali	512	0,8
Skupaj	65.009	100,0

Delavcev je bilo 19.005 in sicer največ industrijskih in obrtnih, ki jih je bilo 14.370, medtem ko jih je bilo v Ljubljani, ki je pretežno upravno mesto, le 22.128, od tega industrijskih in obrtnih 12.366. Aktivnih uslužbencev in nameščencev je bilo v Mariboru 9.820, v Ljubljani pa 25.954.

Pomen Maribora kot industrijskega mesta potrjujejo tudi podatki o številu zaposlenih po gospodarskih panogah. Marca 1951 je bilo izdanih v Mariboru 31.642 delavskih in živilskih nakaznic. Od zaposlenih (t. j. oseb v delovnem razmerju), ki so jih prejeli, jih je živelo v mestu samem le 26.482, ostali pa so dnevno tja prihajali. Z drugimi

besedami: vsak dan je prišlo na delo v Maribor 5160 ljudi, na delo izven mesta pa jih je odšlo 937, kar kaže obenem velik akcijski radij Maribora, ki na ta način razširja svoj vpliv.

Tisti, ki so stanovali v Mariboru, so bili zaposleni v naslednjih gospodarskih panogah:

Panoga	Število
Industrija	14.250
Javna uprava	3.594
Promet	2.461
Obrt	2.226
Trgovina	1.548
Gradnje	1.441
Gostinstvo	953
Komunalna delavnost	538
Kmetijstvo	290
Gozdarstvo	118
Skupaj	27.419

V industriji, gradbeništvu in obrti (brez privatnih obrtnikov) je bilo v Mariboru zaposlenih 17.917 ljudi, v mnogo večji Ljubljani pa isti čas 21.372.

Javna uprava je vzeta v širokem smislu besede ter obsega poleg delavnosti državnih oblastnih in upravnih organov še prosvetno in zdravstveno delavnost.

Narodnostni sestav prebivalstva Maribora je bil leta 1948 naslednji:

Narodnost	Število	%
Slovenci	60.940	93,8
Ostali Jugoslovani	2.949	4,5
Ostali Slovani	498	0,7
Neslovani	622	1,0
Skupaj	65.009	100,0

Med Neslovani je bilo 268 Nemcev in 160 Avstrijcev.

Razumljivo je, da se je s kulturnim napredkom vedno bolj večala potreba po osnovnih in srednjih šolah.

Naraščanje želje po šolanju se lepo vidi iz števila maturantov na obeh mariborskih gimnazijah. Po vojni je padlo število maturantov zato, ker niso mogli redno študirati v času okupacije.

Leto	Število
1909/10	55
1919/20	85
1929/30	86
1939/40	180
1949/50	98

V Avstroogrski je bilo na obeh srednjih šolah več nemških kot slovenskih dijakov. Navajamo stanje iz leta 1912/13.

Vrsta šole	Slovenci		Nemci	Število učencev		Drugi		Skupaj	
	abs.	%		abs.	%	abs.	%	abs.	%
Gimnazija	337	59,1	233	40,9	—	—	570	100,0	
Realka	8	2,9	267	97,3	5	1,8	280	100,0	
Skupaj	345	40,6	500	58,8	5	0,6	850	100,0	

Po letu 1918 so kmalu na obeh učnih zavodih prevladali Slovenci.

Razumljivo je, da niso bili vsi dijaki na mariborskih gimnazijah iz Maribora, temveč iz vsega Podravja, saj sta bili do leta 1945 najbližji gimnaziji v Celju in Ptuj. Pri tem so bili pri študiju privilegirani otroci meščanov, kar je običajen pojav, ker starši, ki stalno žive v kraju, kjer je šola, lažje vzdržujejo dijake kot drugi, ki morajo plačevati visoko oskrbnino, oziroma so otroci v neugodnejšem položaju.

II. Mariborčani na slovenski univerzi

Povsem razumljivo je, da se je del mariborskih srednješolcev odločil za visokošolski študij in to prav na ljubljanskem vseučilišču. Krepitev slovenske narodne zavesti, naraščajoča težnja po izobrazbi in končno politične razmere, ki so oteževale študij v zamejstvu, so bili glavni činitelji, ki so povzročili, da je vedno bolj naraščalo število Mariborčanov na slovenski univerzi.

V Avstroogrski je izšlo iz samega Maribora malo slovenskih izobražencev, čeprav je bilo središče slovenskega kulturnega življenja na slovenskem Štajerskem. Večina znanih štajerskih javnih delavcev je bila doma s podeželja. V Jugoslaviji se je to spremenilo. Maribor je začel slediti Ljubljani kot vir šolane mladine, sprva bolj počasi, potem pa vedno hitreje. Zadnja leta je število visokošolcev v Ljubljani, ki so se rodili v Mariboru, tako naraslo, da se nam je zdelo vredno posvetiti pojavu poseben članek, saj jasno govori o novih silah, ki sodelujejo v vedno večjem obsegu pri oblikovanju slovenskega socialnega in kulturnega življenja.

V še neobjavljeni študiji: »Slušatelji univerze v Ljubljani po rojstnem kraju« smo skušali odgovoriti na še popolnoma neraziskano vprašanje, od kod so prihajali visokošolci, ki so študirali v Ljubljani. Iz naravnost presenetljivih rezultatov raziskave objavljamo na tem mestu nekaj podatkov o Mariborčanih na slovenski univerzi.

Rojstni kraj sicer ni neoporečen indikator okolja, kajti nekdo se v določenem kraju lahko samo rodi, potem pa stalno živi drugod in oblikuje kraj bivanja njegovo osebnost. Posebej velja to za mesta, kjer so porodnišnice, kamor hodijo roditi žene iz okolice. Ima pa prednost, da je nesporen ter nedvoumen. Če ga gledamo izoliranega, seveda lahko pogrešimo; če pa opazujemo položaj več desetletij, ga korigiramo s podatki okoliških krajev in poznamo konkretne razmere (n. pr. da hodijo žene iz okolice v večjem številu roditi v porodnišnico šele po drugi svetovni vojni), potem se smemo zanesti, da rojstni kraj zares kaže dejansko stanje in mislimo, da je to primer pri naših podatkih.

Vsi priobčeni podatki kažejo število visokošolcev, ki so se rodili na ozemlju, kot ga je obsegal Maribor leta 1948 in so bili vpisani na univerzi v Ljubljani v letnem semestru leta 1921, 1931, 1941 in 1951. Zaradi krajšega izražanja jih imenujemo »Mariborčane«. Upoštevani so vsi, ki so študirali na univerzi oziroma visokih šolah v Ljubljani (brez akademij), razen teologov, ker bi se sicer premaknilo razmerje v škodolušateljev iz severne Slovenije. Od tam namreč niso hodili študirat bogoslovja na univerzo v Ljubljano, ampak je imela lavantinska škofija do druge svetovne vojne lastno bogoslovno učilišče.

V začetku se univerza v Ljubljani v severnih predelih Slovenije še ni afirmirala,

oziroma ni bilo na njej mnogolušateljev s Štajerske in Prekmurja, predvsem ne iz Maribora, ker jih je bilo razmeroma malo in so študirali prva leta po prevratu drugod, večinoma v Gradcu in na Dunaju, kamor so hodili že prej.

Kljub temu, da je imel Maribor kot pomembno središče trgovine z deželnimi pridelki močne stike s Podravino, pa v Avstroogrski štajerski Slovenci niso hodili študirat na zagrebško univerzo, ker v Avstriji niso priznavali izpitov z madžarskih univerz.

Po letu 1918 pa je vsako leto odhajalo precej Mariborčanov v Zagreb. Vendar je njihovo število majhno v primeri s tistimi, ki so se odločili za Ljubljano.

Univerza v Ljubljani je postajala iz leta v leto dejansko, ne zgolj formalno last vseh slovenskih pokrajin, ne samo tistih, ki gospodarsko in prometno težijo k Ljubljani. Ne moremo reči, ali so vsi tisti, ki so se rodili v Mariboru, zares Mariborčani po vzgoji in miselnosti. Znano je, da so pošiljali na univerzo največ otrok uradniki. Te pa često premeščajo. Tako se zgodi, da napačno presodimo položaj nekega kraja in mislimo, da so od tam domačini, so pa včasih priseljenci, ki so bili v kraju morda le nekaj časa. Vendar ne dvomimo, da odražajo številke vsaj v glavnem razvojno tendenco, ki je v vsej severni Sloveniji ista in se kaže v nenavadno visokem absolutnem in relativnem porastu števila visokošolcev.

Leta 1921 je bilo odlušateljev univerze v Ljubljani, ki so se rodili na ozemlju LRS, le 18,4% s Štajerskega, leta 1951 pa 27,5%. To kaže veliko željo po izobrazbi, ki je bila odslej iz različnih vzrokov nerealizirana.

Podatki o številu Mariborčanov na univerzi v Ljubljani pričajo o velikih kulturnih izpremembah, ki so se izvršile v Mariboru po letu 1918.

Leto	Število	Tempo razvoja	
		(vsako prejšnje leto = 100)	(Leto 1921 = 100)
1921	3	100,0	100,0
1931	25	833,3	833,3
1941	98	392,0	3.266,6
1951	385	392,9	12.833,3

Pravilno velikost porasta ugotovimo šele s primerjavo. Ta kaže, da se je v treh slovenskih mestih: Ljubljani, Mariboru in Celju od leta 1921 relativno najbolj dvig-

nilo število Mariborčanov na univerzi v Ljubljani. Od leta 1921 (= 100) je naraslo število Ljubljančanov na slovenski univerzi na 1082 in skoro prav na toliko (1073) število Celjanov, število Mariborčanov pa kar na 12.833! To je razumljivo. V Ljubljani so bili Nemci pred letom 1918 v manjšini. Mesto je bilo priznано slovensko kulturno središče z vrsto učnih zavodov, kjer so prevladovali Slovenci in ki jih je varovala pred nemškim administrativnim in političnim pritiskom deželna avtonomija. Tudi v Celju so bile narodnostne razmere, ki so bistveno vplivale na obisk gimnazije, znatno ugodnejše kot v Mariboru, ki je moral napraviti v Jugoslaviji velik skok, da se je po številu visokošolcev v razmerju do prebivalstva vsaj deloma približal tema mestoma. Lepo kaže razvoj tabela o rojstnem kraju visokošolcev iz LRS (v %).

Leto	Ljubljana	Maribor	Celje	Drugi kraji	LRS
1921	21,3	0,5	2,3	75,9	100,0
1931	32,6	2,6	1,5	63,3	100,0
1941	34,1	6,2	3,4	56,3	100,0
1951	36,1	9,1	3,8	51,0	100,0

Poleg splošnega porasta števila visokošolcev iz mest, kar predstavlja poseben problem, je dobro viden dvig števila Mariborčanov, ki ga lahko imenujemo fenomenalnega, saj prepričljivo kaže s svoje strani na pojave, ki smo jih omenili.

Še bolj zgovorna je primerjava s številom prebivalcev. Na 10.000 prebivalcev, ki so stalno živeli v vseh treh mestih (v obsegu iz l. 1948) je prišlo naslednje število slušateljev univerze v Ljubljani, ki so se rodili v navedenih mestih:

Leto	Ljubljana		Maribor		Celje	
	Število	Tempo razvoja	Število	Tempo razvoja	Število	Tempo razvoja
1931	33,9	100,0	5,0	100,0	7,9	100,0
1951	132,6	391,2	59,2	1.184,0	74,2	939,2

Precejšen del tako velikega napredka je treba pripisati vedno večjemu številu dijakinj, ki so stopale na univerzo. To je splošno opazen pojav in so ga podatki za Maribor le potrdili.

Leto	Število slušateljic Mariborčank	% od vseh slušateljev Mariborčanov
1921	—	—
1931	1	4,0
1941	33	33,7
1951	127	33,0

Istočasno se je preusmerilo zanimanje za študij. Sliko kviri dejstvo, da univerza v Ljubljani ni bila popolna. Zato priobčujemo absolutne in relativne podatke, iz katerih vidimo, da je med Mariborčani polagoma, a odločno prevladal študij praktičnih disciplin, kar smo opazili skoro pri vseh krajih.

(Vzrokov za porast števila študentk tu ni treba posebej navajati, ker bi se oddaljili od naše teme; so tako splošno kulturnega in gospodarskega pomena, da so v glavnih obrisih znani vsem. Op. ur.)

Leto	Filoz. in mat.-prir.	Pravna	Medicinska	Fakultete			Skupaj
				Tehnična Število	Ekonomska	Agronomska	
1921	—	2	—	1	x	x	3
1931	8	7	2	8	x	x	25
1941	18	19	18	43	x	x	98
1951	88	32	56	148	35	26	385

V odstotkih:

1921	—	66,7	—	33,3	x	x	100,0
1931	32,0	28,0	8,0	32,0	x	x	100,0
1941	18,4	19,4	18,4	43,8	x	x	100,0
1951	22,9	8,3	14,5	38,4	9,1	6,8	100,0

Žal za predvojno dobo ni podatkov o socialni pripadnosti visokošolcev, oziroma so ti pomanjkljivi. Z njimi bi v mnogočem izpolnili sliko položaja. Kljub temu, da so podatki skopi in da smo nakazali samo eno izmed vezi med Mariborom in slovensko univerzo, se nam zdi, da smo vendar jasno orisali razvojne črte. Želeli smo podati le malce gradiva za rekonstrukcijo razgibane in plodne polpretekle dobe, da bo mogoče tudi s te strani pravilno oceniti vlogo in rast Maribora v slovenski kulturni zgodovini ter posebej še pomen mariborskega dijaštva, ki je vedno krepko in borbena posegalo ne samo v štajersko, temveč v celotno slovensko javno življenje.

VIRI

Rezultati popisa prebivalstva z dne 15. marca 1948 in drugih statističnih akcij.

Osebnosti slušateljev univerze v Ljubljani.

Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.

Vodnik po Mariboru, Ljubljana 1932.

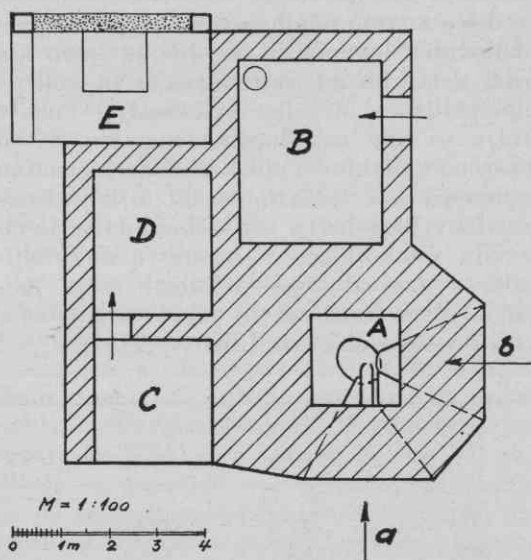
»Zora« 1913/14.

Franjo Kramberger: Nekaj števil o Mariboru, Mariborski koledar 1935.

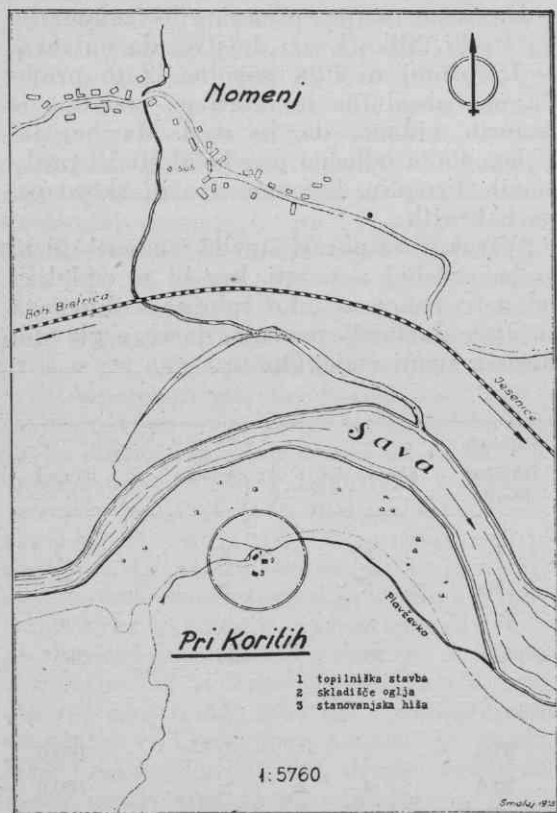
(Dr. Gregor Žerjav): Ali so Ptuj, Celje, Maribor res nemška mesta?, Ljubljana 1918.

NAJSTAREJŠA LIVARNA ŽELEZA NA SLOVENSLEM

V nizu sicer poredkih arheoloških izkopavanj v Bohinju pred drugo svetovno vojno je odkop srednjeveške topilnice železa v Nomnju leta 1938 po prof. W. Schmidu pomembno odkritje in pomemben prispevek k železarski zgodovini

Slika 2. Tloris topilnice pri Nomnju (S. Smolej)

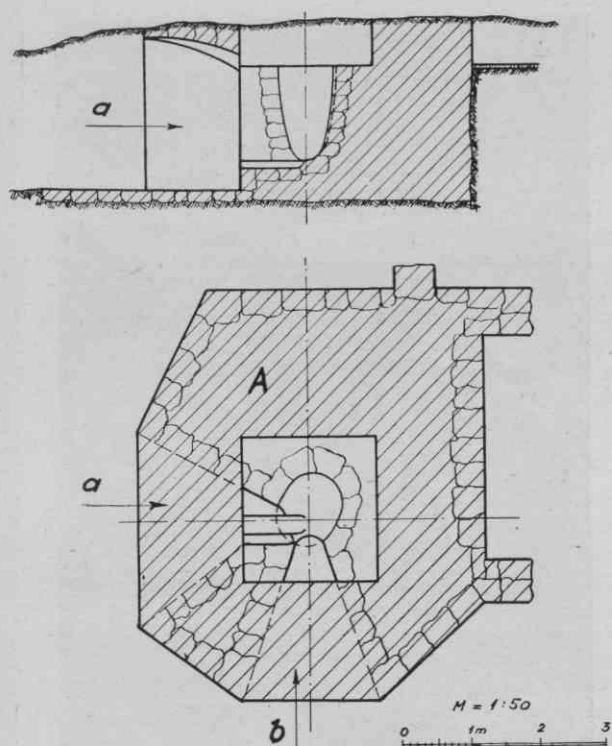
Slika 1. Situacija topilnice železa pri Nomnju (S. Smolej)

bohinskega kota oziroma Gorenjske, ki se že od pradavna ponaša s staro železarsko tradicijo in tehnično kulturo.

Medtem ko nam najdene stare žlindre nekdanjih primitivnih topilnic železne rude na Ajdovskem gradcu, na Dunaju pri Jereki, skupaj z vdolbinami prvobitnih topilnic, vsekanimi v skalo, na Dunaju pri Jereki, in najdeni rimski novci na mestih za pridobivanje železa (Ajdovski gradec in Dunaj pri Jereki) dokazujejo antično udejstvovanje nekdanjih prebivalcev Bohinja v topilništvu železa, ki se je vršilo na primernih pobočjih, še bolje rečeno, na strateških točkah, ki zapirajo vhode v doline (Ajdovski gradec v spodnjo Bohinjsko dolino, Dunaj pri Jereki v zgornjo), smo v odkritem plavžu v Nomnju našli pomemben vmesni člen srednjeveškega plavžarstva, ki je deloval v dolini in že izkoriščal vodno silo manjšega potoka.

Ob potoku z značilnim imenom Plavčevka nasproti Nomnju onstran Save »pri Koritih«, na kraju, za katerega je ustno izročilo ohranilo ime »pri sveti Emi«, so bili navedenega leta odkopani temelji treh stavb: topilniške stavbe, skladišča oglja in večje stanovanjske hiše.

Temelji oziroma spodnji deli stavb so se najbolj ohranili pri topilniški stavbi, plavžu, ki leži tik stare, danes malo uporabljive in precej opuščene nekdanje srednjeveške poti v Nemški rovt in dalje čez Baško sedlo na Primorsko in Italijo. Slabše so ostali ohranjeni na bolj vzvišenem zemljišču na drugi strani poti temelji

Slika 3. Plavž pri Nomnju v preseku in tlorisu (S. Smolej)

za skladišče oglja in omenjene stanovanjske hiše, ki je bila dolga 12.85 m in široka 7.60 m.

Kakor kaže pričujoča skica zlasti zanimive topilniške stavbe, je le-ta obstajala iz plavža (A), delavnice (B), ki je bila ločena od plavža po 1.50 m debeli steni in predprostora (C), ki je bil na spodnjo stran odprt ter skladišča (D), kjer so se našli manjši kosi rude, in kuhinje (E) z ognjiščem na sredi. Razen kuhinje, ki je bila lesena, je bilo vse drugo zidano zelo solidno iz kamna in malte.

V livni jami, na spodnji strani plavža, je bil odkopan tudi livni jarek in nekaj preostankov zidanega temelja za leseno stavbo, ki je pokrivala livno jamo, t. j. prostor, v katerem so iz plavža ulivali raztaljeno železo. Na koncu zaokroženega livnega jarka so se našli tudi nekateri preostanki kovaškega ognjišča. Ob samem plavžu in v mimo tekočem potoku Plavževki in zlasti na niže ležečem zemljišču preko potoka je bilo najdeno in je mogoče še danes najti precej žlindre kot odvečni preostanek topilniškega procesa v plavžu. Ta žindra je živo zelena do modre barve, steklasta, zelo gladke površine, kar je dokaz, da se je v plavžu v Nomnju odvijal metalurški proces z majhno izgubo železa, da je zelo malo železa pri topljenju rude prešlo v žindro.

Ruda, ki se je našla v skladišču (D), je bila dveh vrst: bobovec, ki ga je najti na bližnji Jelovici in na oddaljenem bohinjskem Rud-

nem polju, in pa manganova ruda, ki se je svojčas dobivala na Begunjsčici in kakršno so nekdanj uporabljali na Javorniku, ko so izdelovali v Cojzovih plavžih znane jeklene izdelke in v tedanjem svetu sloveči feromangan.

To rudo so torej v nomenjskem plavžu uporabljali kot dodatek pri topljenju železa.

Pred srednjim vekom topilnica v Nomnju ni mogla obstajati iz enostavnega razloga, ker so se preselili prvotni plavži k vodam v doline šele za iznajdbo vodnega kolesa, ki je poganjalo mehove za vpihovanje zraka v plavž, kar se je zgodilo v XV. stoletju. Prvotni plavži tudi niso proizvajali tekočega železa, pač pa se je v njih s pomočjo razžarjenega oglja po naravnem vleku zraka na vetrovnih pobočjih, kjer so prvotno stali plavži, železna ruda razžarjala in na pol raztopila. Tako razmehčano železno testasto gmoto, pomešano z žindro in žarečim ogljem, so nekdanji plavžarji kot tako imenovanega »volka« izvlekli iz plavža in to žarečo kepo z udarci težkih kladiv s kovanjem očistili neželeznih primesi (žlindre in žarečega oglja) ter tako dobili kovno železo, ki so ga še žarečega ali z nadaljnjim razžarjanjem kovali v različne uporabne predmete.

Plavž v Nomnju pa je deloval na naslednji način: v obokani odprtini — v skici označeni z (b) — je bil nameščen meh, ki je v plavž vpihaval zrak in ga je poganjalo vodno kolo mimo tekočega potoka Plavževke. To vodno kolo se gotovo ni moglo dosti razlikovati od vodnih koles, ki so še do nedavna poganjali kovaške mehove vigencev v Kropi in Kamni gorici. S tem, da so se v plavž dovajale večje količine zraka, kot so ga mogli dobiti prvotni

Slika 4. Odkopavanje plavža l. 1938 (S. Smolej)

plavži z vlekom naravnega vetra na gorskih pobočjih, se je oglje moglo močneje razžarjati in s tem so se ob večji količini zraka mogle doseči tudi višje temperature v plavžu. Železna ruda se je na ta način raztopila v tekoče stanje; je pa pri tem v plavžu še vedno ostalo nekaj ne popolnoma raztopljenih železnenih rde, žareče železne gmote, tako imenovani »volka«. Ko se je v jašku plavža nabralo zadosti tekočega železa, so nomenjski plavžarji pri odprtini, označeni z (a), pri dnu jaška plavž predrli, da je izteklo tekoče železo po livnem jarku v livni prostor. Obokana odprtina (a) — glej skico — visoka 1.80 m pa je služila plavžarjem za vlečenje preostale razžarjene gmote, »volka«, katerega velikost je bila odvisna od poteka redukcije železa v plavžu. Seveda so morali plavžarji plavž na tem mestu razkopati in ga po izvlečenju »volka« iz njega ponovno zazidati. V plavž so zatem zopet naložili nazemnično plast oglja in rude iz bližnjih skladišč. V osnovi se enako nalaga tudi današnji plavž s to razliko, da se mesto oglja uporablja po večini le koks. Pri današnjih modernih plavžih se zrak, ki ga dovajamo v plavž, predhodno pregreva (za kar nam služijo ogrevalci zraka, cowperji). Današnji plavži proizvajajo le tekoče železo ali grodelj in ga izpuščajo iz plavža v livno jamo pri dnu skozi tako imenovano »oko« plavža, ki ga po vsakokratnem izteku grodlja iz plavža s posebnim strojem ponovno zaprejo.

Tehnična zgodovinska zanimivost plavža v Nomnju je nadalje tudi ta, da je bil njegov jašek grajen iz prav takega obdelanega peščenca, kakršen je bil peščen brus, najden v kotu delavnice poleg plavža.

Kemična analiza leta 1938 najdenega koščka železa v prostoru pred plavžem, ki sem ga našel v času arheološkega izkopavanja, in ke-

Slika 5. Jašek odkopanega plavža pri Nomnju

Slika 6. Pogled na odkopani plavž pri Nomnju v smeri (a) Glej skico

mična analiza tistega koščka, ki sem ga našel deset let kasneje na zgornjem delu, žal, že razpadajočega jaška, izkazujejo identičnost, ker imata enak odstotek ogljika v železu (1,54%). Ta analiza nam dokazuje, da je plavž v Nomnju proizvajal lito železo. To je sicer razmeroma nizek odstotek nasproti odstotku ogljika pri grodlju današnjih modernih plavžev, gre pa na rovaš tega, da s tedanjimi mehovi, ki so jih uporabljali, kot že rečeno, za vpihovanje zraka v plavž, ni bilo mogoče proizvesti tako visokih temperatur, kakor jih moremo dandanes.

Kemične analize pri plavžu najdenih žlindrov (z 1,73 do 2,80% železa) pa dokazujejo, da je pri redukcijskem procesu v plavžu šlo zelo malo železa v žlindro, da se je torej v Nomnju vršil ob tedanjem stanju proizvodnih sredstev v ondotnem plavžu že naprednejši metalurški proces, naprednejša plavžarska metoda dela. Kajti žlindre, najdene na bližnjem Ajdovskem gradu in Spodnji Lipnici izkazujejo po kemični analizi od 61,75 do celo 79,57% železa, kakor mi je to ugotovil kemični laboratorij železarne Jesenice.

Navedene kemične analize železa in žlindrov iz plavža v Nomnju podajajo jasen dokaz, da je »pri Koritih« delovala livarna litega železa, ki se je pečala z vlivanjem litoželezne robe.

Leta 1938, v času odkrivanja nomenjskega plavža, mi je profesor Schmid izrazil svoje pre-

senečenje nad velikostjo samega plavža skupaj s skladiščem za oglje in stanovanjsko hišo. Pripomnil je, da v vsej svoji dotedanji 35-letni arheološki praksi ni še našel tako velikega plavžarskega kompleksa. Tudi ne, ko je na Spodnjem Avstrijskem veliko raziskaval za Alpine Montangesellschaft, na njenih posestvih odkrival stare topilniške kraje, in kjer je našel precejšnje število primitivnih topilniških kadunj, ni pa našel večjih topilniških naprav.

Livarna v Nomnju, ki jo po pravici lahko tako imenujemo, je torej v resnici pomembna tudi v evropskem smislu tehnične zgodovine in jo je kot našo najstarejšo livarno na Slovenskem še bolj zaščititi nasproti atmosferalijam s primerno streho.

Kako dolgo je delovala livarna v Nomnju, ni znano.

Leta 1938 objavljena časopisna poročila o arheološkem izkopavanju plavža v Nomnju in pripadajoče stanovanjske hiše, ki se je označevala kot »gradič sv. Heme«, češ, da je bil v rabi še v XIII. do XIV. stoletju, so nastala zaradi označevanja kraja po ljudskem ustnem izročilu kot kraj »pri sveti Emi«, pa tudi po razlagi samega prof. Schmida, ki je to razlago verjetno podal zato, da je na ta način sploh mogel priti do potrebnih finančnih sredstev za arheološko znanstveno delo v Bohinju pri tedanji vladajoči klerikalni bankski upravi v Ljubljani, ki je njegovo delo v Bohinju po njegovih neštetih prošnjah financirala.

Kasneje mi je prof. Schmid sporočil iz Gradca, kjer je bil ravnatelj muzeja in univerzitetni profesor za rimsko zgodovino in provincialno rimsko arheologijo na stolici graške univerze, da časopisna poročila ne drže: »Kakor sem preštudiral material, bo gradič sv. Heme le mlajši iz XV. ali XVI. stoletja. S tem tudi plavž. Ljudstvo je torej s sveto Hemo povezano poznejšo stavbo.«

Kaj pravijo in koliko vedo povedati doslej znani zgodovinski zapiski in zgodovinska literatura o topilnici v Nomnju?

Zapiski so sicer skromni, vendar s povedanim sprejaj takšni, da utegnemo topilniško postojanko v Nomnju postaviti na pravo mesto v naši zgodovini.

Valvasor pravi v svoji drugi knjigi na strani 128, da leži eno miljo niže Bistrice livarna, v kateri vlivajo železne retorte za žganje živega srebra in druge stvari, ki jih navadno vlivajo iz železa. Ta kraj označuje Valvasor kot »drugu Bohinj«. Pisec knjige »Geschichte des Eisens«, Müller, navaja v svoji knjigi pismo ljubljanskega zdravnika dr. Wiederholdtsa iz leta 1617, v katerem je zaprosil za postavitve plavža v Bohinju, ko razmotriva o lokaliteti livarne, ki jo omenja Valvasor v Bohinju, Balthasar Haquet pa je v svoji knjigi »Oryctographia carniolica« ne navaja. Navaja tudi, da ta livarna za časa Zoisa ni delovala.

Če torej sledimo Valvasorjeve navedbe in iščemo eno miljo niže Bistrice na njeni desni strani nasproti Nomnju, na kraju »pri Koritih«,

smo resnično točno eno miljo daleč od Bistrice, kjer je torej morala stati livarna, za katere postavitve je po navedbi Müllnerja leta 1617 zaprosil omenjeni ljubljanski zdravnik in ki je bila arheološko odkrita leta 1938.

Menim, da je s tem ta doslej v naši zgodovinski literaturi še ne dokazana lokaliteta stare livarne litega železa v Bohinju dokazana.

Slavko Smolej

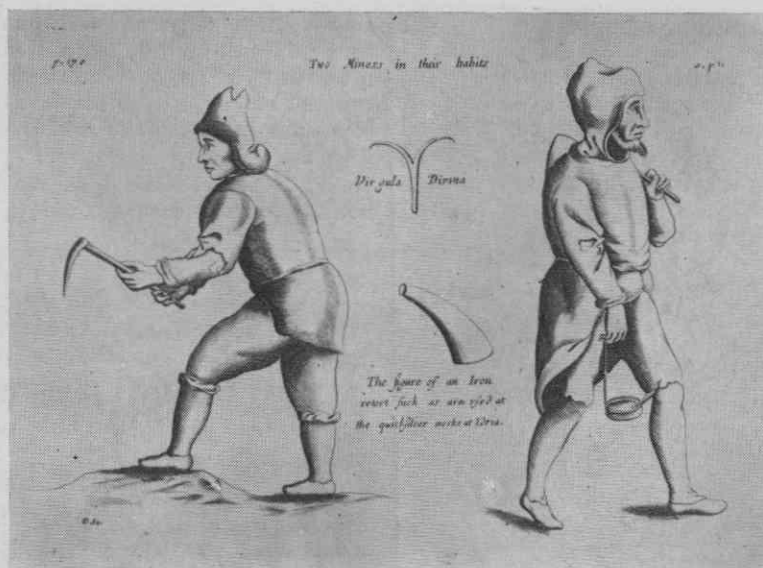
NOVO GRADIVO IZ BROWNOVEGA POTOPIISA

Ime angleškega zdravnika Edwarda Browna, člana Royal Society, ki je v drugi polovici XVII. stoletja prepotoval mnoge evropske države in v letu 1669 tudi slovenske kraje, v našem zgodovinopisju ni popolnoma neznan. Ponovno ga omenja in navaja že njegov sodobnik Valvasor.¹ V novejšem času je opozoril nanj Janko Kotnik,² ki navaja v kratkem podatke o Brownovem življenju in delu.³ Nato objavlja Kotnik prevod Brownovega potopisa po slovenskih krajih, razen za Idrijo, ker je ta del potopisa skoraj dobesedno izrabil že Valvasor.

V Slovenijo je Brown prišel leta 1669 z Dunaja čez St. Vid na Koroškem. Tu je vzbudila njegovo pozornost zlasti močno razširjena golšavost in bebavost. Čez Gosposvetsko polje (pisec omenja vojvodski stol in že precej izmaličeno tradicijo o ustoličevanju ter po-

Slika 1. Lov na odteklem Cerkniškem jezeru

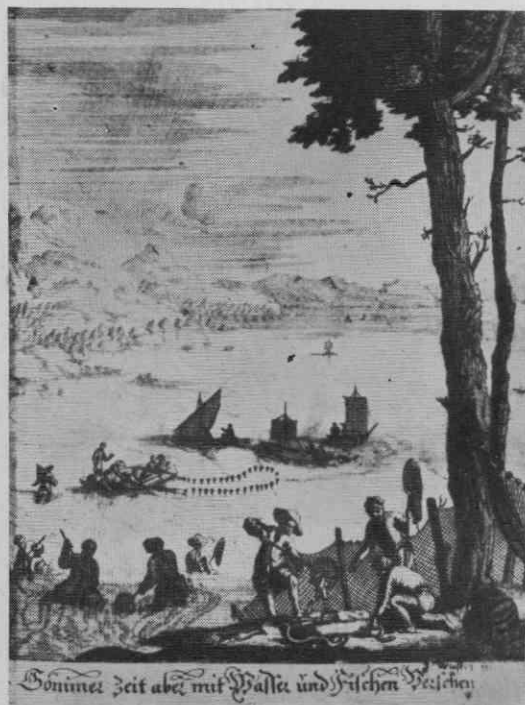
Slika 2. Rudarja v noši XVII. stoletja, virgula divina in idrijska železna retorta

datke o rimskih starinah na tem kraju) dospe Brown v Celovec, ki mu je očitno prav všeč. Omenja obzidje v štirioglatem tlorisu, ravne ulice in lepi trg sredi mesta. Kot zanimivost beleži Brown po Eneju Silviju star običaj, da so osebo, osumljeno tatvine, takoj obesili in šele nato preiskovali, ali je kriva. Če je bila kriva, so pustili truplo segniti, če ne, pa so truplo pokopali. Obsežno opisuje Brown svojo pot čez Ljubeljski prelaz, kjer

ga posebno zanima predor s koroške strani na Kranjsko (dolg približno 140 m). Po podatkih, ki jih je zvedel Brown, sta bila prelaz in predor razmeroma nova in so mu še vedeli povedati, da je stara pot s Koroške na Kranjsko vodila čez Beljak. Čez Sv. Ano, Tržič in Kranj dospe Brown v Ljubljano. O strateškem položaju Ljubljanskega gradu nima posebno ugodnega mnenja, a pravi, da se je Ljubljana pod Friderikom (XV. stol.) vendarle dobro branila oblegovalcev. Tu vidimo, da je to obleganje Ljubljane po cesarjevih nasprotnikih izredno živo in vztrajno ostalo v spominu Ljubljančanov. Po skoraj neizogibni zgodbi o Argonavtih prehaja Brown k opisu Cerkniškega jezera. Po pripovedovanju navaja lastnosti tega jezera in posebnosti ribolova v njem, čeprav ne brez napak, ki nanje opozarja že Valvasor. Posebno izčrpen pa je Brown pri opisu Idrije, kjer pozorno opazuje proizvodni proces, zlasti pridobivanje živega srebra iz rude brez ugrevanja (deviško živo srebro) in z ugrevanjem. Ugrevanje se uporablja pri tisti rudi, kjer se izločitev živega srebra ne doseže z drugimi sredstvi (n. pr. z izpiranjem in sitom).

Gradivo, ki nam ga je ohranil Brown za slovensko zgodovino, pa s tem še ni povsem izčrpano. Brownovi potopisi so namreč izšli v avtorjevi predelavi v več izdajah z različnimi spremembami in dopolnitvami, ki so včasih prav tako pomembne kot podatki v prvi objavi, pa tudi v prevodih, ki prav tako prinašajo marsikaj novega.

Ni naš namen, da bi na tem mestu navajali vse drobne razlike med posameznimi izdajami in napake v nemškem prevodu, ki jih je vse polno.⁴ Pač pa ne bo odveč, če opozorimo na gradivo, ki doslej še ni bilo opaženo, ker še niso bile znane vse izdaje tega potopisa.⁵

Slika 5. Ribolov v Cerkniškem jezeru

Slika 4. Ljubeljski predor s Koroške strani

Predvsem je zanimivo Brownovo slikovno gradivo. Angleška izdaja iz leta 1685 vsebuje med stranmi 170 in 171 malo, a dokaj zgovorno risbico, ki pojasnjuje proizvodni proces v rudniku živega srebra v Idriji in ki ima napis: »Podoba železne retorte, kakršne uporabljajo v rudniku živega srebra v Idriji.« Te retorte so se uporabljale za ugrevanje živosrebrne rude, da so iz nje izločili z izparevanjem čisto živo srebro. O teh retortah Brown še pove, da jih dobavljajo koroške fužine, da jih imajo v Idriji 1600 in sicer jih uporabljajo po 800 nankrat (v 16 pečeh, tako da jih spravijo v eno peč po 50). — Na istem listu upodobljena »Virgula divina« (»Božanska vejica«) se je uporabljala drugod v rudnikih srebra za iskanje rudnih žil, medtem ko obe stranski podobi prikazujeta dva rudarja v značilni obleki in opremi, s kopačo in rudniško svetilko. Taka je bila splošna noša rudarjev in so jo nosili tudi rudarji v slovenskih rudnikih (slika št. 2). Brownove slike celovškega zmaja ne objavljamo, ker ne prinaša nič novega.

V nemški izdaji ni gornjih slik, zato pa vsebuje druge slike iz naših krajev. Slika št. 1 prikazuje lov na merjasca in divjega jelena v Cerknškem jezeru, ko je pozimi suho, slika 3 pa ribolov v tem jezeru. Na sliki 4 vidimo Ljubeljski prelaz in predor na najvišji točki prelaza. Ne vemo, ali so te slike ponatisnjene iz holandske izdaje, ali pa so bile napravljene posebej za nemški prevod. Tudi ne vemo, ali so nastale na podlagi kake Brownove skice ali samo na podlagi pripovedovanja ali besedila. Slika lova vsekakor ne vsebuje kakih posebnosti, pač pa je slika ribolova po drugih po-

datkih, ki jih imamo o njem, dokaj točna, čeprav morda v podrobnostih popolnoma ne ustreza. (Mreža je bila n. pr. le z enim koncem pritrjena k čolnu, z drugim pa na breg.) Pomen te slike je v tem, da je najstarejša upodobitev ribolova v Cerknškem jezeru, ki se vsaj po podatkih, znanih po pripovedovanju, skuša približati dejanskemu stanju. — O sliki predora na Ljubelju (sl. 4) moremo reči, da nima manjše vrednosti od kasnejše Valvasorjeve.

Ne le slikovno gradivo, tudi besedilo potopisa je v kasnejših izdajah nekoliko izpopolnjeno.⁶ Tako se spušča Brown v razpravljanje o sv. Vidu, o katerem meni ljudstvo, da pomaga pri ozdravljenju božjasti, ki se imenuje ples sv. Vida (chorea sancti Viti). Nemški prevod k temu dodaja Horstijevo poročilo o ženskah, ki so vsako leto romale h kakšni kapeli sv. Vida, kjer so toliko časa plesale, da so se zgrudile od utrujenosti. Trdile so, da so bile nato vse leto zdrave, dokler se ni približal čas majeve lune, ko jih je zopet popadla bolečina v udih in so se zopet odpravile k šentvidovanju. Značilno je, da angleški zdravnik Brown poroča o tem le kot o mnenju, ki je med ljudmi razširjeno, ne da bi sam verjel pripovedovanju.

Sploh pa je za tega angleškega potopisca XVII. stoletja značilno, da se v splošnem ne spušča v presojo ljudskega značaja, tudi ne v globljo analizo gospodarstva prepotovanih dežel in življenja v njih, marveč da v splošnem samo niza svoja opazovanja in le redkokdaj zavzame stališče do pojavov, ki jih je ugotovil. Njegov potopis je hladen in stvaren; baročnega gostobesedja, ki je tako značilno za mnoge Brownove nemške sodobnike, v njem ni. S. V.

OPOMBE

1. Die Ehre des Herzogtums Krain; ob opisu Cerknškega jezera IV, 626 sl. in ob opisu Idrije III, 407 sl. — 2. Ml. IX, 1928, 172. — 3. Roj. 1644 v Norwichu v vzhodni Angliji, umrl 1708. — 4. V tem pogledu zadošča, da opozorimo strokovnjaka, ki bi ga zanimala posamezna mesta v potopisu, na doslej znane izdaje. Valvasor navaja Browna po njegovem poročilu v Acta Anglica 1669, oziroma po latinskem pismu z dne 20. junija 1669 (verjetno isto), uporablja pa tudi nemški prevod Brownovega potopisa iz leta 1686; Kotnik uporablja tisti zvezek, ki v angleščini opisuje dežele tedanje Avstrije in Furlanijo in ki je izšel leta 1673; doslej pa je bila pri nas neznan celotna angleška izdaja Brownovega potopisa iz leta 1685, katere primerek je pred nedavnim prišel iz Anglije v Jugoslavijo, in čigar uporabo je omogočil Mestnemu arhivu tov. Vlado Bonač. Fotografiske posnetke in prepis tistih mest, ki se tičejo Slovenije, hrani sedaj Mestni arhiv v Ljubljani. Nemška izdaja iz leta 1686 (predgovor datiran 1685) je nastala na podlagi holandskega prevoda. Tako poznamo sedaj naslednje izdaje Brownovega potopisa: 1669 Acta Anglica (navaja in uporablja Valvasor), 1673 (uporabljal in prevedel Kotnik), pred 1685 holandski prevod (doslej nedostopen), 1685 celotna angleška izdaja (doslej neznan, sedaj upoštevana v tem sestavku), 1686 nemški prevod iz holandsčine (navaja in uporablja Valvasor, nekaj doslej neopaženih primerkov v knjižnici Narodnega muzeja). — 5. Pri tem moramo omeniti, da tudi doslej znano Brownovo gradivo ni bilo deležno prave pozornosti. Ne omenjata ga niti Fr. Kotnik niti Ložar v Narodopisju Slovencev, čeprav je njegov opis ribolova na Cerknškem jezeru kljub posameznim netočnostim vendar starejši od Valvasorjevega. — 6. Nekaj razlik gre morda tudi na rovaš slovenskega prevoda, ki je nastal na podlagi tiska iz leta 1673, ki ga v originalu nimamo pri roki. »Stolpičie na celovškem mestnem obzidju so v resnici prave bastije (Bastion), kar izhaja tudi iz Valvasorjeve risbe Celovca. — Kotnik prevaja »na južni strani Cerknškega jezera se razprostira Birnbaumerjev gozd«, o katerem pravi tisk iz leta 1685, da je »gozd, ki je del daleč razprostranjenega hrušiškega gozda« (to je Hrušice). Trava, ki raste v izsušenem Cerknškem jezeru, nudi zimsko krmlo. Bebeci v St. Vidu so po očitni tiskovni pogrški postali slepci. Ime škotskega lekarnarja v Ljubljani, ki je v izdaji leta 1673 Kotniku težko čitljivo (Fosch?), se v poznejši angleški izdaji glasi Tosh. (Po Fabjančičevi knjigi hiš je bil Janez Jurij Tosh, stanovski lekarnar v Ljubljani med l. 1673—1693 lastnik hiše na današnjem Jurčičevem trgu št. 2.) Potopisec se v poznejših izdajah imenuje Brown in ne Browne. Sicer pa je Kotnikov prevod dober in se gladko bere.

NOV OPIS FRANCOSKE LJUBLJANE

O priliki kongresa »Svete alianse« v Ljubljani 1821 se je med Francozi, ki so živeli v dobi Ilirije pri nas, zopet zbudilo živo zanimanje za naše mesto in ga opisovali sonarodnjakom kot njegovi poznavalci. S svoje strani pa so Ljubljani, prežeti z lokalnim patriotizmom, budno zasledovali poročila o svojem mestu v evropskem tisku in kar tekmovali pri popravljanju raznih netočnosti, ki so se poročevalcem utihotapile v tekst. Tako je bil med drugim članek Charlesa Nodiera z naslovom »Laybach«, ki je izšel 15. januarja 1821 v pariškem časopisu »La Quotidienne« in v katerem znani francoski pisatelj popisuje spomine na svoje ilirsko bivanje, že kmalu po objavi pri nas znan in komentiran. Ljubljanski »Illyrisches Blatt« ga je namreč priobčil (1821, No 24—25) v nemškem prevodu kot ponatis iz »Stuttgarter Morgenblatta« (1821, No. 115) hkrati z vzporedno natisnjenimi obsežnimi pripombami Prešernovega prijatelja in takrat-

nega dunajskega akademika Blaža Krobata z naslovom »Einige Berichtigungen über Herrn Charles Nodier's Schilderungen der Stadt Laibach«, ki so izšle v dunajskem »Wandererju«. Objava je vzbudila v takratni Ljubljani živahno polemiko, ki se je zanesla celo v isti »Wanderer«, v katerega 203.—04. številki iz 1821. leta je neki Ljubljaničan A.... z natisnil svoje »Bemerkungen über Herrn Chroat's Widerlegung der von Ch. Nodier gegebenen Nachrichten über Laibach«. V odgovor in obrambo »mladega Ilirca« pred anonimnim napadom je uredništvo IB že v 31. številki odgovorilo s člankom »Über Nodier's, Chroat's und v. A.... z topographische Nachrichten, Berichtigungen und Bemerkungen, die Stadt Laibach betreffend«. Zanimiva kritična zavrnitev Krobotovih pripomb izpod peresa Heinricha Coste star. z naslovom »Einige Bemerkungen wider Chroat's Berichtigungen der Nachrichten Charles Nodier's über Laibach« iz 1821 pa je ostala v rokopisu in se danes hrani v Narodnem muzeju v Ljubljani. Svojevrsten odmev je Nodierov članek razen tega dobil še v sočasni slovenski izvirni poeziji, namreč v štirivrstičnici originalnega Jakoba Zupana, ki poje o Francozu takole (LZ 1885, 218):

Nodier.
Ti hvalljsh Iblano
Na ufta zelé:
Unukam bo snano
Nodjera imé.

Nodierov članek o Ljubljani, o katerem trdi dr. R. Maixner,¹ da ga pred njim ni upošteval in citiral še noben njegov biograf, je poleg že omenjenih nemških prevodov oziroma ponatisov doživel še Dimitzovega v »Laibacher Wochenblattu« (1884, No. 210—14) in najmanj dva slovenska (v SN 1910, št. 342 in ŽiS 1929, 399—400).

Medtem ko so Nodierovi spomini tako prišli že zgodaj v evidenco naših zgodovinarjev, pa je ostal neznan drug članek, objavljen prav tako v času ljubljanskega kongresa, ki ga je napisal Jean Paul Brès (1782—1832) iz Limogesa. To je bil eden iz množice znanstvenikov in pisateljev, ki so v času francoske Ilirije prišli k nam. Ko je bila pozornost evropske javnosti obrnjena v Ljubljano, je v pariških »Annales de la littérature et des arts« (1820—21, t. II., pp. 108—14) natisnil poročilo z naslovom »Beležka o mestu Ljubljani«, ki ga podajamo spodaj v slovenskem prevodu. Kakor Nodier v svojem članku se tudi Brès ne drži strogo opisa samega mesta, temveč opisuje tudi njegovo bližnjo in daljno okolico, pri čemer pa razodeva ostrejšo oko za opazovanje in realnejše poznanje stvari.²

J. P. BRES, BELEZKA O MESTU LJUBLJANI

»Mesta dolgujejo svojo imenitnost zelo različnim vzrokom: ena obračajo nase našo pozornost zaradi velikih dogodkov, katerih prizorišče so bila, druga zopet zaradi znamenitih mož, ki so jih rodila, nekatera pa zaradi bleščečih spomenikov in delavnosti svojih prebivalcev. Na-

posled so še taka, ki so si pridobila s sestanki visokih osebnosti, zbranih, da bi se razgovarjale o koristih bodisi cerkve bodisi cesarstev, to ugodnost, da smejo zavzemati mesto v letopisih zgodovine.

Mesto Ljubljana je deležno te vrste imenitosti in njen krajepis lahko nudi nekaj koristi ljudem, ki bi radi preučevali potek dogodkov v dobi, v kateri živimo.

Ljubljana je glavno mesto Kranjske, avstrijske pokrajine, ki leži južno od verige Julijskih Alp. Če lahko verjamemo izročilu, je malo mest v Evropi s tako starodavnostjo. Poročilo pravi, da je Jazon na svojem povratku z zavojevanja zlatega runa s svojimi popotnimi tovariši plul po Istru navzgor in se ustavil na vznožju griča, na katerem je danes zgrajen ljubljanski grad. Tu je ustanovil mesto *Aemono*, nekaj časa tam bival, nato pa zapustil naselbino. Ladjo *Argo* so potem prenesli znameniti popotniki do Jadranskega zaliva, od koder so nadaljevali pot v Grčijo.

Če hočemo razložiti to izročilo, moramo predpostaviti, da so Argonavti nadaljevali pot iz Istra po Savi, ki se izliva v Donavo pri Beogradu in ki teče pol milje od Ljubljane, in da so po tej reki pluli navzgor do kraja, kjer prejema v svoje naročje malo reko Ljubljanico.

Kakorkoli že je, noben spomenik ne služi v dokaz za to izročilo. Pač pa so se našli neki ostanki broderskih priprav v savskih naplavinah, toda nič ne dokazuje njihove starosti. *Aemona* je bila zgrajena na prehodu rimskih legij, ki so se hodile vojskovat v Germanijo, potem po se bile vkrcale v Jadranskem zalivu. Še danes lahko vidiš južno od novega mesta zidovje rimskega taborišča. V dolinici pri Dobrovi naletiš na okroglasto cerkev, ki je bila — kakor pravijo — nekoč Jupitrovo svetišče.

Mesto Ljubljana (*Laybach*) izvaja svoje ime iz imena reke, ki teče skozenj in ki znači: *mlačna reka*.³ In zares ohranja reka v najostrejših zimah milo temperaturo in ta občutek toplote še povečuje nasprotje z zunanjim zrakom. Voda te reke tvori pri izhlapevanju lahko paro, ki se dostikrat nagomili v mestu in povzroča gosto meglo. Ljubljanica dolguje svojo toplino, neodvisno od toplote ozračja, kratkemu svojemu toku, ki ni daljši od pet milj. Vse kaže, da se ta reka dolgo pretaka pod zemljo, preden se prikaže v svojem zunanjem koritu. Sploh je v teh krajih več podzemeljskih rek: celo *Timav*, ki se izliva v Beneški zaliv, je bržkone ena izmed podzemskih rek, ki tečejo v tej deželi in ki imajo zunanje korito šele prav blizu svojega izliva.

Malo pokrajin nudi geologu večje število zanimivih pojavov kakor ta. Prav blizu Ljubljane vidimo Cerknjsko jezero, ki ga tvori vodni previšek podzemskega jezera, ležečega neposredno pod njim. Ti dve jezери sta zvezani med seboj po ozki odprtini. Po tem, kako je podzemsko jezero več ali manj oskrbljeno z vodo, postaja gornje jezero prizorišče zdaj ribolova, zdaj lova na divjačino.

Podzemске jame v Postojni in Planini kažejo presenetljive prizore. Kadar kmetje s plamenicami v roki vanje vodijo obiskovalce, spominjajo te globoke rupe, ogenj, ki odseva od vode, stalaktiti in šum slapov in vetrov na opise, ki nam jih dajejo pesniki o bregovih Stiksa in breznihi Tenara.⁴ V pečinah, ki so prav blizu Ljubljane, so našli ogromne gmote *Amonovih rogov* (*amonitov*) s premerom več kakor štiri čevlje.⁵ *Pudingi* (= konglomerat) z bregov Save nudijo klade iz raznovrstnih snovi, ki se dajo ogladiti kakor marmor.

V tej pokrajini so odkrili žival nad vse posebnega sestava, ki je znana pod imenom *Proteus Anguilar*.⁶ Ima zunanje škrge in pljuča; na njej pa ne naletiš na nobeno sled o organu vida; kosti na glavi ne kažejo nobenega niti najrahlejšega znaka o optičnem živcu. To je edini vretenčar, pri katerem je priprava za vid popolnoma izginila; njegovo telo je podobno telesu kuščarja in njegov rep je pripraven za plavanje. *Proteji* živi v podzemskih tokovih, katerih voda od časa do časa izgine; včasih pa te vode narastejo in vržejo proteja iz svojega običajnega korita. Raki, ki jih love v Ljubljanici, so največji, kar jih poznamo.⁷

Pozimi je Kranjska pokrita z debelim snegom, ki zmrzne zaradi dolgotrajnega mraza; tedaj so sani edino vozilo, ki je v rabi. Ko se *vigred* povrne, si očaran nad mičnim prizorom bregov in dolinic, nad katerimi se dviga ogromen polkrog, ki ga tvorijo na severu Julijske Alpe, večno pokrite s snegom. Več ljubkih gričev, med njimi *Šmarna gora*,⁸ privablja na svoje teme ljubitelje pestrih razgledov: le malo dežel nudi krajinarju toliko predmetov za študij; kmečke hiše so grajene iz smrekovega lesa in njegova bruna puščajo odprtine v obsegu kakega pol kvadratnega čevlja, ki tvorijo okna. *Pridelki*, ki obstajajo iz rži, pšenice, fižola in turščice, se spravljajo sredi polja na nekakšnih ogredjih, katerim je njihova podobnost s preobrnjeno harfo vzdela ime tega glasbila. Te *harpfen* (= kozolci) dajejo pokrajini zares nenavadno lice.

Ko je žetev končana, so podobne velikim steenam; pred žetvijo njihove prazne rante ne navdajajo z nezadovoljstvom prav nič manj popotnika kakor vaščana, kateremu oznanjajo konec njegovih zalog. *Majhne kapelice*, ki so zelo blizu druga drugi po vseh potih, so zares slikovite. Nekaj ljubkih podeželskih hišic se razgleduje po gričkih, pokritih s smrekami. *Pagliaruzzijev grad* (= *Cekinov grad*) je prijetno bivališče, ki je bržkone pripravljeno za kako visoko osebnost, udeleženo na kongresu.

Kar se tiče mesta Ljubljane samega, ne nudi nič posebnega; njeno prebivalstvo šteje kakih 15.000 duš. Nič trgovine, nobena obrt, noben spomenik ne vzbuja popotnikove radovednosti. Ulice so slabo uravnane in razkošje v pohištvu še ni prodrlo v nobeno zasebno hišo. Vendar pa se ženske, ki so na splošno ljubke, nosijo tako kakor Parižanke.

Le Journal des Modes (Modni časopis) šteje več naročnic v tem mestu in njegove ljubke risbe so vzorci, katerim se trudijo biti podobne. Lepotice iz preprostega ljudstva ostajajo rajši pri stari kranjski noši, ki nikakor ni brez čara. Avba, okrašena z zlatimi našitki in znatne cene, je del oblačila, ki prehaja brez vsake spremembe od rodu do rodu. Mil značaj in treznost sta glavni značilni črti Kranjcev.

Ljubljana ima univerzo, na kateri več dobrih profesorjev pospešuje razcvet grške in latinske književnosti; to mesto ima tudi škofijo. Na Kranjskem se oznanjuje katoliška vera. Nemški viteški red je imel tu več gradov.

V Ljubljani se govori nemško, italijansko in kranjsko, ki je narečje slovanskega jezika. Ta jezik je najbolj razširjen po Evropi; celo ruščina, kakršno govorijo v Petrogradu, ni drugega kakor eno izmed njegovih narečij. G. baron Zois, katerega duševni darovi dičijo mesto Ljubljano, je bil mnenja, da je mogoče spoznati podobnost med slovanskim jezikom in sanskrtom: knjiga g. Langlèsa⁹ o tem zadnjem jeziku mu je dala priliko, da je opazil te podobnosti. Ker pa slovanski jezik še ni rodil nobenega dela klasične vrednosti, sploh ni postal predmet za študij učenjakov. Obsežne narodne pesmi brez raznoličnosti, nekaj ljubkih pripovedk, več pesmi, posnetih po zgledu starih od, slovnice in slovar, ki je šele pravkar končan,¹⁰ to so zakladi slovanskega jezika, ki se govori na Kranjskem. Naš častivredni sodelavec, g. Charles Nodier, je objavil prevod nekaterih slovanskih pesmi, med katerimi je omembe vredna pesem z naslovom »Kresnica«.¹¹ Pridiga se na splošno v kranjščini. Ta jezik nikakor ni brez neke harmonije in raznovrstnosti v svojem pregibanju; čeprav ima veliko goltnikov, je vendar primeren za glasbo. Dostikrat so me očarale pesmi, ki jih vaščani prepevajo po cerkvah in na polju. Mnoge njihove pesmi, ki so verjetno zelo stare, vsebujejo motive kar najbolj ganljivega izraza in se z lahkoto prilago harmoniji spremljave.

Zemljepisna lega Ljubljane je najbrže pripravila evropske vladarje do tega, da so jo izbrali za kraj svojih razgovorov. Naj bi to doslej tako malo znano mesto postalo slavno po kongresu, ki naj utrdi mir v Evropi in zagotovi srečo njenih prebivalcev.

France Dobrovolje

OPOMBE

1. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 229. Zagreb 1924, 29. — 2. O Kranjski in o Ljubljani poroča tudi članek, objavljen v časopisu »Mémorial universel de l'industrie française (Paris 1821, t. IV, livre 44). Zanimivo rokopisno gradivo o Iliriji hrani arhiv družine Guiger de Frangins v Lausanni, ki ga je napisal zasebni tajnik generalnega guvernerja Bertranda, Amédée Massé z naslovom »Souvenirs de mon séjour en Illyrie et de mes voyages avec le général comte Bertrand, gouverneur des provinces illyriennes en 1812, 1813 et 1814«. Posnetek tega gradiva je objavil Eugène de Budé pod naslovom »Souvenirs du général Bertrand d'après une correspondance inédite« v reviji »Le Correspondant« z dne 10. februarja 1910, str. 543—55. V teh spominih govori A. Massé, katerega ime se omenja tudi v aktih ljubljanskega Mestnega arhiva, o strogi etiketi na guvernerjevem dvoru v škofijski palači, o Bertrandovi zasebni knjižnici v Ljubljani, ki je štela 200 do 300 zvezkov večinoma klasičnih francoskih pisateljev, o nezdravem ljubljanskem podnebjem, o početju blaznega generala Junota v Trstu in pod. Podatke o francoski Ljubljani vsebuje tudi knjiga spominov »Les souvenirs du général baron Paulin (1782—1876), publiés par Paulin Ruelce. Paris 1895, Ed. Plon, Nourrit et & (Prim. SN št. 240, 7. oktobra 1895). — 3. Po domnevni etimologiji starih kranjskih zgodovinarjev naj bi ime Laybach oziroma Laibach nastalo iz Laubach (= Mlačni potok). (Opomba prev.) — 4. Podzemska votlina v Lakoniji, ki so jo stari smatrali za vhod v pekel; danes rt in votlina Matapan. (Opomba prev.) — 5. Cevelj meri približno 33 cm (stara francoska mera). (Opomba prev.) — 6. Pravilno: Proteus anguinus. Gl. Pavel Grošelj, Kako so odkrili človeško ribico? Proteus I (1934), 1-7. (Opomba prev.) — 7. Izredno velikost rakov v Ljubljani je slavil še pred Brèsom n. pr. znameniti beneški dramatik Carlo Goldoni, ki je bil 1728 v Ljubljani, za njim pa Charles Nodier v svojem članku »Laybach« v pariški reviji »La Quotidienne« (15. jan. 1821). (Opomba prev.) — 8. Za časa Ilirije so Francozi uporabljali za Šmarno goro izraz Dvojčka (Les Jumelles). (Opomba prev.) — 9. Langlès, s pravim imenom sir Charles Wilkins (1749—1856), angleški orientalist, je ustanovitelj indijske filologije. Tu gre za knjigo, ki jo je 1808 izdal v Londonu pod naslovom »A Grammar of the Sanskrita Languages«. Baron Zois sicer te knjige ni imel, pač pa njena posnetka v francoskem in italijanskem jeziku: a) Feuilles du Moniteur universel de Paris, année 1810, 1811, contenant des rapports sur le sanscrit, sur la grammaire de Wilkins; b) Annali di Scienze e lettere. Milano 1811, contiene un estratto della grammatica sanscrita di Wilkins Inglese (Gl. Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus. B. NUK, ms. sign. 667). (Opomba prev.) — 10. Tu gre za Vodnikov »Slovar nemško-slovensko-latinski«, katerega prospekt z dvema poskusnima listoma je izšel v »Télégraphe officiel«, No. 51, 27. junija 1813. — 11. Gl. »Tél. off.«, No. 49, 20. junija 1813: Le Ver Luisant d'Ignazio Giorgi. Nodier je v Franciji kasneje ta prevod še večkrat ponatisnil. Seveda pesem ni slovenska, temveč dalmatinsko-hrvatska. (Opomba prev.)

Pisatelj je potomec kovaške družine, ki živi v Kropi že vsaj 150 let. Poklicno je sledil izročilu dedov in je po obisku doorazredne ljudske šole z 12 leti začel delati v kovačnici ter se je z lastno sposobnostjo in občasnim delom na Vorarlberskem razvil v kakovostnega umetnika kovača, pretega v Jugoslaviji in priznanega tudi v inozemstvu. Poleg kovaštva je uspešno gojil pisateljstvo in v športu težko atletiko. Ko je začel na pobudo Tehniškega muzeja Slovenije 1951 kovaški muzej v Kropi z zapisovanjem krajevnih in okoliških dogodivščin, je šel prvi na delo. Iz njegove zbirke objavljamo naslednji zapis z vabilom poznavalcem izročila v drugih krajih, da pošljejo »Kroniki« poročila o podobih posameznega kraja ali njegovega dela v obeh ljudstva.

Uredništvo

TRG V KROPI

Beseda trg v naslovu ne zveni dobro. Tako ne bodo pri nas nikdar rekli temu prostoru. Tudi številne zgodbe, ki so znane o tem koščku Kroke, uporabljajo brez izjeme tujko. Torej začnimo pri našem »placu«.

Da je premajhen, pravijo eni. Tako majhen, da je treba dati voz narazen, če ga hočeš obrniti, konju pa seči skozi gobec in trup do repa ter potegniti rep k sebi, torej na podoben način, kakor bi obrnil nogavico. Drugi pa celo trdijo, da je treba tudi cigareto v ustih prelomiti, če bi se rad na našem »placu« zasukal.

Učitelj Rupret, ki je svoj čas pri nas učil, je vedel povedati, da se je na tem prostoru vršilo veliko dejanje stvarjenja. Da je bog tu delal ljudi iz ilovice ter jih sušil na mostni ograji. Brž ko je bila ena skupina zadosti suha, jo je oživel in poslal po Kroparici ven v svet. Vse je potekalo v lepem redu; nazadnje se je samo še ena skupina sušila na mostu, pa se je angel, ki je mešal ilovico, zadel v desko in stresel bodoče ljudi z ograje na most, tako da so bili vsi zverženi. Bog oče je bil nejevoljen, ker mu je angelova nerodnost pokvarila delo; ker pa je bil že utrujen, ni hotel popravljati. »Naj ostanejo taki, kakor so,« je dejal. »Sicer jih ne kaže pošiljati ven v svet, kar tukaj naj ostanejo. To bodo pa Kroparji.«

Mislim, da naš »plac« ni bil za Kroparje manjšega pomena kakor za Atence aeropag. Ker so se vsi važnejši dogodki vršili na tem kraju, si lahko mislimo, da so v dobi, ko je imela Kropa še svoje sodnike, tudi sodili na »placu«. Saj je znano, da je bila ob priliki kozjega punta tukaj razglašena porazna sodba kroparskih kozarjev. Tudi zidani mostovž, ki veže Vretenovo in Trohovo hišo, je kakor nalašč zato postavljen. Starejši ljudje še pomnijo, da so s tega mostovža biriči vsako nedeljo tolmačili razglase in zapovedi, ki so se tikale kroparske srenje. Kdo se ne spomni Štolmarjevega Jošce, ki je z visokim tenorjem bral dolgo let z Vretenovega mostovža uredbe in paragafe? »Poslušajte!...« Tudi nočni čuvaji so na tem mestu največkrat vpili uro in budili kovače k delu. »Sveti se, sveti beli dan...«

Samo za časa Ilirije oživljene ve naša po-vestnica, da je zamenjala »plac« Potočnikova lopa, iz katere je takratni francoski mēr okliceval ženine in neveste. To je moral nekdo pripovedovati stari srbski gospe, ovdoveli generalici, ki je potem več let hodila v poletju z

Bleda gledat »kuću, gdje je boravio Napoleon Bonaparte«. Skušal sem stari gospe dopovedati, da je v zmoti, pa sem slabo naletel.

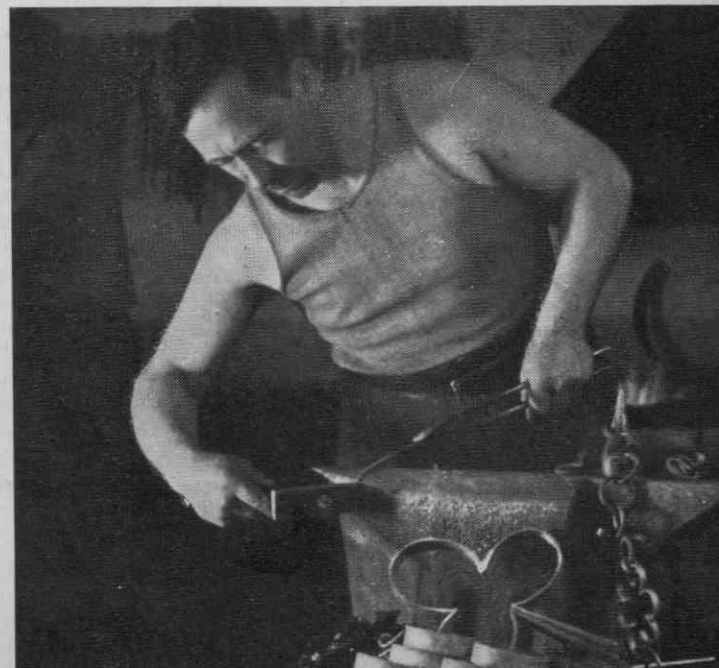
Naj bo kakor koli: središče in srce Kroke je ostal vedno njen »plac«. Iz njega so peljale žile in pota po vsem trgu in še daleč v svet. Težko je naš človek zatajil svoje poreklo. Nekoč je bil nekdo iz Kroke za pričo pri poroki v Ljubljani. Pa se je hotel malo bolj mestno izražati, ko so vpisovali priče. »Kaj je Vaš poklic?« »Verrrigarr!« »Kako, prosim?« »Verrrigarr!« »Oprostite, ne razumem, povejte še enkrat!« »Tok hudič, četne delam!« Tako je revsknil v patra in pogledal kakor ris.

Na »placu« so se vršile serenade in koncerti danes že pozabljene gasilske godbe, ki je svoj čas vsestransko zelo agilno delovala. Pri nas še danes rabimo za godbo, ki povzroča hud trušč, izraz »fužina«.

O »placu« govori tudi tedenski program žejnih kroparskih kovačev, kakor so ga na podlagi opazovanj sestavili sosednji Jamničani:

Ponedeljek je plov,
torek je prementov,
v sredo na plac krivo stojemo,
v četrtek kladva gloncajo,
v petek jo udarjo,
v soboto se umijejo,
v nedeljo ga pa mol čofajo.

Na »placu« je tudi Kositov Peter rad prepeval »Terezinko« in pa »Ti pa boš doma ostala...«. Kljub revščini je rad pel. Nekoč je prišel precej pozno domov ves premražen od

Mojster Brtoncelj pri delu (Foto M. Pfajfer)

petja in fantovanja. Peč je bila mrzla, večerja in postelja prav tako. Na noben način se Peter ni mogel ogreti. Vse cunje, kar jih je premogel, je zmetal na posteljo, pa ga je še zeblo. Nazadnje popade še velik lesen kovček, in ga zavalj na posteljo ter zleze podenj. To je menda pomagalo.

Zadnjič sem govoril z našimi uglednimi možmi, ki imajo besedo, in so mi obljubili, da bodo

gledali na to, da se naš »plac« razširi in popravi. Del zidanega Trohovega mostovža je namreč razsul tovorni avto, ki se je hotel obrniti. Na spodnjem koncu je Štanglov Justl zgradil kos »placa«, da bo menda tam gojil sviloprejkje, slive in buče. Ostali prostor pa uporabljajo Jamničani in konzum, da odlagajo tam hlode, drva in drugo navlako.

Jože Brtoncelj

IVAN VRHOVEC

(Ob stoletnici rojstva)

Pred sto leti — 21. maja 1855 — se je rodil v še stoječi pritlični hiši na Poljanski cesti št. 46 v Ljubljani zgodovinar Ivan Vrhovec. Že v gimnaziji je začel pisateljvati, po nekaj leposlovnih poskusih je pisal poučne članke za Mohorjevo družbo in, ko je 1873 šel na Dunaj študirat zgodovino in zemljepis, so mu ti honorarji poleg poučevanja pomagali, da se je pretolkel skozi vseučiliška leta. Kot večina naših nekdanjih študentov si je sam služil kruh, ker mu skromna domača hiša ni mogla veliko pomagati. Bolje se mu je godilo, ko je bil nato domači učitelj v Sisku in Mariboru. Medtem je opravil domače naloge in disertacijo ter proforski izpit in jeseni 1881 nastopil neplačano poskusno leto na ljubljanski gimnaziji. Zopet si je moral pomagati s »kruharškim pisateljvanjem«, največ pri Mohorjevi družbi, in šele spomladi 1882 je prišel do plačane suplature na ljubljanski realki.

Z velikim zadovoljstvom se je znašel Vrhovec sredi kulturnega življenja takratne Ljubljane, ki je po več kot desetletnem presledku ravno dobila zopet slovensko občinsko upravo. Nastopal je v Literarnozabavnem klubu in predaval prva leta o najrazličnejših temah, kmalu pa se je posvetil zgodovini ljubljanskega mesta na podlagi mestnega arhiva, ki mu ga je odprl novi slovenski župan Peter Graselli. Med mnogimi zaslugami, ki jih ima za naše kulturno življenje Fran Levec, je bilo tudi njegovo mentorstvo Vrhovcu. Prvi Vrhovevi spisi so bili v glavnem

kompilacije in, ko mu je kritika po pravici očitala celo plagiatorstvo in je že mislil odločiti pero, ga je Levec ohrabil in usmeril v arhivalne študije.

Njihov prvi sad je bila razprava »Topografski opis Ljubljane in zgodovina mestnega zastopa v minulih stoletjih« (LMS 1885), ki jo je Levec imenoval pravi biser domačega zgodovinopisja, njenega avtorja pa prvega zgodovinopisca bele Ljubljane. Že naslednje leto sta sledili pri MS knjiga »Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih«, v pisateljevi samozaložbi pa »Die wohlhöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach«, ki je precej razširjen in predelan prevod Topografskega opisa. Celovrsto Vrhovečevih razprav je prinesel zlasti za Levčevega uredništva v teh letih tudi LZ.

Drugačno življenje se je odprlo Vrhovcu, ko je 1886 prišel za profesorja v Novo mesto. Najprej je razgibal zaspano provincialno prestolnico z novim gledališkim odrom in postal kot dramaturg, režiser in igravec steber čitalniškega gledališča. Kmalu pa se je vrnil k zgodovini, se zaryl v novomeške arhive in za nekaj članki iz novomeške preteklosti v LZ je prišla 1891 pri MS obširna »Zgodovina Novega mesta«. Kot konservator Osrednje komisije za spomeniško varstvo se je po l. 1895 zanimal tudi za zgodovinske spomenike in grajske arhive v širši novomeški okolici. Vendar mu je začela provinca presedati, pogrešal je zlasti knjižnic in, ko se je jela oglašati še bolezen, si je na vse načine prizadeval priti nazaj v Ljubljano, kar se mu je l. 1897 tudi posrečilo.

Kljub bolehnosti se je zopet posvetil raziskovanju ljubljans-

ske zgodovine in objavljaj svoje izsledke v publikacijah MS in Muzejskega društva, čigar odbornik je bil od l. 1900. Zadnji za njegovega življenja natisnjeni razpravi sta izšli v ZMS 1901: »O ustanovitvi šentjakobske, frančiškanske in trnovske fare v Ljubljani« in pa »Dve predavanji o ljubljanskih pokopališčih«. Ti dve predavanji sta bili tudi njegov zadnji javni nastop. Kljub boleznim ni maral prositi za upokojitev, branila sta mu ponos in pa skrb za družino, saj še ni bil izpolnil niti dvajset službenih let. Zjutraj, 19. septembra 1902, ga je smrt rešila trpljenja.

Vrhovec spada med tisto generacijo naših zgodovinarjev, ki so — vsi pred približno sto leti rojeni — na dunajski in graški univerzi spoznali sodobno znanstveno metodo in jo nato pri obravnavanju domače zgodovine v domačem jeziku uporabljali. Ti prvi slovenski zgodovinarji so bili poleg Vrhovca Anton Kaspret, Simon Rutar, Josip Apih, Franc Kos in najstarejši med njimi, Franjo Šuklje, ki se je po kmalu obrnil od zgodovine k politiki. Prišteti jim smemo pa tudi marljivega lokalnega zgodovinarja župnika Ivana Vrhovnika.

Silvo Kranjec

(Ob tej obletnici je bila na rojstni hiši Ivana Vrhovca odkrita spominska plošča. Univ. prof. dr. Milko Kos — generalni sekretar naše akademije — je v krajšem govoru orisal življenje in delo tega pomembnega zgodovinarja, prof. Janko Jarc iz Novega mesta pa je še posebej poudaril Vrhovečeve zasluge za zgodovinski opis dolenske metropole. Op. ur.)

Arhivi pripovedujejo; povedejo nas v dobo nastajanja tisočernih zapiskov, ki so kot zasebni, večinoma pa kot uradni spisi spremljali velike in male, navadne in izredne dogodke v živiljenju družbe in posameznika. Negreledna je vrsta vladarjev in hlapcev, bogatašev in beračev, plemičev, meščanov, delavcev in kmetov, ki romajo mimo nas, ko prebiramo stare zapiske, osvetljeni — čeprav včasih le za trenutek — s te ali one plati. Vsak, še tako droben dogodek, ki ga ti ljudje doživljajo, je pojav vsakokratne družbe in nam pripomore do njenega popolnejšega spoznavanja. Kako je povprečni človek živel svoje malo vsakdanje življenje, v kakšnem okolju se je gibal, kakšni so bili njegovi življenjski problemi, kako je napredek spreminjal njegov način življenja, vse to so vprašanja, na katera mora zgodovina odgovoriti. Naša rubrika naj bi bralca neposredno seznanjala z gradivom, iz katerega črpa zgodovina odgovor na ta vprašanja. Skušali ga bomo izbrati tako, da si bo lahko vsakdo sam ustvarjal neposredno živo podobo o življenju v preteklih dobah in o spremembah, ki jih je tudi mala slovenska družba doživela v teku stoletij. S tolmačenjem se bomo omejili le na najnujnejše. Poudarek ne bo na velikih osebah in dogodkih, ki so pretresali svet, marveč na povprečnem človeku, ki o njem sicer tako malo vemo. Zgodovinarja bo naša rubrika opozarjala na mnoge neopažene vire. Želeli pa bi, da bi pripovedovanje arhivov v nadaljnjem razvoju naše revije postalo čim bolj zanimivo in privlačno branje, v katerem naj bi bilo zastopanih čim več slovenskih krajev. Zato vabimo vse arhijske delavce, da sodelujejo s prispevki iz ustreznih arhivov v naslednjih številkah, ko bomo objavljali drobno gradivo iz let, katerih stoletnica pade v leto 1955. V tej številki se omejujemo le na gradivo, ki ga hrani Mestni arhiv v Ljubljani in bomo prelistali nekaj arhivalij, ki so nastale 400, 300, 200 in 100 let pred letom 1952.

ARHIVI PRIPOVEDUJEJO

Leto 1552

nas postavi v sredo 16. stoletja, v dobo razmaha protestantizma na Slovenskem, neposredno po izidu prve slovenske knjige. V gospodarstvu prevladuje pri nas poljedelska proizvodnja, v mestih mala obrt in precej močna posredovalna trgovina med morjem in celino. Razvija se družbena delitev dela. V političnem in vojaško-organizacijskem življenju se občuti bližina in pritisk Turkov. Prelistajmo zapisnike mestnega sveta ljubljanskega iz leta 1552! Ljubljano pred 400 leti vidimo v okviru fevdalnega okolja: obzidano, vase zaključeno mestece, glavno mesto Kranjske, ki se upravlja po »starih običajih«, a pri vsej tradicionalnosti vendarle doživlja razvoj, ki je dal mestu pozneje nenadoma drugo lice. Ljudje delajo in trgujejo, pri tem si posojajo in zadolžujejo, se pravdajo in prepirajo in včasih jih vmes razburi kak kriminal.

TRENJA
V MESTNEM
SVETU

Položaj mestnih svetnikov je včasih dokaj čuden. Miha Frankovič in Lenart Hren, ki sedita 15. julija dopoldne v notranjem svetu, se znajdetata še istega dne v mestnih zaporih zaradi svojega vedenja in govorjenja pred mestnim sodnikom. (Kaj sta govorila, ne vemo). Hren prizna krivdo in se oprsti, nakar mu kazen odpuste. Frankovič pa zahteva, naj se mestni svet sestane v njegovi zadevi že naslednjega dne, da bo tam povedal svoje želje. Ker je mestni svet zasedal že ves teden in se bo v ponedeljek zopet sestel, tej prošnji ne ugodi, marveč obdrže Frankoviča do ponedeljka v zaporu (15. julij). 25. julija sedita Hren in Frankovič zopet v mestnem svetu in ob novih volitvah 29. julija ostaneta člana notranjega sveta.

KRIMINAL

Ljubljanski lončarji so v pretepu ubili lončarja Janeza Marinclja in zbežali iz mesta. Nekaj jih je prosilo za varno spremstvo in za sodno rešitev njihovega primera. Dne 6. februarja prideta pred mestni svet kot kazensko sodišče dva izmed teh lončarjev ter ponudita, da hočeta dokazati svojo ne-

dolžnost. Odvedejo ju v zapor, dokler ne bodo zaslišane priče. Izjavljata, da sta pripravljena iti v zapor, ne da bi ju zvezali. Za tri druge lončarje pa pridejo njihove žene s svojimi pripomočniki (med katerimi je tudi nekaj kanonikov). Navajajo, da so vsemu krivi samo lončarski pomočniki in ponujajo dokaze za nedolžnost svojih mož. Sodišče se s tem ne zadovolji, marveč postavi pobeglim lončarjem 14-dnevni rok, v katerem naj pridejo osebno pred sodišče. 23. marca predlaga lončar Miha Papež tri priče, med njimi Marincljevo vdovo, ki potrjuje njegovo nedolžnost. Mestni svet ukaže trikrat razglasiti pri odprtih vratih, naj se javi vsakdo, ki ve kaj obremenilnega o Mihi. Ker se nihče ne javi, ugotovi mestni svet, da ni kriv uboja lončarja Marinclja ter ga oprosti. Nekaj lončarjev pa še ostane na begu. Tem določi mestni svet dne 5. maja ponoven rok, da se zglase pred sodiščem in s tem se podatki o tej zadevi končajo.

Zaradi nekega drugega uboja so zaprli Tomaža Haveliča. »Krepostna mladenka Zofija« se dne 23. marca zglašijo pred mestnim svetom in po svojem zastopniku prosijo, naj osumljenca izpuste, nakar ga bo vzela za moža. Mestni svet razpiše Haveliču narok za razpravo. Več o stvari ne vemo. Značilna je ta prigoda le v toliko, ker v njej odseva miselnost, da se zločinec s poroko lahko oprosti. Ob istem času se razpravlja o cestnem razbojniškem napadu, ki se je dogodil v ljubljanskem pomirju. Napaden je bil Jurij Šmid z Reke, ki je tožil Stefana, sina Primoža Brodarja (Ferga) na odškodnino za bolečine, stroške, škodo in zamudo. Priče povedo, da je pred dogodkom Stefan spraševal za Šmida in da so ga videli med tistimi, ki so se udeležili spopada. Stefan sicer trdi, da so si obremenilne priče v protislovju in da se je neki Pance javno hvalil, da je on izvršil napad. Stefan pravi, da je bil torej 8 tednov po nedolžnem zaprt in zahteva, naj še Šmida kot krivega tožnika za 8 tednov zapro (23. marec). Mestni svet si vzame enodnevne premislek in naslednjega dne sklene: Ker se je Pance javno hvalil, da je izvršil razbojništvo, a je doma v starograjskem sodnem območju, naj se tam zahteva postopek. Če na ta način ne ugotovijo pravega krivca, potem naj

velja kot krivec Štefan, ki mora plačati odškodnino. Štefanovemu očetu se sicer dovoli apelacija na vicedoma, a Štefan ostane v zaporu do končne rešitve.

GOSPO-
DARSTVO

V tem fevdalnem zunanjem okviru se vrše hudi boji med mestnim obrtništvom na eni ter trgovci na drugi strani. Vzrok: trgovci prinašajo cenejše tuje blago, ki izpodriva domačo malo blagovno proizvodnjo. Že leta 1551 prepoveduje mestni svet prodajo uvoženih klobukov, kakršne znajo izdelovati tudi domači klobučarji. Toda konkurenca je močnejša kot sklepi mestnega sveta. Klobučarji se zopet in zopet pritožujejo. Mestni svet ponovi svoj sklep 5. februarja in 15. maja 1552. — Uspeh?

Tudi sicer urejuje mestni svet trgovske zadeve. V njegovih sklepih spoznavamo ureditev trgovine in obrti v tej dobi: kose in brusi naj se ob sejnih prodajajo na tržnem prostoru pri mestnem mlinu. Platno lahko kupuje vsak meščan za svoje potrebe, a če pride drugi in zahteva nekaj kosov tega kupljenega platna, mu ga mora prvi kupec odstopiti po lastni ceni. (Smisel tega sklepa še ni popolnoma jasen.) Livar kositrnih posod mora prodajati svojo robo ob sejnih na tržnem prostoru in ne doma (29. julij).

Na isti seji sprejme mestni svet važen sklep, ki je še mnoga desetletja vplival na način prodaje kruha v Ljubljani. Ker se dogajajo velike nerednosti pri tej prodaji in na Komavnu (prostor ob prehodu s Čevljarskega mostu na Stari trg) pri tem nastaja gneča, ki ovira hojo, ježo in vožnjo na tem prostoru, naj se ob prvi priliki postavi prodajalna za kruh na mestnem zemljišču. Mestni svet odredi v ta namen prostor med Auerspergovu hišo (danes Stari trg 2) in kopaljščem na Starem trgu (danes Stari trg 6). Pri kruharni se nastavi primeren paznik. Stojnice se bodo dajale v najem pekom in ženskam, ki pečeje kruh. Drugje se kruh ne bo smel prodajati (29. julij). Vicedom je s tem sklepom zadovoljen (12. avgust). Miha Frankovič, ki ima na tem stavbišču spravljeno apno, ga mora odstraniti, da bi se gradnja mogla pričeti (22. avgust). Zdi se, da ima ta reforma tudi nasprotnike, predvsem samega Frankoviča in nekatere druge (25. avgust). Toda končno pride mesto vendarle do svoje kruharne (današnja št. 4 na Starem trgu).

Tržnega nadzorstva z zdravstvenega vidika se tiče tale sklep: mesar Luka Drnovšek je danes zaklal bolnega vola. Prepovedujejo mu, da bi ga razsekal, marveč ga bodo po sodnem ukrepu vrgli v vodo (27. september).

OBZIDJE
IN VRATA

Deželni upravitelj in stanovski odborniki izvrše ogled mestnih vrat pri Križankah. V zvezi z izidom tega oglada sklene mestni svet, da se vrata nekoliko prestavijo in mestni jarek pred obzidjem očisti. Stolp v bližini se prezida v okroglo obliko in naj ima eno strelsko lino.

Stanovi bodo odredili deželno tlako, vicedom pa tlako podložnikov na kraljevih imenjih (25. avgust).

Pred tujci, ki ponoči prihajajo v mesto, so meščani previdni. Ponoči so mestna vrata zaklenjena. Če pride kdo ponoči pred mestna vrata, odloča o tem, ali ga spuste v mesto, sam župan (25. september). Mestni sodnik je zaradi tega sklepa užaljen. Če župan pošlje ponoči k sodniku nalog, naj se prišlec spusti v mesto, se sodnik upira in noče dovoliti mestnim hlapcem, da bi šli odpirat. Na županovo pritožbo potrdi mestni svet svoj prejšnji sklep (12. december).

Leto 1652

Sto let pozneje. Ni dolgo, kar je prenehala tridesetletna vojna. V tem času se je veliko spremenilo. Protestanti so v naših krajih premagani in z njimi tudi moč deželnih stanov. Prejšnjo fevdalno in stanovsko upravo je izpodrinila birokracija in z njo vred se mogočno bohota korupcija od najnižjih do najvišjih uradov. Denarno poslovanje in kreditno gospodarstvo pridobivata na pomenu. Poglejmo, kaj nam iz tega leta pripovedujejo ljubljanske računske knjige.

V ZNAMENJU
KORUPCIJE Smo v dobi, ko kostanjeviški opat kot odposlanec kranjskih deželnih stanov poroča z dvora roke (Stan. arhiv, 208 a, 1655 dec. 8). Znake tega pojava vsebujejo tudi ljubljanske računske knjige. Podkupnine se pojavljajo zlasti kot darila imenitnim osebam in kot stroški za pravljanje. Mesto jih daje tudi v znesku okrog 40 in več goldinarjev, kar tvori malo manj kot celoleten zaslužek dninarja. Tudi sami sebi si člani mestne uprave privoščijo marsikaj iz mestne blagajne in na eni sami komisijski poti potrošijo za malice in pijačo več, kot zasluži dninar v pol leta.

SPORI
S KRIZEVNIMI Nemški viteški red je skozi dolga desetletja glavni nasprotnik ljubljanskega mesta. Tudi leto 1652 ne preteče brez sporov. Približno v istem času, ko so Ljubljanci podrli Fabjaničevo ograjo, je dal komtur Nemškega viteškega reda po svojih krakovskih podložnikih ponoči podreti ograjo in zasuti jarek, ki ga je mesto postavilo pri novi opekarni. Mesto pošlje na lice mesta župana, sodnika, pisarja in nekaj svetnikov, ki sklenejo, naj se jarek znova izkoplje.

V ZNAMENJU
VOJNIH
RAZMER Tridesetletna vojna je seznanila tudi Ljubljano z novejšimi načini vojne organizacije, obenem pa tudi pospešila razvoj potujočega beraštva, ki je za to dobo posebno značilno. Namesto prejšnjih fevdalnih čet prihajajo sedaj v Ljubljano že regimenti, za katerih bivanje in vzdrževanje mora mesto marsikaj prispevati. Na drugi strani prihajajo v mesto najrazličnejše osebe, ki prosijo miloščino. Tako

nastopajo menihi, ki zbirajo za svoj samostan, turški ujetniki, ki zbirajo za svojo odkupnino, pa tudi študentje. Večkrat se omenjajo razni stari in odsluženi vojaki.

MESTNE FINANCE Pregled dolgov, za katere je mesto plačevalo obresti ali obročna odplačila, kaže, kako je v tem času mestno gospodarstvo že zabredlo v finančne težave. Mestni dolg je znašal okrog 6500 goldinarjev, t. j. več kot polovico celoletnih mestnih dohodkov.

Leto 1752

Čeprav že v znamenju novih upravnih reform, ki jih je izvajala cesarica Marija Terezija, so razmere v malih provincialnih mestih še v mnogočem podobne tistim v prejšnjih stoletjih. Poglejmo, kaj nam je iz tega leta zabeleženega v zapisnikih mestnega sveta v Višnji gori, ki so nam žal ohranjeni le za prva dva meseca.

TRŽNE IN OBRTNE ZADEVE Avtonomno urejanje notranjih mestnih zadev se opaža zlasti v določanju cen za točenje vina v gostilnah in točilnicah. Obenem

pa se pogosteje vmešavajo tudi že nova upravna oblastva v organizacijska vprašanja. Zanimiva je beležka o pismenem vprašanju okrožnega glavarstva, ali imajo višnjegorski pomočniki posebno cehovsko skrinjico, t. j. ceh. Okrožno glavarstvo naroča, naj se posebna pomočniška organizacija ne dovoljuje, marveč naj se pomočniki priključijo organizaciji mojstrov.

ZADEVA SPAROVEC Čeprav je naslednji dogodek iz življenja Višnje gore sam na sebi neznaten, ga vendarle navajamo nekoliko podrobneje, ker je značilen za način življenja in upravnega poslovanja v malem provincialnem mestecu tiste dobe. Plačilo v znesku 5 goldinarjev in 40 krajcarjev, ki jih je moralo mesto plačati v zvezi z nekimi desetini, je mestni svet porazdelil na 38 plačnikov. 31 obvezancev je svoj prispevek plačalo, 7 pa se jih je uprlo, med njimi mestni svetnik Jože Šparovec, ki je moral plačati 9 krajcarjev in ki na tisti seji ni bil navzoč.

Na seji 1. februarja 1752 mestni sodnik Franc Anton Nürnberger začasno odlaga predsedstvo mestnega sveta. Postavijo začasnega predsednika, nakar nastopi mestni sodnik kot tožnik proti notranjemu svetniku Jožetu Šparovcu. Tožnik najprej govorniško vpraša navzoče, ali je mestni svet 21. januarja sklenil razdeliti plačilo 5 gld 40 kr na razne obvezance in ali so meščani dolžni ravnati po sklepih mestnega sveta. Nato obtoži Jožeta Šparovca, da se je sklenjenemu prispevku ne le uprl, marveč kot upornik celo drugim odsvetoval, da bi prispevek plačali. Kot mestni sodnik — nadaljuje tožnik — je poslal mestne stražnike, naj Šparovca rubijo. Pri tem je Šparovčeva žena v navzočnosti mestnega blagajnika in dveh rubežnih

komisarjev mestnega sodnika javno zmerjala kot smrkavca. Zato zahteva tožnik, mestni sodnik, zadoščenje. — Toženec Šparovec pravi, da se ni upiral in da ga je tožnik prej zmerjal, čeprav je Šparovec meščan in član notranjega sveta, nakar je Šparovčeva žena menila, da je prav, če sodniku psovke vrne. — Sodnik-tožnik odgovarja, da je toženec s svojim vedenjem sam dal povod za psovko, ki je nanj letela ne kot meščana, marveč kot upornika, ki se zoperstavlja oblasti in ki kar naprej spletkari. Kljub temu sodnik psovko preklicuje. — Po tej razpravi izreče mestni svet sodbo: čeprav se je toženec v takih sporih že ponovno pokazal kot spletkar in večkrat povzročil take punte, pa se mu kazen zadnjikrat nizko odmeri v toliko, da plača 4 gld v mestno blagajno. Njegova žena pa mora pasti vpricho mestnega sveta pred sodnikom na tla in ga javno prositi odpuščenja. — Šparovec prosi, naj se mu kazen spregleda, nakar se zanj potegne še tožnik. Mestni svet pa je previden. Plačilo denarne kazni sicer odpušči, vendar le pod pogojem, da se Šparovec ne bo potem po stari navadi širokoustil, da je pravdo dobil, in da ne bo sicer spletkaril. Če pa bi tega pogoja ne izpolnil, naj brez milosti in popuščanja plača 3 dukate kazni; njegova žena pa mora kazen prestati.

Leto 1852

Čim bolj se približujemo 20. stoletju, tem večje je število ohranjenega gradiva. Njegov večji del tvori aktovski arhiv, tako imenovane registrature. Stopimo v skladišče, v katerem je shranjena registratura mesta Ljubljane. Vsak sveženj aktov zase je vsebinsko bogat in po svoje zanimiv. Vzemimo s police tenak sveženj z naslovom »Zabave in gledališča«. Dovolj branja nam bo nudil, če ostanemo le pri aktu o ljubljanskem stanovskem gledališču okrog leta 1852.

GLEDALISKE RAZMERE Ljubljansko gledališče je upravljal stanovski odbor. Sklepal je za vsako sezono, ki je trajala do cvetne nedelje, pogodbo s kakim gledališkim podjetnikom, ki je imel svojo gledališko družino. Tako podjetje ni bilo vezano na določen kraj, marveč se je od časa do časa selilo, kakor so pač kazali pogoji njegovega angažmana. Leta 1851 je dotedanji gledališki podjetnik v Ljubljani Franc Tome prenehal s predstavami v Ljubljani, češ da tu ni dovolj dohodkov. Stanovski odbor je vedel, da bo z dotedanjo subvencijo pridobil le tako skupino, ki bi uprizorjela drame in burke, hotel pa je zagotoviti tudi uprizoritev ene opere. Zato je predlagal mestu, naj bi prispevalo k subvenciji podjetniku za sezono 1851/52 600 gld, to je prav toliko kot stanovski gledališki fond. (Saj se je mesto obvezalo že leta 1821, da bo letno plačevalo 1000 gld, česar pa dvorna pisarna zaradi neurejenih mestnih financ ni dopustila.) Mestni svet je ugotovil, da mestna sredstva tega ne dopuščajo, ker pa je priznaval potrebo po kul-

turni izobrazbi, je sklenil, da razpiše subskripcijo za podporo gledališču. Subskripcijska pola nam je ohranjena in srečujemo na njej razen nekaterih višjih uradnikov tudi druge znane osebe, med njimi obrtnike in trgovce (Ambrož, Codelli, Fidelis Terpinč, Klun, Samassa itd.). Ker je ta subskripcija zagotovila skoraj 400 gld, je stanovski odbor najel podjetnika Jakoba Calliano, ki je dotlej s svojo skupino nastopal pri združenem gledališču Raab-Oedenburg, da se je obvezal predvajati tudi opero. (Po Laibacher Zeitung so to leto predvajali v nemščini zlasti naslednje predstave: Drama brez naslova, Müller in Miller, Sužnja, Priporočilno pismo, Razbojniki, Šola življenja, Seviljski brivec, Mlinarica iz Burgosa, Zapravljivec itd.)

Podjetnik Calliano je prevzel tudi sezono 1852/53 pod pogojem, da bo dobival skupno subvencijo 1200 gld. Stanovski odbor se je zopet zatekel k ljubljanskemu mestnemu svetu. O zadevi je poročal mestni svetnik dr. Čuber kot zastopnik računskega oddelka. Zavzel se je za podporo gledališču, češ da ima nesporno velik delež pri vzgoji in gojitvi lepega vedenja. »Vse, kar se v ta namen stori, koristi občini. Denar ostane v mestu. Zadovoljijo se tujci in s tem pridobivajo koristi tudi za prebivalce mesta.

Dobro gledališče je za vsako mesto prav tako častna zadeva kot razsvetljava, snaga in dobre ceste.« Kritje za ta izdatek je menil dr. Čuber najti v renti, ki naj bi jo mesto dobivalo iz zemljiške odveze. Mestni svet pa se s tem ni strinjal in je predlog za subvencijo odklonil, češ da ni predviden v proračunu. Calliano je kljub temu ostal v Ljubljani in je zabredel v finančne težave. Leta 1855 navaja v svoji vlogi na magistrat, da dolguje svojemu osebju 1600 gld na plačah. Kot posebno težavo navaja, da od lož nič ne dobiva, ker so v Ljubljani lože zasebna lastnina, tako da prejema vstopnino le od parterja. Zaradi draginje narašča režija in pada obisk. Za tekočo sezono zato ne more več nuditi opere. — Zopet je bil referent dr. Čuber. Očitno si je vzel k srcu prejšnji nauk in je to pot predlagal odklonitev prošnje za podporo gledališkemu podjetniku in menil, naj podjetnik prosi kazinsko in strelsko društvo, naj priredita v njegovo korist tombolo, ker podjetnik navaja, da mu prireditve v kazini in na strelišču odžirajo obisk. Mestni svet pa je zopet odločil v nasprotju z referentovim predlogom in je to pot na predlog župana Burgerja in svetnika Lukmana odobril gledališču podporo 500 gld.

RAZSTAVA »LJUBLJANA V NARODNOOSVOBODILNI BORBI«

Na pobudo Mestnega komiteja ZKS in s finančno pomočjo MLO je bila 15. oktobra 1952 v prostorih Muzeja narodne osvoboditve v Cekinovem gradu odprta razstava »Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi«.

Razstava Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi je tretja po osvoboditvi. Prva razstava, ki je bila odprta 27. aprila 1950, je imela priložnostni značaj, medtem ko je bila druga v okviru velike razstave ob priliki 10-letnice Osvobodilne fronte. Sedanja razstava pa je osnova za bodočo stalno razstavo, ki naj prikaže gigantske napore Ljubljančanov v dobi italijansko-nemške okupacije v letih 1941 do 1945. Zato je nujno, da spregovorimo o tem nekoliko več.

Prikazati Ljubljano v času narodnoosvobodilne borbe je hkrati zelo hvaležna in težka naloga. Hvaležna, ker je Ljubljana v štirih letih italijanske in nemške okupacije napravila tako ogromno delo, pokazala primere neverjetnega junaštva, predanosti, nesebičnosti, požrt-

vovanja in iznajdljivosti, v težkih pogojih strogega ilegalnega dela, da jo po pravici smatramo za eno od mest, ki so bila in bodo ostala vzor, kako se mora zasluženo in okupirano mesto boriti za svojo svobodo. Snovi je torej v izobilju, zato ne more biti prireditelj razstave v tem oziru v nikakršni zadregi. In težka, ker je treba vse delo Ljubljanec v času borbe dokumentirati z materialom, predvsem z lastnim, t. j. materialom Partije in Osvobodilne fronte, ki ga je glede na množičnost in velike dejavnosti štirih let ohranjenega zelo malo. Zavedati se namreč moramo, da se je bojevala borba v globoki ilegalni ter strogi konspiraciji in je bil zato skoraj ves material iz razloga, da ne bi prišel ob priliki raznih preiskav v roke okupatorja, po uporabi uničen. Veliko v Ljubljani zbranega materiala, predvsem orožja, pa je odšlo v partizane, posebno leta 1941 in v začetku leta 1942.

Zato Muzej narodne osvoboditve razpolaga z razmeroma majhnim lastnim originalnim materialom. Res je, da je zbrano delo Centralne tehnike ter

rajonskih ciklostilnih tehnik, precej materiala Varnostne obveščevalne službe (obveščevalna služba, poročila, orožje, zastave, kolo), nekaj materiala Narodne zaščite (prvo orožje, nekaj poročil in prisega), blagajniški zapiski Slovenske narodne pomoči ter material iz arhiva italijanskega vojnega sodišča (kamuflačni predmeti, letaki, zastave, zastavice itd.), vendar je to glede na štiri leta množičnega gibanja le premalo. Iz tega časa nimamo n. pr. niti ene fotografije o velikih množičnih demonstracijah v letu 1943, ki so bile v vsej okupirani Evropi edino v Ljubljani. Samo takratnemu ljubljanskemu političnemu vodstvu je uspelo kljub okupatorskim proglasom, internacijam, zaporom, pobijanju ljudi po ulicah, talcem in drugim načinom njihovega terorja, mobilizirati na ulice več tisočglavo množico ljudi, ki je večkrat, posebno pa 12. maja 1943 pred škofijo, 25. junija 1943 pred bivšo banovino in kazino, ter 1. avgusta 1943 pred sodnijo manifestirala za idejo Partije in Osvobodilne fronte ter protestirala proti nečloveškemu ravnanju z ujet-

niki in interniranci. To je en sam, a najbolj tipičen primer, kako naleti razstavljalca na nezbežne težave, ki jih mora drugače prebroditi. V tem primeru so si razstavljalci pomagali z dvema umetniškima slikama mladih slikarjev Vladimirja Lakoviča in Ive Subica, ki sta jih izdelala na osnovi pripovedovanja udeležencev pri takratnih demonstracijah. Na take in podobne težave so naleteli še večkrat ter jih bolj ali manj srečno rešili.

Med pripravami za otvoritev razstave je uspelo Muzeju narodne osvoboditve dobiti nekaj lepih predmetov, ki so služili v času okupacije za različne namene. Tako radijsko oddajno postajo, s katero je imela Ljubljana zvezo z Glavnim štabom in Centralnim komitejem leta 1944; dalje radijsko oddajno postajo, ki jo je Ljubljanska brigada zaplenila Nemcem novembra 1943 na Ilovi gori; železničarsko torbo, v kateri so kurirji prenašali pošto iz Ljubljane Glavnemu štabu; nekaj prvega orožja Narodne zaščite, ki je bilo izdelano v raznih ljubljanskih podjetjih itd. To je vsekakor za Muzej in razstavo zelo pomembno in tudi spada vanj. Zelo verjetno je, da se podobni predmeti še nahajajo med borci in aktivisti, le-ti jih ljubosumno čuvajo kot spomin, ki pa je dostopen samo njim oziroma ozkemu krogu ljudi. Poleg tega se tak material tudi uničuje, ker ni pravilno hranjen in konserviran. Prav bi bilo, da bi ti predmeti našli pot v Muzej kot verni dokazi naše borbe.

Nadaljnji problem, na katerega so naleteli razstavljalci, je zamenjavanje ali nepoznavanje oseb, ki so bile udeležene pri raznih akcijah. Zato bi bilo nujno, da bi se resno lotili pisanja spominov iz časa borbe. Zveza borcev je že večkrat načela ta trdi oreh, kaže pa, da brez posebnega uspeha. Pisanje spominov seveda ni stvar samo nekaj ljudi, temveč vseh, ki so se borili in aktivno sodelovali. Pomisliti moramo, da je minilo že desetletje, da je šlo že marsikaj v pozabo, da nimamo nobenih pisanih dnevnikov iz sa-

me Ljubljane (vsaj Muzej ne razpolaga z nobenim, v evidenci pa ima samo zapiske dr. Josipa Westra, ki jih je pisal med okupacijo pod naslovom »Inter arma«), ter se zato osebe, čas in nekateri dogodki zamenjujejo. To bo seveda mogoče kontrolirati le na podlagi pisanih spominov. Pisanje spominov pa bi morala biti dolžnost vseh: takratnih vodilnih funkcionarjev, kakor brez števila malih ljudi, ki so s svojo globoko zavestjo in pogumom vršili v času okupacije najrazličnejša dela ter bili v bistvu tudi vršilci naše revolucije. Le tako bo mogoče, da bo marsikakšna akcija, dogodek ali podobno, o katerem danes samo domnevamo, pravilno pojasnjen in na razstavi prikazan.

Razstava »Ljubljana v narodnoosvobodilni borbi« je razdeljena v tri dele. Prvi je najkrajši ter kaže Ljubljano od ustanovnega kongresa KPS do zloma stare Jugoslavije. Tu so kratko prikazani najbolj značilni momenti dela ljubljanske partijske organizacije, predvsem oni, kjer se je Partija borila za uresničitev trenutno najbolj važnega dela sklepov ustanovnega kongresa KPS na Cebinah — borba proti rastoči nevarnosti fašizma. Temu delu je zaradi majhne dvorane odmerjen zelo majhen prostor. Bodoča razstava na večjem prostoru bo morala to korigirati ter bolj podrobno prikazati predvojno partijsko organizacijo, ki je z relativno majhnim, toda prekaljenim kadrom ustvarjala in ustvarila temelje za veliko in množično delo v času okupacije.

Zasedeno Ljubljano do zloma Italije nam kaže drugi del razstave. To je tudi njen osrednji del, saj je bila Ljubljana v tem času edinstveno mesto, ki je po svoji enotnosti, množičnosti in organiziranosti postala resnična »država v državi«. Razstava hoče prikazati to herojsko obdobje, v katerem je bil skoraj sleherni Ljubljančan aktiven borec Osvobodilne fronte, hoče prikazati njegove najbolj značilne momente: ustanovitev Osvobodilne fronte, ustanovitev Glavnega poveljstva slovenskih

partizanskih čet, delo ljubljanske partijske in frontne organizacije, delo Centralne tehnike in rajonskih ciklostilnih tehnik, radio OF, Narodno zaščito, Varnostno obveščevalno službo, množične akcije, pomoč Ljubljane osvobodilni borbi in okupatorski teror. Tej dobi, ki prikazuje skoraj dve in polletno delo Ljubljane, je odmerjen največji del razstavnega prostora. Tudi predmetov, dokumentov, slik in fotografij, ki imajo namen predočiti ter ponaazoriti delo v tem času, je precej. Vendar pa se zdi, da tisti, ki borbe ni doživljal ter o njej ne ve, ni niti zdaleka dobil vtisa o tisti Ljubljani, v kateri je bilo dnevno na stotine sestankov, kjer so dnevno izhajali ilegalni časopisi, brošure in letaki, pod kakšnimi nemogočimi pogoji in življenjsko nevarnostjo so tehniki tiskali te časopise, kako so si ljudje od ust pritrgovali hrano ter dajali za partizane moko po zajemalkah, sladkor po žlicah, kako so padali strelji VOS-ovcev na domače izdajalce itd. Res je, da vse to lahko komentira razstava. Vendar bi k temu mnogo pripomogel priložnostni vodič po razstavi, ki ga pa pri tej razstavi ni bilo.

Dobo od italijanske kapitulacije do osvoboditve Ljubljane kaže tretji del razstave. Ta doba je morda še najbolj neraziskana, saj še danes prevladuje mnenje, da je v tem času, ko so odšli iz Ljubljane skoraj vsi funkcionarji in zlasti veliko moških, bilo težišče dela na ženah in da je borba po svoji intenzivnosti in množičnosti upadla. Težišče dela je bilo, razumljivo, na ženah in starejših moških, vendar pa se je borba tako po svoji intenzivnosti in množičnosti nadaljevala ter stopnjevala v posebnih oblikah, ki so ustrezale takratnemu položaju.

Kljub vsemu je razstava uspela. Njen namen, prikazati in ohraniti spomin na veličastno borbo Ljubljane v letih 1941 do 1945, je bil vsekakor dosežen. To potrjuje veliko število obiskovalcev kakor tudi njihove izjave o vtisih razstave.

M. L.

RAZSTAVA PARTIZANSKEGA SLIKARSTVA V NOVEM MESTU

Za deseto obletnico ustanovitve prvih štirih slovenskih brigad je bila v septembru 1952 v Novem mestu prirejena razstava slovenskega partizanskega slikarstva. Vzporedno z njo je bila prirejena tudi manjša razstava dokumentarnega gradiva o ustanovitvi prvih brigad in spominska soba v partizanih padlega pesnika Mirana Jarca.

Razstavo je priredil Dolenjski muzej v Novem mestu, gradivo zanjo pa je dobil v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani, v Umetniški zadrugi v Ljubljani in pri novomeškem rojaku, akademskem slikarju Božidarju Jakcu. Na razstavi so bili zastopani naslednji umetniki-partizani:

Gerlovič Alenka s 6 deli
Globočnik Vito z 10 deli
Jakac Božidar z 71 deli
Jordan Vlado s 6 deli
Klemenčič Dore-Maj s 6 deli
Lavrič Lojze z 1 delom
Mihelič France z 28 deli
Pirnata Niko z 9 deli
Seljak Ivan-Čopič z 2 deloma
Slana France z 2 deloma
Šubic Ive z 10 deli
Vidmar Drago s 3 deli
Vidmar Nande z 1 delom
Petrič z 1 delom
Čargo Ivan s 3 deli

Skupno je bilo razstavljenih torej 169 grafik, pastelov in olj. Poleg tega sta bila razstavljeni še dva osnutka kiparja Jakoba Savinška za novomeški spomenik padlim borcem in Borisa

Kalina plastika »Borka«. Žal da za razstavo ni bilo mogoče pridobiti vsaj nekaj del leta 1945 pri prometni nesreči ubite kiparke Milene Douganove.

Kljub pomanjkljivosti, ki jih je razstava imela, je vendarle bila dostojen prikaz tvornosti naših umetnikov med osvobodilno vojno in je pri vseh, ki so jo obiskali, zapustila globok vtis. Posebna vrednost razstavljenih umetnin je bila v tem, da niso le polnovredne umetnine, temveč tudi dragoceni historični dokumenti, nastali med borbo tako rekoč z orožjem v rokah.

Osrednji prostor razstave je bila dvorana, posvečena desetletnici ustanovitve prvih slovenskih brigad.

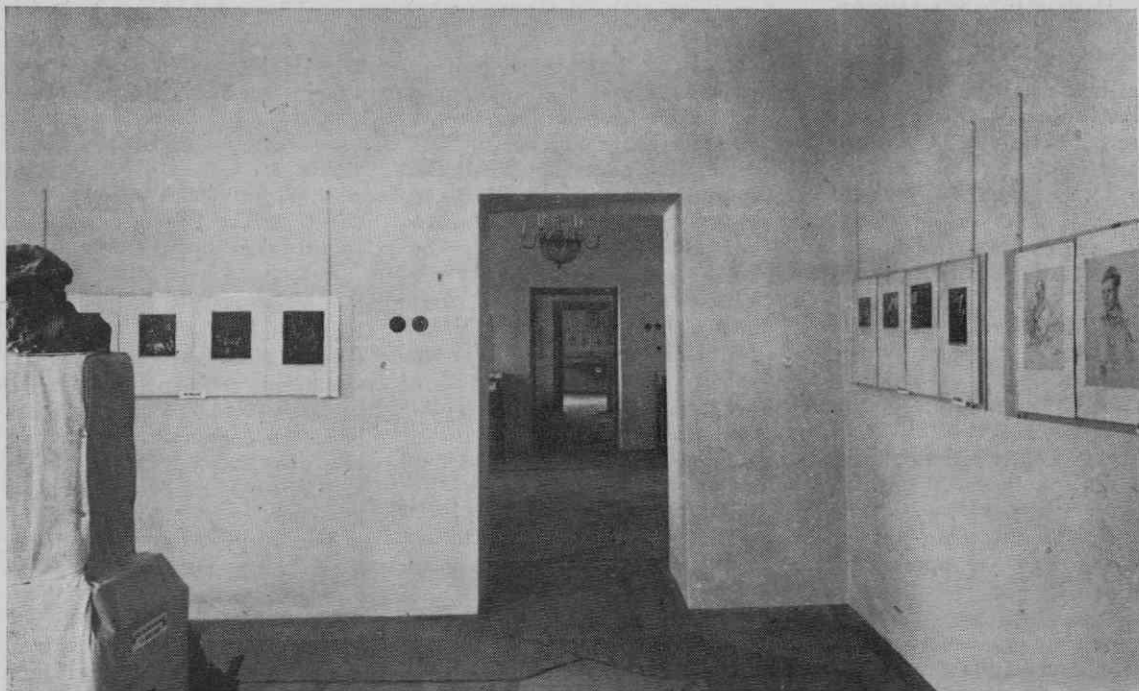
Posebna soba je bila namenjena spominu v veliki italijanski ofenzivi padlega pesnika Mirana Jarca. Poleg pesnikove pisalne mize in violine, s katero je kot visokošolec nekaj časa vzdrževal sebe in še pomagal domačim, je bila v sobi razstavljen vrsta njegovih rokopisov in pisem, prav od prvih začetkov njegovega literarnega udejstvovanja pa do rokopisov nekaterih pesniških zbirk in knjig, ki so izšle v njegovih zadnjih letih.

Študijska knjižnica v Novem mestu, ki je prav tiste dni dobila ime po Miranu Jarcu, je prispevala za razstavo njegova dela ter liste in revije, v katerih je sodeloval. Na posebni mizi je bila položena spominska plošča, ki jo bo v kraju, kjer je pesnik padel, vzdalo Društvo slovenskih književnikov.

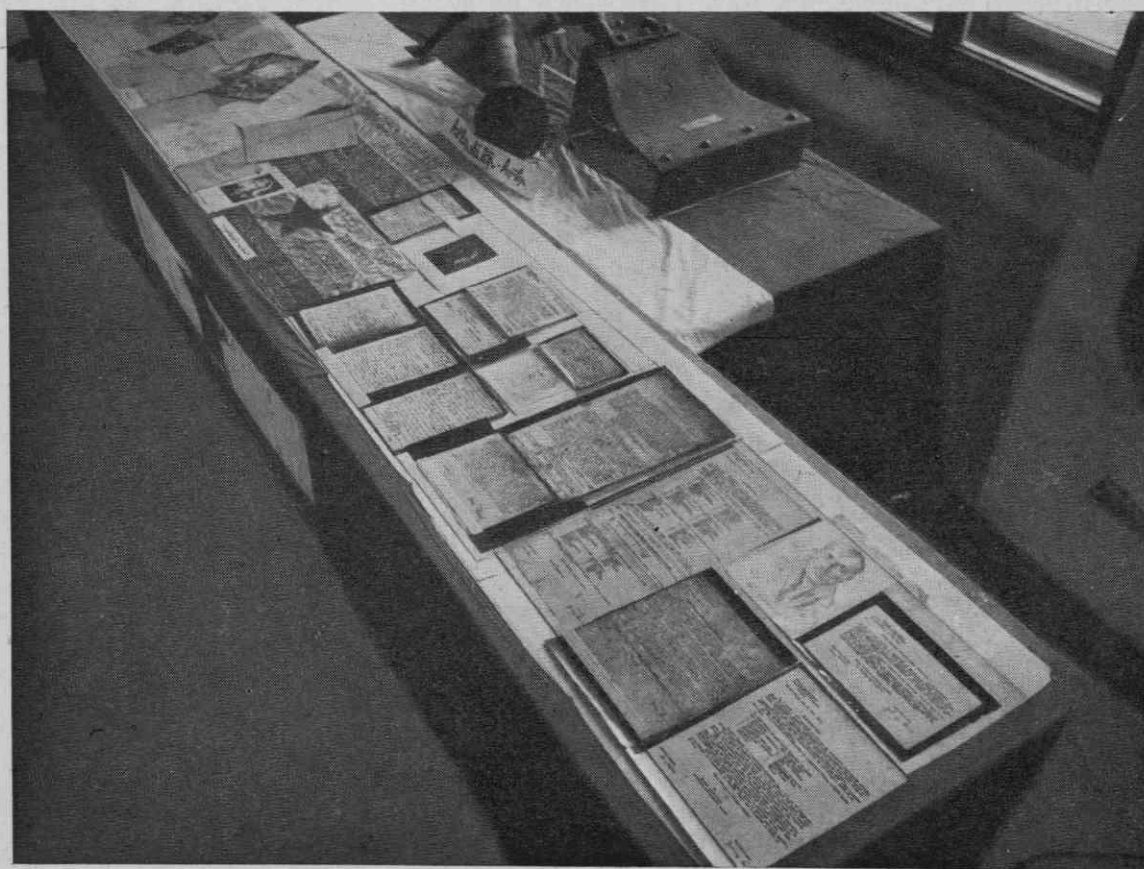
V 16 dneh, kolikor je bila razstava odprta, jo je obiskalo le kakih 2700 obiskovalcev. Pri tem so všteti tudi skupinski obiski novomeških in dveh okoliških šol. Pohvalno je treba omeniti prizadevanje profesorjev risanja na učiteljsku in gimnaziji, ki nista samo pomagala pri ureditvi razstave, temveč sta tudi vodila dijake in jim tolmačila razstavljen dela. Večji skupinski obisk odraslih je organizirala le okrajna partijska konferenca, katere delegati so si razstavo polnoštevilno ogledali.

Slika 1. Pogled iz sobe Fr. Miheliča in N. Pirnata skozi glavno dvorano v sobo B. Jakca

Slika 2. Z razstave partizanskega slikarstva v Dolenjskem muzeju

Slika 3. Dokumenti o ustanovitvi prvih štirih brigad septembra 1942

POKRAJINSKI MUZEJ
V MARIBORU 1952

Glavna naloga, ki si jo je zastavil mariborski Pokrajinski muzej že leta 1950, je ustanovitev umetnostnega (slikarskega) oddelka v posebni stavbi. K delu za ustanovitev tega oddelka nas ni navedlo samo dejstvo, da imamo v muzejskem skladišču dovoljno število kvalitetnih umetnin, s katerimi bi se dal prikazati razvoj slikarske umetnosti od XVI. stoletja do današnjih dni, marveč tudi spoznanje, da ima naš delovni človek veliko zanimanja in tudi smisel za lepo književnost, glasbo in gledališko umetnost, prav malo smisla pa za upodablajočo umetnost; brez vcepitve smisla za upodablajočo umetnost pa gotovo ne moremo govoriti o vsestranskem dviganju kulturne višine našega ljudstva. Razen tega mislimo pri delu za umetnostni oddelek tudi na Klub mariborskih upodablajočih umetnikov, ki je stiskal doslej svoje razstavne prostore v manj primernih, predvsem pretesnih prostorih tako imenovane bele dvorane Uniona, kakor tudi na to, da sta Narodna in Moderna galerija, zavedajoč se svojega poslanstva, priredili v Ljubljani od osvoboditve pa do danes že celo vrsto pomembnih razstav, ki pa jih prebivalstvo severovzhodne Slovenije ni moglo obiskati ne videti. Bodoči umetnostni oddelek Pokrajinskega muzeja bo združeval naloge Narodne in Moderne galerije ter bo poleg stalne razstave prirejal tudi občasne — nadalje pa bo v izboru prenašal vse pomembnejše razstave obeh osrednjeslovenskih galerij v Maribor. Končno bomo prirejali v oddelku tudi razstave del uporabne umetnosti, načrtov arhitektov itd.

Zaradi izpolnitve teh nalog je dal Mestni ljudski odbor muzeju na razpolago sicer veliko, a močno zanemarjeno stavbo v Orožnovi ulici 11, ki jo je treba za umetnostni oddelek šele preurediti. V zavesti, da zaradi graditve ključnih objektov naše industrije ne bo na razpolago mnogo sredstev, smo začeli pre-

urejati stavbo v lastni režiji, tako da sami najemamo delavce, nakupujemo pa tudi ves potreben material, pri čemer izkoriščamo deloma rezerve, ki so se nabrale v muzeju.

Z delom na stavbi smo začeli 1. julija 1952, zaposleni pa so na njej zidarski mojster, mizarski pomočnik, muzejski preparator in trije delavci. Po prekritju strehe, napravi novih žlebov in odtočnih cevi, ureditvi hišnikovega stanovanja smo začeli z notranjim preurejanjem, tako da bodo vsa zidarska in mizarska dela v letošnji zimi gotova, prihodnjo pomlad pa nas čakajo še obnovitev fasade, preureditev dvorišča pred stavbo v park in pa vsa drobna obrtniška dela v razstavnih prostorih in na stopniščih.

Umetnostni oddelek bo imel poleg dveh avl, izmed katerih bo spodnja služila za sprejeme, gornja pa že kot razstavni prostor, še tri velike razstavne dvorane in šest srednje velikih, tako da bo v vseh prostorih lahko razstavljenih 100 do 150 slik. V stavbi bo nameščeno še skladišče za slike, nadalje pisarna, restavratorska delavnica in soba za žirije.

Drugo važno delo, ki ga je opravil naš muzej v letošnjem letu, je arheološko izkopavanje planih grobišč na ogroženih terenih na Pobrežju in v Rušah, o čemer glej Pahičev prispevek »Žarno grobišče na Pobrežju pri Mariboru«. V zvezi z izkopavanjem v Rušah je bila prirejena razstava izkopanih predmetov, crtežev in fotografij najprej v Rušah, nato pa tudi v Mariboru.

Ker je naš muzej dobil v letošnjem letu dva kustosa in sicer za umetnostno zgodovino in arheologijo, se je razgibalo tudi znanstveno delo. Po natančno sestavljenem načrtu in v sporazumu z Zavodom za spomeniško varstvo LRS smo začeli s sestavljanjem karto-teke in fototeke vseh umetnostnih kakor tudi arheoloških spomenikov v Podravju in Pomurju, pri čemer se izdelujejo za gradove in kulturne spomenike tudi florisji. Obenem z nakupi izpopolnjujemo umetnostno-zgodovinski in arheološki oddelek

muzejske priročne knjižice. Trije člani delovnega kolektiva objavljajo poljudno znanstvene članke iz svoje stroke v »Novih obzorjih«, »Večer«, tedniku »7 dni«, v »Tovarišu« in »Oračih«, v pretekli zimi pa je bilo 9 predavanj o eksponatih v našem muzeju v Radiu Maribor.

Kar se konserviranja tiče, smo posvetili v letošnjem letu posebno skrb zopet priropisni zbirki, v kateri so bile vse živali ponovno pregledane in konservirane, zbirka pa deloma preurejena. Istočasno so bile določene vse živali, ki doslej še niso bile označene z legendami.

Naš muzej sodeluje tesno tudi z Zavodom za spomeniško varstvo LRS, tako da zastopa Zavod v raznih komisijah, ter prireja predavanja med učiteljstvom o spomeniškem varstvu. S posebnim referatom na zasedanju MLO je predlagal, da so bili najvažnejši spomeniki in naravne znamenitosti v Mariboru vsaj preventivno zavarovani. — Končno moramo omeniti še sodelovanje našega muzeja z Iniciativnim odborom za ustanovitev Zeleniškega muzeja.

V zavesti, da muzej služi znanstvenemu delu in splošni ljudski izobrazbi smo priredili spomladi ob nedeljah 7 predavanj v posameznih zbirkah; povprečna udeležba je znašala 60 oseb. V času od 1. jan. do 31. oktobra je obiskalo naš muzej 10.559 oseb; število je v primeri s prejšnjim letom nekoliko padlo, ker je bil muzej januarja in februarja zaradi snega in neugodnega vremena zaprt. Ekskurzij z vodstvom in razlago je bilo 154. Da bi zvezali muzej čim bolj s šolami, tako da bi postal v njih pouk zgodovine nazornejši, smo priredili za profesorje zgodovine v muzeju tečaj, ki ga obiskuje stalno 20 profesorjev in učiteljev. Zgodovinsko društvo je v sklopu mladih zgodovinarjev organiziralo umetnostno-zgodovinski in arheološki krožek, preizkušamo pa tudi možnosti dela s pionirji. Zaradi tega smo ustanovili pionirski muzejski krožek.

Bogo Temply

IZ NASIH REVIJ

Namen te rubrike je opozarjati bralce »Kronike« na zgodovinske članke, ki jih priobčujajo naše revije znanstvenega, političnega in leposlovnega značaja, kot so na primer Zgodovinski časopis, Geografski vestnik, Etnograf, Slavistična revija, Arhivist, Borec, Delo, Nova obzorja, Razgledi, Svoboda itd. Ne gre za pregled revije kot celote, marveč za to, da sestavimo pregled zgodovinskih razprav, ki izhajajo v teh revijah, obenem pa za to, da seznanimo svoje bralce z bistvenimi ugotovitvami v teh razpravah. Popolno bibliografijo objavlja »Zgodovinski časopis«.

V prvem poročilu pričujoče rubrike upoštevamo le tiste zvezke navedenih revij, ki so izšli od julija do oktobra 1952.

V V. letniku »Zgodovinskega časopisa«, ki ga izdaja Zgodovinsko društvo za Slovenijo v Ljubljani, razpravlja Fr. Škerlo političnih tokovih v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. Po razpadu stare Jugoslavije aprila 1941 so si slovensko narodno ozemlje razdelili trije okupatorji: Nemci, Italijani in Madžari. Še preden so bile določene nove meje, so se 27. aprila 1941 sestali v Ljubljani slovenski patrioti in postavili temelje revolucionarni organizaciji, ki se je v svoji pripravljalni dobi imenovala protiimperialistična, pozneje pa Osvobodilna fronta.

Metod Mikuž obravnava formiranje in organizacijo slovenskega osvobojenega ozemlja leta 1942 in razvoj ljudske oblasti na tem ozemlju.

Angelos Baš odklanja v svoji razpravi o izvoru srednjeveških okraskov v obliki pleteninaste ornamentike teorijo o njihovem nemškem izvoru ter prikazuje razvoj te umetnosti v Italiji, kjer se je razvila iz antične in zgodnje-krščanske umetnosti in se kasneje razširila po vsej karolinški državi.

Gestrin Ferdo se v »Doneskih k zgodovini Ljubljane v srednjem veku« ukvarja z vprašanjem, kdaj je Ljubljana

dobila mestne pravice in zgodovino najstarejših ljubljanskih patricijskih rodbin.

Golia Modest objavlja slovenske zapiske iz 17. stoletja v spisih metliškega čevljarskega ceha.

Polec Janko je prispeval članek »župan« in »občina« v novejšem slovenskem izrazoslovju. Izraz »občina« za poimenovanje najnižje upravne enote, ki je po odpravi fevdalnega režima nadomestila nekdanja zemljiška gospodstva, je uvedel urednik slovenske izdaje avstrijskega uradnega lista Matej Cigale, ki ga je prevzel od Hrvatov, predsednik občine pa se je na predlog »Novic« imenoval »župan« po staroslovenskih županah.

V »Doneskih o početkih socializma pri Slovencih« je Dragotin Lončar priobčil pismi dveh slovenskih socialistov, ki sta se izselila v Ameriko in postala glasnika socializma med ameriškimi Slovenci. To sta bila Josip Zavertnik in Fran Petrič. Zavertnikovo pismo vsebuje podatke o začetkih socializma v Avstriji zlasti na Kranjskem, Petričevo pa podatke o slovenskem anarhistu Antonu Klemenčiču.

Ljudmil Hauptman obravnava postanek kmečkega stanu na Koroškem in dokazuje, da se je enotni sloj rojnjakov razvil s spojitvijo treh skupin kmetov: 1. sužnjev, 2. polsvobodnih praznikov, naslednikov rimskih kolonov, ki so bili oproščeni ročne tlake in jih zemljiški gospod ni smel odseliti z njihove zemlje, in 3. cenzualov, to je bivših sužnjev, ki so bili darovani na oltar kake cerkve, zato pa so ji plačevali v znak svoje osvoboditve navadno 2 do 5 denarijev odškodnine.

XXIII. letnik »Geografskega vestnika« za leto 1951 prinaša Kosov članek »Starejša in mlajša naselja v okolici Ljubljane«, to se pravi na ravnini severno od Ljubljane do reke Save in v okolici mesta.

III. in IV. letnik Etnografa, ki sta izšla v enem zvezku za leto 1951, obravnavata problematiko domače obrti na

sploh, posebej še ribniško suhoro, piparstvo v Gorjušah, lončarstvo slovenskega Prekmurja, izdelovanje živinskih zvoncev v Gorjah pri Bledu, tkalstvo v Beli krajini in Dravski dolini, ljudsko umetnost in običaje (trikraljevske igre in kolede, ljudski ples, otroške igre v Štandrežu pri Gorici); slovensko mitologijo, ljudsko pesništvo. — V članku »Potovanja po Koroškem l. 1795« je Kotnik priobčil iz knjige »Reise durch einige Theile mitglischen Deutschland und dem Venetianischen, Erfurt 1798« odlomke, ki zadevajo Koroške Slovence, predvsem Ziljane.

V »Slavistični reviji« (IV. letnik 1951) sta tudi z zgodovinskega gledišča zanimiva dva članka Ivana Grafenauerja »Turki pred Dunajem«. Slovenske narodne pesmi iz leta 1529 in 1683 (SR IV/1-2 str. 54—60) in »Kdaj je bila natisnjena prva slovenska knjiga« (SR IV/1-2 str. 100—105). — Od pesmi, ki se nanašajo na obleganje Dunaja po Turkih, je prva iz leta 1529 delo nekega šolarja, učenca latinskih šol, ki je sam doživel obleganje Dunaja l. 1529. Druga točno podaja drugo obleganje Dunaja, če izvzamemo nekatere anahronizme, ki so poznejši vrinki.

V drugem članku ugotavlja avtor, da je prva knjiga, ki jo je spisal Primož Trubar in je hkrati prva slovenska knjiga, »Catechismus in der Windischen Sprach«, deloma v prozi deloma v verzih s pridigo o veri Flacija Illyrica, bila dotiskana v začetku leta 1551. Prva slovenska tiskana knjiga pa je druga Trubarjeva knjiga »Abecedarium und der klein Catechismus in der Windischen Sprach«, ki je izšla že konec leta 1550.

Rupel obravnava v »Prispevkih k protireformacijski dobi« in sicer v prvem članku z naslovom »Doba in njen naziv« poimenovanje dobe, ki v slovenski literaturi sega od leta 1600 do približno leta 1768. Slovenski literarni zgodovinarji označujejo to razdobje z različnimi imeni. V svojem članku utemeljuje avtor poimenovanje »doba protireformacije«.

Na pobudo Osrednjega državnega arhiva Slovenije (ODAS) je Modest Golia avgusta in septembra 1950 pregledal arhivske zbirke tolminskega okraja. Rezultate svojega dela je priobčil v »Arhivistu«, glasilu Glav. arhivskega sveta FLRJ, in sicer v 3. št. II. letnika (1951). Njegovo poročilo podaja kratke inventarje starih občinskih, šolskih in župnijskih arhivov. Starejši arhivi so bili v večini krajev uničeni deloma že med prvo, deloma med drugo svetovno vojno.

8. št. »Borca« za l. 1952, ki je posvečena deseti obletnici brigad, vsebuje dva zanimiva prispevka za zgodovino slovenske narodnoosvobodilne vojske in sicer »Odredba št. 10« in »Brigade s hribov«. — V času največje italijanske ofenzive, ki se je začela 16. jul. 1942 z napadom na Krim in se je končala 4. nov. 1942 z napadom na Gorjance, je glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske izdalo »Odredbo št. 10«, ki daje smernice za organizacijo manevrskih brigad. Na osnovi te odredbe je bila 2. septembra 1942 v gozdu nad Trebelnem ustanovljena »Udarne brigada Matije Gubca«, 25. sept. 1942 na Lapinjah »Udarne brigada Ivana Cankarja«, 6. okt. 1942 na Mokrcu pa »Udarne brigada Ljube Šercerja«. Še pred odredbo št. 10 je bila s posebno naredbo z dne 30. jul. 1942 ustanovljena prva slovenska proletarska brigada, ki je dobila ime po narodnem heroju Tonetu Tomšiču. — Tomšičeva brigada, ki je že prvi mesec svojega obstoja štela okoli 400 borcev, se je po ukazu iz Moskve kmalu preimenovala v I. slovensko brigado Toneta Tomšiča. Njeno prvotno ime ji je vrnil maršal Tito ob desetletnici JLA. Tomšičeva brigada je postala vzorec za organizacijo nadaljnjih brigad ter vir vojaškega in političnega kadra za vse druge enote. Odlikovala se je v bojih z italijanskimi fašisti na Štalah, od koder se je, da se izogne nevarnosti obkolitve, po ukazu GŠ umaknila v začetku avg. 1942 na Gorjance. — Gubčeva brigada je že dan po svoji ustanovitvi prestala

krvavo bitko z »legijo smrti« na Blečjem vrhu pri Trebelnem. Po enodnevnem počitku v Podoknicah je brigada krenila mimo Komolca in Starega loga na Rakitnico pri Ribnici, kjer se je združila s Tomšičevo, Cankarjevo in Šercerjevo. Po uspešno končanem boju z italijanskimi fašisti je prevzela težko in odgovorno nalogo, da spravi vse ranjence v bolnico v Kočevskem Rogu. — Cankarjeva brigada je mesec dni po svoji ustanovitvi, 24. nov. 1942, uspešno napadla postojanko Sv. Križ pri Kostanjevici, 27. in 28. nov. skupno s XIII. hrvatsko proletarsko brigado Suhor v Beli krajini, 12. dec. pa je skupaj s hrvatskimi partizani uničila postojanko Krašiče in osvojila Trebnje. — Tudi Šercerjeva brigada je svoj ognjeni krst prestala komaj teden dni po svoji ustanovitvi v bitki z italijansko kolono pri vasi Padež 13. okt. 1942. Njeno operativno področje je bilo Ljubljansko barje, ozemlje vzdolž južne železnice do nekdanje jugoslovansko-italijanske državne meje, Suha krajina in Kočevsko. Tu je poleg vojaškega vršila tudi pomembno politično delo. — Ustanovitev brigad je omogočila tudi večje akcije proti sovražniku, pri katerih so sodelovale vse brigade. Ena največjih takih akcij, pri kateri so bile udeležene Tomšičeva, Gubčeva, Cankarjeva in pozneje tudi Šercerjeva brigada, je bilo rušenje proge Trebnje—Mokronog—Krmelj, Mirna—Rakovnik, in v zvezi s tem nočni napad na Ambrus in Kal. — Življenje v brigadah opisujejo črtice »V Kordun« (Tomšičeva), »Tomšičevci in Cankarjevci med seboj«, »Cankarjevci v Trebnjem« in »Komisarjevi zapiski« (Šercerjeva).

Politični položaj l. 1919 osvetljuje Kyovsky v članku »Upori slovenskih vojakov l. 1919«, ki ga je natisnilo »Delo« (XXI., 2-3 1952, str. 47—95). V prvi imperialistični vojni je slovenska buržoazija pod vodstvom klera po svoji politični organizaciji (SLS) storila vse, da ohrani avstro-ogrsko monarhijo, pri čemer jo je s svojim pasivnim zadržan-

njem podpirala tudi socialna demokracija. — Posledica te politike so bile težke materialne žrtve slovenskega naroda. Ljudske množice, ki so že med samo vojno tako na fronti kot v zaledju spoznale, da jih je njihovo politično vodstvo izdalo, so po vojni terjale obračun za politiko slovenske buržoazije med vojno. Vendar je slovenska buržoazija pod zaščito srbske in antantne reakcije obdržala oblast in zatrla vse revolucionarne podvige nezadovoljnih množic kot na primer stavke delavstva in vojaške upore, ki so izbruhnili v Zagrebu 5. decembra 1918, kjer sta se dvignila 25. in 24. domobranski polk, v Ptuj 11. maja in 2. junija 1919, istočasno s splošno stavko delavcev. Vzrok za neuspeh revolucionarnega pokreta med delavci in vojaki moramo iskati v pomanjkanju enotnega vodstva, kajti tedaj še ni obstajala KPS, ki je v drugi svetovni vojni izvojeval uresničitev narodnega in socialnega programa Slovencev, namreč narodno združenje v enotni demokratično urejeni Sloveniji v okviru demokratične republike Jugoslavije ter boljši in pravičnejši družbeni red.

V »Novih obzorjih« V/3-10 za l. 1952 je izhajal Teplyjev članek »Odsevi gospodarskih in socialnih razmer v stoletju pred marčno revolucijo v našem slovstvu« in bo zaključen v 11. številki.

V članku »Rezija in Rezijani v romantični povesti iz l. 1827«, ki je izšel v reviji »Razgledi« 1952, št. 7—8, obravnava Matičetov leposlovno delo Quirica Vivianija »Gli ospiti di Resia« kot vir za spoznavanje porekla, gospodarske dejavnosti Rezijanov, njihove noše in običajev v začetku 19. stol.

V »Svobodi«, mesečniku Slovenske Koroške, objavlja dr. J. Felaher spomine F. Grafenauerja pod naslovom »Moja leta«. V 2. številki V. letnika (1952) so natisnjeni zapiski o Grafenauerjevem delu v drž. zboru na Dunaju v dobi od 1907 do 1914.

Smole Majda

IZ NASIH KRAJEV

(1. VII.—50. IX. 1952)

Krajevno časopisje vrši važno nalogo, ko prispeva gradivo za krajevno zgodovino, spremlja slovnstvo, ki govori o zgodovini krajevnega časopisnega področja, in zapisuje tekoče dogodke. Te naloge vrši pogosto še s preveč splošnim podajanjem in z nezadostno dokumentacijo zlasti glede oseb, časa in kraja dogodkov, ki dajejo objavam trajen znanstven in izobraževalen pomen za spoznavanje samega sebe in v veliki meri tudi človeka na slovenski zemlji in njenih posameznih lastnosti.

Pregled čez krajevna dogajanja od najstarejših časov do danes najdemo za Ptuj (Delavska enotnost št. 35, 22. VIII.) in Cerknico (Slov. Jadran št. 38, 19. IX.). V Koroškem fužinarju je končal J. Mravljak obširnejši opis Mute (št. 7—9, 27. VIII.) z razgibanim razmerjem trga do tržkih fevdalcev, ki so upravljali tudi trško mitnico, in največimi kulturnimi pridobitvami, kakor so bili n. pr. Ciril-Metodova slovenska šola 1899 ali elektrika in vodovod v času pred prvo svetovno vojno. Pravljično Uršljo goro je epsko obdelal z ugotovitvijo njenih posestnikov prav tam Fr. Sušnik. Pogled v preteklost Slatine Radinec pa pove, da so to slatino prvič zajeli 1869, jo začeli prodajati 1871 in da jo je v zdravilne namene obiskalo 1882 97, 1913 366, 1937 2260 ter 1950 5855 gostov (Ljudski glas št. 28, 10. VII.).

Prehod bronaste kulture v železno obravnava poročili St. Pahiča o odkritju drugega planega grobišča z 22 grobovi v Rušah (Vestnik št. 171, 22. VII.) in St. Škalerja o izkopavanjih v Dobovi (Naše delo št. 13, 16. VII.), ki so omogočila preučitev 34 planih grobov.

Antika je zastopana z opozorilom na kamnoseško in kiparsko bogate rimske izkopanine v Šempetru v Savinjski dolini. (Kmečki glas št. 31, 30. VII.) V dobro ponazorjenem in s kemičnimi analizami podprtem pregledu plavžarstva na Gorenjskem uvaja Sl. Smolej

(Nova proizvodnja, str. 379—89) v krajevno železarsko preteklost Železnikov, Kroke, Kamne gorice, Tržiča, Jesenic in Bohinja, obravnava Bohinj kot prazgodovinsko izhodišče gorenjskega železarstva, zasleduje njegov razvoj iz talilnih ognjišč preko vetrnih, slovenskih in brescijskih peči do visokih peči, ki so iz teh nastale ter ga razširi z železarno na Jesenicah, ki pomeni novodobno strnitev vsega zgodovinskega gorenjskega železarstva v enem samem modernem veleobratu. Smolejeva izvajanja nadaljuje K. Rosenstein (Železar št. 9) s sliko izvoznih tržišč jeseniškega jekla v prekorjeje z Azijo od Prednje Indije do Daljnega Vzhoda, z Egiptom in Vzhodno Afriko ter zahodno Južno Ameriko.

Do XIII. stoletja nazaj je zasledoval Sr. Vilhar (Slov. Jadran št. 29, 18. VII.) datatve istrskih vasi Krkavce in Sv. Peter ter ugotovil nato, da je bila cerkvena slovanščina v Krkavicah kot v zadnji slovenski vasi s cerkvenoslovanskim bogoslužjem v rabi še 1886. Isti avtor nas seznanja (Slov. Jadran št. 35, 29. VIII.) z napetim razmerjem med koprskimi meščanskimi posestniki zemlje in okoliškimi kmeti v XVIII. stoletju, ki se je nadaljevalo v XIX. in revolucionarno izbruhnilo 1897 v borbenem nastopu kmetov proti udeležbi Koprčanov pri volitvah v kmečkih občinah. Ponaazorilo, kako je v liberalni dobi veleposest izpodjedala samostojnost kmetov ter jih vključevala v gospodarski veleposestniški obrat, je prispeval J. Šašel (Slovenski vestnik št. 61, 3. IX.) s severnokaravanskim zaselkom Medvedjim dolom. Proizvajalne temelje zgodovinske pohorske noše najdemo v Fr. Mišičevem (Kmečki glas št. 36, 3. IX.) orisu žvajg, srednje- in novoveških ovčarskih posestev na Pohorju. Poročili Iz zgodovine kmetijstva v Podravju (Večer št. 220, 17. IX. in št. 226, 24. IX.) kažeta na razliko med vinogradniško značilnim kmetijstvom v Slovenskih goricah in žitnim Dravskim poljem, ki je na prodnih prelogah pridelovalo srakonogo še

do konca XIX. stoletja. Celotno kmetijstvo Slovenije v zadnjih letih pa zajemata F. Uratnik (Ekonomska revija str. 234—54) s poljedelsko proizvodnjo in potrošnjo živil v luči primerjalne statistike ter S. Exel (Ekonomska revija str. 28—48) s cenami proizvodov in položajem kmetijskega proizvajalca.

Poslovanje kovnice beličev v Slovenjem Gradcu v visokem srednjem veku je J. Mravljak (Koroški fužinar št. 7—9, 27. VIII.) združil s pojavom slovenjgraških mestnih pravic in o slovenjgraških političnih gospodarjih. Fr. Habetova, Vrhnika (Glas Vrhnike št. 14, 19. VII.) seznanja s kontribucijami in upravo v času francoske Ilirije ter jo nadaljuje s propagandom celovskega čolnarstva na Ljubljani, ki je zvezan s poskusi, da se uvede med Vrhniko in Ljubljano parniški promet. Prvi parnik, dolg 28 m in širok 4 m je 1840 rabil iz Ljubljane na Vrhniko 2¼ ure; zato so ga prodali, razstavili in odpeljali čez Ljubelj na Vrbsko jezero. Zadnji brezuspešen poskus parniškega prometa na Ljubljani je tvegala K. Kotnik 1898. V Tovarni kos v Trobljah pri Slov. Gradcu je Fr. Sušnik podal primer (Koroški fužinar št. 7—9, 27. VIII.) za kratko in jedrnat industrijski kroniko, kakor bi bila zaželeno za vsak obrat.

Kulturno podobo Slovenije uvaja Vl. Bonačeva statistika slovenskega prebivalstva (Ekonomska revija str. 376 —). LRS je štela 1948 1,391.873 prebivalcev. Od teh je bilo 1,350.149 Slovencev, 24.183 drugih Jugoslovanov ter 14.987 Neslovanov (med tem 1.824 Nemcev). Nepismenih je bilo 1880 45.9%, 1890 28.5%, 1910 10.8%, 1931 5.6% in 1948 2.4%. Na 1 km² je živelo v Sloveniji 1880 56.9 in 1948 71.7 ljudi. Na vse prebivalstvo Jugoslavije je odpadlo 1931 iz Slovenije 9.26% in 1948 8.82%. S kulturno sliko Jesenic seznanja Vl. Sančev regulacijski načrt (Gorenjski glas št. 36, 30. VIII. ss), ko navaja med drugim 1 trgovski obrat na 213 prebivalcev in ugotavlja na Jesenicah 19 gostinskih podjetij s skupaj 38 sobami ter 68 poste-

ljami, 460 Jeseničanov, ki so zaposleni v obrti in 66 kmečkih gospodarjev.

Dvestoletnico delovanja je praznovala godba na pihala v Prvačini (Nova Gorica št. 35, 29. VIII.), ki je bila od 1852 dalje sestavni del čitalnice, od 1885 pa Sokola. Potrebna je bila beseda Fr. Sebjančiča o vlogi in pomenu Mladega Prekmurca (Obmurski tednik št. 34, 22. VIII.), ki je začel izhajati v Murski Soboti 1936 na pobudo gimnazijskih petošolcev z nalogo, da razpravlja o tekočih vprašanjih. S svojim delovanjem je vezal Mladi Prekmurec Obmurje na slovensko kulturno sredino, gojil realizem v leposlovju, populariziral napredne storitve in igral vlogo Vaj za napredno obmursko mladino. Odras splošnih razmer v preteklih desetletjih je v mnogem J. J. Ravnikova zgodovina puškarske šole v Kranju (Nova proizvodnja str. 389—402). Nastala je 1878 v Borovljah za tamošnje puškarstvo, ki se je razvilo iz potreb obrambe pred Turki. Po plebiscitu 1920 se je del te šole preselil v Kranj, kjer je delovala do 1929, ko se je morala zaradi nerazumevanja mestnega sveta in stališča generalnega štaba SHS, da je šola preblizu državni meji, preseliti v Užice. V Užicah je bila 1934 razpuščena in dodeljena srednji tehniški šoli v Sarajevu, ki je pa ni nikoli odprla. Tako je bila na novo ustanovljena puškarska šola v Kranju s šolskim letom 1931/32. Težke stanovanjske razmere v Kamniku izpričuje primer ljudske šole (Gorenjski glas št. 39, 20. IX.), ki se je iz novega poslovanja z današnjo gimnazijo vrnila nazaj v svoje stare prostore iz 1882. V zgodovini slovenske gozdarske prosvete je dognal Fr. Sevnik (Gozdarski vestnik str. 170—3) prvi slovenski gozdarski tisk, ki je izšel 1869 v Ljubljani pod naslovom »Navod, kako naj ravnajo kmetje in cele soseske z gozdom« ter ugotovil, da je bila 1868 ustanovljena dvoletna slovenska gozdarska šola na Snežniku 1875 ukinjena iz germanizacijskih razlogov, tako da smo ostali Slovenci brez gozdarske

šole do 1930/31, ko je začela nižja gozdarska šola v Mariboru. Živ domačinski čut je rodil krajevni razvid kulturnih spomenikov v Kranju (Gorenjski glas št. 36, 30. VIII.) in opozorilo na nesorazmerje med uradnim in ljudskim poimenovanjem krajev v Prekmurju (Ljudski glas št. 27, 3. VII.). Kulturno podobo Borovelj v sredi XIX. stoletja dobro odražajo navedbe Fr. Mišiča (Slov. vestnik št. 58 od 23. VIII.) o slovenskem poveljevalnem jeziku v narodni gardi 1848, o slovenskem učnem jeziku na ljudski šoli 1847—53 ter o slovenskem govoru, ki je začel slavnosti ob otvoritvi novega šolskega poslopja 1864.

Uvod v zgodovino delavskega gibanja predstavlja v precejšnji meri poročilo P. Svetka (Delavska enotnost št. 31, 25. VII. ss) s posebnim ozirom na boje za praznovanje prvega maja, za prve delavske časnike (Delavski list v Trstu 1890, Zora in Ljudski glas v Ljubljani 18, 1895, od koder se je moral Ljudski glas zaradi cenzure seliti v Celje, Zagreb in na Dunaj) in na prve štrajke 1889—92. Slike iz velikih tekstilnih štrajkov v Mariboru 1936 je napisal A. Ingolič (Večer št. 222, 19. IX. ss) in T. Brejc je obudil svoje spomine na uspešno veliko stavko gradbenih delavcev 1936 v Murski Soboti (Obmurski tednik št. 38 od 19. IX.). Delavska kulturna aktivnost med obema vojnama je v lepi meri razvidna iz življenja delavskih društev Vesna, Naprej in Vzajemnost v Zagorju ob Savi (Zasavski vestnik št. 33/34, 23. VIII.), Trbovljah in Mariboru (Zasavski vestnik št. 33/34, 23. VIII.), Zidanem mostu (Zasavski vestnik št. 33/34, 23. VIII.), Litiji (Zasavski vestnik št. 33/34, 23. VIII.), Celju (Vestnik št. 198, 23. VIII.; Zasavski vestnik št. 33/34, 23. VIII.), Ježici (Delavska enotnost št. 36, 29. VIII.) in Jesenicah (Gorenjski glas št. 33, 9. VIII.) ter iz športnega delavskega gibanja (SK Trbovlje, Zora) s šahom, nogometom, smučanjem in planinstvom (Zasavski vestnik št. 35, 4. IX.), ki je bilo podano v proslavo ustanovitve nove Svobode kot de-

lavsko kulturno izročilo. Močno je vezalo vse strokovno in kulturno delavsko gibanje množično narodno obrambno delo KPS v letih 1933—41, kakor ga je obdelal Iv. Kreft (Vestnik št. 200, 26. VIII. ss) zlasti za Maribor, Slov. Bistrico, Konjice, Šoštanj, Celje, Hrastnik in Kočevje.

Organizirano zbiranje spominov iz narodnoosvobodilne borbe po Zvezi borcev in priprave za veličastno praznovanje desetletnice ustanovitve prvih slovenskih brigad so v velikem razširile znanje o krajevnih dogodkih v času borbe za svobodo.

Začetki oboroženega upora so številni posebno v srednji in severni Sloveniji. Delo in naporevanje OF sledimo na filozofski fakulteti, zlasti med slavisti v Ljubljani pozimi 1941 do 1942 (Mladina št. 15, 21. VII), organizacijo OF v Celju do izdaje v jeseni 1941 (Savinjski vestnik št. 29, 19. VII. ss) od njenega formiranja na Razselnem pri Šentjurju pri Celju, napada na okupatorsko žandarmerijo v Slivnici pri Celju vse do katastrofe pri Planini nad Sevnico; začetnike narodnega osvobodilnega gibanja, tako imenovane »Gorenjce« in prve izdane žrtve v Dravogradu (Vestnik št. 171, 22. VII.), ki so padle na ihanskem polju kmalu za prvimi gorenjskimi talci, ustreljenimi 24. avgusta 1941 na Ljubnem (Gorenjski glas št. 35, 23. VI.II). Iz Zasavja pripoveduje Ig. Štrlekar (Gorenjski Jože) v zapisu J. Zupančiča (Zasavski vestnik št. 29, 22. VII.) o povezavi OF v Kamniku z OF v Litiji ter o težkem podrobnem delu do ustanovitve bataljona na Plešah v maju 1942; Fr. Kluckej (Zasavski vestnik št. 30, 31. VII.) o odhodu prvih v partizane 22. junija 1941, napadu na žandarmerijo v Zagorju in o premiku čez Polšnik in Radeče na Dolenjsko. Skoro vso dobo zajemajo spomini K. Sterbana o Posavju (Naše delo št. 14, 31. VII. ss) z organizacijo upora v Penku, miniranjem proge Zidani most—Brežice, ustrelitvijo prvih upornikov na Dobravi pri Brežicah 30. VI. 1941, ustanovitvijo brežiške čete

oktobra 1941 in njeno katastrofo 28. XI. 1941 v zasedi na Gorjanah pri Podsedri; iz druge skupine skojevcev in partijcev, ki so odšli v borbo julija 1942, se je razvil kozjanski odred, ustanovljen 27. aprila 1944. Rojstvo OF s posebnimi okoliščinami v Gornjih Vremah je obširno opisal Fr. Magajna (Nova Gorica št. 36, 5. IX. ss) in spomine železničarja na Maribor 1941 ter na Črnuče 1942 je objavil Vestnik, glasilo slovenskih železničarjev (str. 116 ss).

Naraščajoče borbe v Primorju spomladi 1942 z brkinsko, prvo in drugo vipavsko, tolminsko in kraško četo ter s četo v Brdih je po arhivskih virih objavil I. Juvančič (Slov. Jadran št. 37, 12. IX. ss). Obletniški spomini na uničenje železniškega mostu v Mostah pri Žirovnici 28. VI. 1942 (Gorenjski glas št. 27, 5. VII.) in železniške postaje v Žirovnici 13. IX. 1942 (Gorenjski glas št. 38, 13. IX.); desetletnica napada na fašiste v Remergruntu na Kočevskem (Dolenjski list št. 29. 18. VII.), uspehi nad belo gardo in karabinjersko postajo v Loškem potoku 8. maja 1942 kažejo na smotrno izvajanje partizanskih akcij večjega obsega, B. Osolnikov spomin (Dolenjski list št. 36, 5. IX.) o bombnem napadu, ki je dne 8. oktobra 1942 uničil partizansko postojanko v logarnici na Frati pa na nove sile, ki jih je bil okupator prisiljen uporabljati proti oboroženemu upor. Med žrtvami, ki jih je borba zahtevala, najdemo J. Lacka z važnim zapisom (Ptujski tednik št. 34, 22. VIII.) o njegovi aretaciji 10. avgusta 1942, mučenjem in smrtjo 18. avgusta 1942, kjer očitavec zanika samomor, kakor ga je pogosto navajalo izročilo.

Pregledna podoba VII. slovenske udarne brigade »France Prešeren« (Gorenjski glas št. 29, 20. VII.) jo kaže od ustanovitve 12. julija 1943 v Davči v akcijah na Turjak in čez ozemlje Ratitovca ter sodelo-

vanja v IX. korpusu pri Godoviču v zimo 1943/44, ki jo označuje prehod v manevrsko vojevanje z največjim uspehom na Lavtarskem vrhu dne 16. maja 1944. Sledijo operacije v blejskem kotu, rušenje proge v Baški grapi, borbe v Jeseniškem kotu, Poljanski dolini, na Sorškem polju, v Trnovskem gozdu, na Hrušici in Pivki, ki jih konča z zmagovitim vdorom v Gorico 2. maja 1945. Vsestransko poučen za partizansko iznajdljivost je J. Udovčev (Dolenjski list št. 37, 11. IX. ss) razvoj partizanskih orožarskih delavnic na Dolenjskem v Frati, Blatnem klancu, Podstenicah, Boričevem, Žumberku, Starih žagah, Črnomlju, Talčem vrhu in Semiču. Posebne težave v razvoju bolničarstva kaže bolnišnica na Krnicah-Masore (Nova Gorica št. 28, 11. VII. ss), kjer se je zdravilo 235 partizanov. Bolnišnica je nastala 1943 jugovzhodno od Krnic z množično delavnostjo partizanov v cerkljanskem ozemlju, se je po kapitulaciji Italije preselila v kmečko hišo v Krnice-Masore, od tod februarja 1944 v Jagrišče, a kmalu zopet nazaj v Krnice-Masore, kjer je bila izdana ter so jo Nemci uničili 15. junija 1944, nakar se je organizirala v dolini pod Otušjem. Razgibano je podana I. Renkova zgodovina Vojkovega voda (Slov. Jadran št. 27, 4. VII. ss), živo Sr. Vižintinov opis boja Gradnikove brigade z Italijani v Renčah (Nova Gorica št. 27, od 1. VII.) in R. Pušenjakov spomin (Ljudski glas št. 29, 17. VII.) na spopad s kozaki v Logarovcih 3. februarja 1945. Svetlo izročilo XIV. divizije na Štajerskem, vzdržuje St. Terčakov Živi zid (Savinjski vestnik št. 27, 5. VII.), južnoprimskega odreda pa akcija njegovega tretjega bataljona (Slov. Jadran št. 29, 18. VII.), ki je 2. februarja uničil transport iz Trsta v Branik. Gibanje komisije za agitacijo in propagando pri OOOFF Celje

od decembra 1944 iz Radmirja v Gornji Savinjski dolini v porečje spodnje Savinje pod Gorico pri Jedrti (Savinjski vestnik št. 27, 5. VII.), delavnost bele garde v Pleterjah (Dolenjski list št. 37, 11. IX.) in terensko delo v območju Begunj in Katarine na Gorenjskem (Gorenjski glas št. 31, 26. VII.), ki ga je poročevalec I. Jan izpopolnil s še nepopolnimi podatki o žrtvah v Begunjski Dragi (1941: 151, 1942: 473, 1943: 144 in 1944: 205) razširijo pregled o celotnem položaju v dobi napredujočega uporniškega gibanja. To je omogočilo tudi rast organov ljudske oblasti na Kočevskem (Dolenjski list št. 39, 25. IX.) 1942 na ozemlju Kočevske Reke, Mozlja in Broda na Kolpi in pozneje zasedanj okrajnih NO skupščin v Banji Loki 28. V. 1944, na Fari 1. X. 1944 ter v Čabru 8. X. 1944 ali organizacijo prvega tečaja za primorske učitelje v Gornji Tribuši julija 1944 (Slov. Jadran št. 31, 1. VIII.).

Športniki so postavili za zgled mladini Mirana Cizlja (Polet št. 46, 13. VII.), državnega prvaka v alpski kombinaciji 1939, ki je padel 18. januarja 1944 v Veternem pri Golniku, in Fr. Herleta, zmagovalca severne stene Ojstrice 1941, padlega na Koroškem 22. avgusta 1944, po katerem se imenuje Herletov slalom pod Savinjskim sedlom in škarjami.

Kip Franca Miklošiča iz Ljutomerja je ohranil sedanjosti R. Stegmüller (Ljudski glas št. 27, 3. VII.), ko ga je zakopal na Kamenščaku.

Krajevnozgodovinska poročila so se rodila največ iz aktualnosti in ne zaradi neke smotrne preiskovalne delavnosti. V celoti pomenijo razširjenje naše zgodovinske slike Slovenije v mnogih pogledih. Kronika iz tega razloga želi in pričakuje, da krajevno časopisje in revije svoje krajevnozgodovinske objave nadaljujejo in po možnosti poglabljajo.

B.

MARGINALIJE
OB LJUBLJANSKEM
MESTNEM MUZEJU

Ko je po razpadu avstro-ogrške monarhije in z ustanovitvijo Jugoslavije postala Ljubljana ne le duhovno, marveč tudi politično središče Slovencev, se je vedno bolj čutila potreba, da pokaže mesto tudi v preostalih dokumentih zgodovinsko pot svojega duhovnega, gospodarskega, političnega in umetnostnega razvoja. V Ljubljani je misli o potrebi lastnega mestnega muzeja začel določneje in odločneje utirati pot podžupan prof. Evgen Jarc.

Ob njegovem sodelovanju se je 27. februarja 1954 vršila pri ravnateljstvu Narodnega muzeja seja, na kateri se je poudarila nujna potreba po ustanovitvi Mestnega muzeja. Pri svojih kot skladišče prenatrpanih zbirkah bi v svojo razbremenitev Narodni muzej odstopil Mestnemu vse predmete, ki so last ljubljanske mestne občine, druge predmete pa, ki zadevajo Ljubljano, bi odstopil v razstavo s pridržkom lastninske pravice (barjanske in emonske izkopine, ljubljanske cehovske obrtne in industrijske starine, lokalne noše, spomine na francosko Ilirijo, ljubljanske portrete, sodne opreme itd.).

Na seji se je obravnavalo tudi vprašanje namestitve novega muzeja. Poslopje dvorazredne trgovske šole na Kongresnem trgu se je zavrglo, prav tako tudi nekdanje Waldherrjevo učilišče v Beethovnovi ulici, ljubljanski Grad bi mogel priti v poštev šele v daljši bodočnosti zaradi potrebnih in dragih prezidav po Plečnikovih načrtih. Prikladnejši bi bil Tivoljski grad, ki so ga pred več kot sto leti poprej bili zahtevali kranjski deželni stanovi za svoj deželni muzej. Pa ni bilo nič iz tega ne leta 1825 (ko je imela Tivoli zaseden država), niti ne sedaj, ker ni bilo mogoče spraviti iz gradu družin, ki so tam udobno in poceni stanovale.

Tako je kljub temu, da je bila mestna občina lastnica Tivolija, prišla v najresnejšo kombinacijo Auerspergova pa-

lača v Gosposki ulici, ki je o njej prof. Jarc na omenjeni seji poudarjal, da leži na lepem kraju starega mesta, da jo je ljubljanski oblastni odbor obnovil, priredil za upravne prostore in vpeljal vanje centralno kurjavo. Ker so bile po šestojanuarskem režimu odpravljene samoupravne oblasti in je stopil v veljavo enotirni sistem banske uprave dravske banovine, je le-ta bila pripravljena prepustiti palačo mestni občini ljubljanski za prav nizko ceno, če bi občina želela tam urediti svoj Mestni muzej.

Na pobude prof. Jarca je nato mestna občina že 7. maja 1954 izjavila banski upravi kot lastnici »grofovskega dvorca«, da reflektira na zgradbo za svoj muzej, nakar so 16. avgusta 1955 podpisali kupno pogodbo, ko je poprej občinski svet na svoji seji dne 13. marca 1955 sklenil ustanoviti Mestni muzej. Medtem je tudi banska uprava 15. maja 1955 odobrila predlog Narodnega muzeja z dne 30. aprila 1955, da se s pridržkom lastninske pravice odstopijo Mestnemu muzeju v razstavo primerni predmeti.

Zaradi potrebnih priprav je podžupan Evg. Jarc dne 1. aprila 1956 sklical posebno sejo v prostorih mestnega kulturnega oddelka. Kot predstopnjo muzeja si je zamislil dve razstavi, eno z naslovom »Lega, tloris in lice Ljubljane«, drugo (za naslednje leto 1957) pa pod oznako »Ljubljanski meščani v preteklosti«. Za obe razstavi, ki se kljub pripravljanim odsekom (arheološkim, srednjeveškimi, kulturnozgodovinskimi, grafičnim, geografskim) zaradi prevlekega, nejasnega in ne do kraja izdelanega načrta nista izvršili, naj bi se porabil za muzej namenjeni proračunski kredit 50.000 din, arh. Spinčič bi pa skrbel za notranjo opremo razstave.

Dela za ureditev muzeja so dobila konkretno obliko šele spomladi 1957, ko je bil dokončno sprejet moj načrt za razstavo historičnega meščanskega mobilijarja in je po teh načrtih sestavil arh. Spinčič proračun za potrebne predelave prostorov, ki je narastel na

35.000 din. Kulturni oddelek je tedaj med drugim poročal občinskemu svetu: »Na videz se zdi ta vsota velika, vendar pa bi s to vsoto imeli prvič v Ljubljani res po modernih načelih urejen majhen muzej, ki bi ne bil samo magazin, kakršen mora žal biti Narodni muzej, ki nima dovolj prostora.« Kulturni odbor ponovno poudarja, »da je že skrajni čas, da se muzej uresniči, ker je Ljubljana med zadnjimi večjimi mesti v Jugoslaviji, ki še nima svojega muzeja.«

V začetku meseca aprila 1957 se je pričelo s predelavami prostorov v 2. nadstropju muzejskega poslopja, julija in avgusta so se v prirejenih prostorih namestili razstavnii predmeti, nakar je bil 15. septembra muzej slovesno odprt. Ob novem letu 1959 so dobili obiskovalci na razpolago tiskan »Vodnik po ljubljanskem Mestnem muzeju«, ki jih v sliki in s preglednim besedilom vodi skozi 14 razstavnih dvoran in jim je razumljiv kažipot v razvoju pohoštva in nekaterih drugih stanovanjskih potrebščin od gotskega pa do bidermajerskega sloga.

Prav ta vsebina pa je bodla v oči nekatera društva in mestne urade, da so že ob postavljanju zbirk menili dobiti v muzejskih sobanah primeren okvir in udobno umetniško okolje za svoje poslovne prostore. To vrivanje ima nedvomno v mislih načelnik kulturnega oddelka, ko v svojem poročilu na predsednika mestne občine dne 2. januarja 1940 poudarja, da predstavljajo muzejske zbirke zaključeno celoto, ki se ne da skržiti za nekaj sob in je zato nemogoče, uporabiti kāk del za pisarne; kakih posebnih personalnih izdatkov za muzej pa tako ali tako ni, ker ga upravlja osebe kulturnega odseka. To poročilo omenja 278 predmetov, ki se tičejo ljubljanske zgodovine in ki bi se mogli razstaviti v treh sobah prvega nadstropja. Razstavo pa sta onemogočila statistični odsek in tehnična pisarna, ki sta medtem zasedla omenjene prostore. — V muzejski upravi je tudi okrog 500 umetnin (slik in

skulptur), ki so v velikem delu razposojene za opremo po raznih mestnih uradih in ustanovah.

Ob koncu druge svetovne vojne je bila večina razstavnih predmetov Mestnega muzeja prenesena v zaklonske prostore vseučiliške knjižnice, od koder so po končani vojni prišli zopet nazaj v stare ubikacije. Ob pomanjkanju prostorov za urade pa so zrinili muzejske zbirke v nekaj soban, ostale pa uporabili za pisarne; začasno so našle tam zatočišče tudi zbirke vojnogodovinskega oddelka, ki se je potem spomladi 1952 izselil v prostore muzeja NO v Cekinov grad.

V okviru prireditev Ljubljanskega festivala jeseni 1949 je Poverjeništvo za kulturo in umetnost pri MLO znova odprlo vseh 14 razstavnih dvoran s svečanostjo, pri kateri so bili navzoči člani Mestnega komiteja, predstavniki Izvršilnega ljudskega odbora, Izvršnega odbora Ljudske prosvete Slovenije ter zastopniki kulturnih in množičnih organizacij. Ob tej priliki se je izmenjala bidermajerska sobna oprema s Prešernovim pohištvom, ki ga je Tomo Zupan v oporoki zapustil Narodnemu muzeju, tako da je slog te dobe predočen z ostalino našega velikega pesnika. Na novo je prišel poleg že nekaterih drugih predmetov v zbirke tudi stol, ki si ga je dal napraviti ohromeli Žiga Cojz, da se je z njim prepeljal po svojem stanovanju.

Nadaljnja stopnja v razvoju in spopolnjevanju muzeja je bila v tem, da je jeseni 1951 Poverjeništvo za prosveto in

kulturo MLO izselilo svoje uradne prostore iz 1. nadstropja muzejske zgradbe ter v svoji skrbi za vsesplošen napredek naše kulture na sploh in muzejske še posebej munificentno poskrbelo za dostojno moderno opremo in namestitve arheološkega oddelka (z umetno razsvetljava in v fingirano steno vglobljenimi vitrinami) v izpraznjenih prostorih v traktu ob Salendrovi ulici. Če je v zbirkah 2. nadstropja s predmeti naše meščanske stanovanjske kulture podan zametek za bodoči osrednji umetno-obrtni muzej, pa naj bi bil v 1. nadstropju muzejsko prikazan zgodovinski razvoj Ljubljane same v gospodarskem, socialnem, duhovnem, umetnostnem in političnem oziru. Začetek tega muzeja, kjer so zastopana zgolj labacensia, je bil slovesno odprt 2. avgusta 1952, nadaljnji oddelki se bodo priredili, brž ko bodo izpraznjeni doslej po Slovanski knjižnici zavzeti prostori ob fronti Gosposke ulice. Ena prvih naslednjih razstavnih edinic bo posvečena pomenu Ljubljane v umetnosti. Delni izsek te njene vloge bo prikazala občasna razstava izdelkov ljubljanske kiparske delavnice iz srede 15. stoletja, ki bo prirejena decembra 1952 v prostorih Mestnega muzeja.

Uprava Mestnega muzeja je poverjena tudi s spomeniškim varstvom na svojem področju. V tem svojstvu skrbi za vzdrževanje rimskega zidu na Mirju, kjer se bodo konservatorska dela postopoma izvrševala v obsegu, kakor bodo na razpolago finančna sredstva, isto je z restavratorskimi deli na

Ljubljanskem Gradu. V grajski kapeli na Kodeljevem so se obnovile Jelovškove freske, popravila streha, okna in vrata, uredilo in razširilo se je Navje, kjer so se osvežili nekateri že čisto izlizani napisi, trhla lesena pergola Gregorčičevega spomenika se je nadomestila z loki in vazo iz umetnega kamna, ob prehodu s Cojzove ceste v Gosposko ulico so se postavili trije baročni portali podrtih hiš ob Dunajski cesti (obenem s portalom stare Figovčeve hiše se je prestavila tudi spominska plošča penatov Andreju Smoletu), dalje sta bila odlita Misljeva giganta ter obenem strokovnjaško restavriran celoten semeniški portal, prav tako tudi Robbov vodnjak pred rotovžem, na nekdanjem vrtu uršulink je bil zopet postavljen razdejani impozantni renesančni vodnjak, obnovila se je streha in fasada Križevniške cerkve. Na manjšem dvorišču levo od cerkve je bil postavljen pokrit arkadni lapidarij, enolična zidna ograja dvorišča pa je bila razčlenjena z okenskimi odprtini, ki so zadelane z baročnimi kovanimi mrežnimi rešetkami, ki jih je muzeju velikodušno poklonil ključavničarski mojster Fr. Kosmač.

Tako je bilo tudi na področju spomeniškega varstva zadnji čas mnogo storjenega in marsikatera zamuda popravljena. Zato smemo upati, da bo spričo uvidevnosti ljudske oblasti za varstvo dokazov naše umetnostne kulture tudi za bodoče omogočena in s primernimi gmotnimi sredstvi zagotovljena skrb za ohranitev zgodovinskih spomenikov.

Dr. Josip Mal

OBJAVA UREDNIŠTVA

Prvi zvezek se je zakasnil iz tehničnih razlogov. Zaradi tega sporoča uredništvo, da bo skušalo pospešiti izid prihodnjih števil, v katerih bodo objavljeni med drugimi naslednji prispevki:

F. Baš, Kulturno-zgodovinske slike iz Marenberga; P. Blaznik, Gradovi na škofjeloškem ozemlju; D. Cvetko, Ljubljanska Glasbena Matica in njen pomen za slovensko glasbo; D. Černy, Rast prebivalstva v Prekmurju; J. Dular, Navratilov zapis iz l. 1849; F. Gumilar, Agrarni odnosi v Beltincih v XVII. stoletja; B. Komelj, Knjižnica Narodne čitalnice v Novem mestu od 1865 do 1925; R. Kyovsky, Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in Železnikih proti koncu XIX. stoletja; J. Lazar, Botanični vrt v Ljubljani; F. Minařnik, Slika glažute v Spodnji Lobnici; F. Mišič, O planinskem gospodarstvu na Gornjegrajskem v XV. stoletju; I. Mohorič, Železarna Gradac; F. Ostanek, Pomen šolskih kronik za zgodovino šolstva na Slovenskem; A. Potočnik, Javna razsvetljava v stari Ljubljani; A. Šavli, K problematiki primorskega zgodovinopisja; J.

Sorn, Svilarške manufakture v Ljubljani v XVIII. stoletju; I. Vasič, Kette in Novo mesto.

RAZPIS FOTONATEČAJA

Zaradi visokih stroškov v zvezi z barvnim tiskom »Kronika« žal še ne more objavljati barvnih prilog. V želji, da nudi svojim bralcem poleg dokumentarnih slik tudi ilustracije z določeno estetsko vrednostjo, se je uredništvo »Kronike« odločilo, da priredi s sodelovanjem Mestnega muzeja in Mestnega arhiva v Ljubljani

NATEČAJ IN RAZSTAVO

umetniške črno - bele
fotografije s temo

»LJUBLJANA NEKDAJ
IN SEDAJ«

K udeležbi pri natečaju in razstavi se pripuša vsakdo pod naslednjimi pogoji:

Slika naj predstavlja kateri koli motiv iz stare ali nove Ljubljane, bodisi vedute, bodisi posamezne komplekse, bodisi detajle. Motivi so lahko vzeti iz dnevnega življenja v mestu, iz proizvodnje podjetij itd. Skratka v poštev prihaja vse,

kar ima kakršno koli zvezo z mestom in njegovo bližnjo okolico. Izključeni so samo motivi, pri katerih take zveze ni (n. pr. fotografija kake cvetlice brez ozadja, navaden portret ipd.).

Za najboljše slike se razpisujejo naslednje nagrade:

1. nagrada din 15.000.—
2. nagrada din 10.000.—
3. nagrada din 7.500.—

Glede pripustitve slik na razstavo in razdelitve nagrad odloča žirija, v katero imenuje dva člana prireditelj, dva pa Foto-kino-amaterska zveza Slovenije. Slike se ocenjujejo po svoji vsebini, umetniški kvaliteti in tehniki izdelave.

Prireditelj ima pravico, da brez žirije odkupi posamezne slike proti plačilu din 1.000 in da jih objavi v »Kroniki«.

Minimalni format slik 13 × 18 cm.

Vsak razstavljalec lahko predloži poljubno število slik. Rok za oddajo slik: 1. februar 1954. Kraj in čas razstave se bosta objavila naknadno.

Podobne natečaje namerava »Kronika« v bodoče prirejati tudi za druge slovenske kraje ob sodelovanju z ustreznimi ljudskimi odbori.

THE CHRONICLE LA CHRONIQUE C H R O N I K

The Review for Slovene Local History

Revue d'histoire locale slovène

Zeitschrift für Lokalgeschichte Sloweniens

LJUBLJANA 1953

Year I. No. 1.

Année I. No. 1.

Jahrgang I. Nr. 1.

Appears annually three times

Paraît trois fois par an

Erscheint dreimal jährlich:

Summaries:

Résumés:

Zusammenfassungen:

Preface — Préface — Vorwort (p. 1)**The Rebellion in Bela krajina (p. 3)**

Le soulèvement dans la Bela krajina. — Der Aufstand in Bela krajina.

J. Jarc

Bela krajina, a southern district of Slovenia extends along the river Kolpa, which marks the boundary between Slovenia and Croatia. It is predominantly an agrarian country, having but little industry. In 1931 its population amounted only to just above 25.000 people, 80—90% of which were peasants.

The spirit of rebellion is inherent with these people: when in 1918 The Kingdom of Yugoslavia came into existence, the people of Bela Krajina in Spring 1919 proclaimed the so-called „Republic of Vinica“, which was, however, smothered by the police after a few days.

The dissatisfaction with the poor economic conditions and the peoples resentment because of the political bias against Slovenes was adequately estimated only in 1932 by the newly formed temporary leadership of the Communist Party which started its activity led by E. Kardelj and B. Kidrič. The success of this was evident especially at the parliamentary elections in 1935, when the united opposition scored its victory against the Government party.

With the reinforcement of the Yugoslav Communist Party the revolutionary activity was deepened also in Bela Krajina; in 1937 already the first conference of party members took place. The first cells were formed, beginnings of a systematic political work.

After the attack of Fascist forces on Yugoslavia in April 1941, confusion reigned for some days, which was further increased by the uncertainty as to the future master of this country. Eventually the Germans completely withdrew from this district and the Italians brought there about 6000 soldiers.

The reproduction of the original Italian map shows the distribution of the Italian units.

Zagrad bei Prevalje, ein römisches Grabfeld (p. 15)

Zagrad près de Prevalje, lieu de sépulture romain. — Zagrad near Prevalje, a roman burying-place.

J. Šašel

Zagrad bei Prevalje (Abb. 1; 2), Bz. Slovenj Gradec, Slowenien, ist ein zufälliger Fundort römischer Antiken aus Marmor, vor allem Reliefplatten, die von einer oder mehreren Grabbauten an der Strasse Celeia (Celje) — Virunum (Gospa Sveta; Zollfeld, Kärnten) und zwar genau in der Mitte zwischen der Poststation Colatio (Stari trg bei Slovenj Gradec) und Juenna (Podjuna; Jaunstein, Kärnten) herkommen und die dem Ende des 2. und dem Anfange des 3. Jh. n. Chr. zugerechnet werden müssen.

Nach kürzerer Einleitung mit anschliessendem Fundhistoriate folgt die Beschreibung sowohl der gefundenen Reliefsteine (Abb. 3; 4; 5; 9; 10; 11) und Grabbauglieder (Abb. 6), des Sarkophages (Abb. 8) und des Torsos (Abb. 7) eines niederen römischen Offiziers als auch anderer archäologischer Indizien nebst einer Zusammenstellung der bisherigen Litteratur.

Was die zeitliche Einreihung der Funde anbelangt, stimmen die Forscher sowohl bezüglich der Analogien der Tracht und der Haltung der Relieffiguren als auch bezüglich des Vorkommens eines Sarkophages, wie oben angegeben, einstimmig überein (MZK 1902, 393). Nur R. Egger (Führer d. d. Landesmus. Klagenfurt 1924, 55) stellt den Torso, wegen einer vermeintlichen Ähnlichkeit mit dem bekannten Norischen Krieger aus Celeia, an das Ende des 3. Jh. Es sind aber beide Statuen stilistisch verschieden, der Torso unzweifelhaft älter, der Norische Krieger dazu in der Renaissance überbearbeitet (was noch immer nicht restlos analysiert, und daher für Komparationen nicht sehr geeignet ist; Saria ČZN XXXIII 1938, 32). Zu den angegebenen Anhaltspunkten für die Zeitbestimmung der Funde wird auch die vermeintliche Urkundenrolle mit Bürgerrechten in der Linken der Figur auf der Re-

lieflatte (Abb. 9), die nach Caracalla kaum einen Sinn mehr hätte, gerechnet.

Fast jede auf dem Lande gefundene Spur römischer Funktionäre wird nach der bisher geläufigen Meinung dahin erklärt, daß diese Würdenträger ihre aktive Dienstzeit angeblich in den Verwaltungszentren ihre Ruhezeit aber auf dem Lande verlebten; als ob wichtige Orte auf dem Lande und strategische Anlagen keine Vorsteher und Kommandanten nötig gehabt hätten! Es ist tatsächlich schwer, sich der Meinung R. Eggers anzuschließen, wonach sich der römische Offizier, welchen der heutige Torso vorstellt, im verlassenen, ziemlich leeren Lande um den Ursulaberg, weit entfernt sowohl von Celeia als auch von Virunum, als Pensionist angesiedelt hätte.

Weil aber Zagrad bei Prevalje genau die Mitte der Strassenentfernung zwischen Colatio und Juenna einnimmt, weil die Zeit, welcher die Monumente angehören, durch den Markomanneneinfall, der zwischen Celeia und Virunum einige schon bisher bekannte Spuren zurückgelassen hat, charakterisiert wird, und weil von diesem Zeitpunkt ab die zivile Macht im Noricum dem legatus leg. II. It. p. f. zugesprochen wurde — ist mehr als wahrscheinlich, daß man in Zagrad mit einer mutatio (da die Entfernung zwischen Colatio und Juenna für eine normale Fahrt zu lang ist: XXII m. p.) oder mit irgendeiner Verwaltungsstation im Territorium des Munizipiums Celeia, rechnen muß. Dieser Gedanke wird durch 3 Beamtendarstellungen in Marmor (Abb. 7; 9; 11) gut unterstützt. Es ist im höchsten Grade unwahrscheinlich, daß allda 3 römische Beamtenpersonen nur zufällig eine Darstellung gefunden hätten, bzw., daß 3 Beamten gleichzeitig oder nacheinanderfolgend in Zagrad ihre Ruhezeit verlebt hätten.

Zum Schlusse folgt noch der Hinweis auf reichliche Volkserzählungen, welche mit der Fundstelle seit jeher verbunden sind.

Les fondeurs de cloches et de canons les plus anciens de Ljubljana (p. 23)

The oldest founders of bells and cannons in Ljubljana — Die ältesten Glocken- und Geschützgiesser in Ljubljana

V. Fabjančič

Dans son traité, Vladislav Fabjančič, ancien archiviste municipal de Ljubljana, mort en 1950, continue à rechercher l'histoire de la fonte de cloches en Slovénie (l'histoire entamée par les auteurs: Barle, Gnirs, Lavtižar, Stele et Šašelj), en prenant en considération spéciale la vie des plus anciens fondeurs de cloches et de canons de Ljubljana. Il constate la première fonderie dans cette ville en 1601 au lieu, dit Rebro, ainsi que le premier fondeur de Ljubljana, Jurij Ljubljanski (George de Ljubljana) qui a fondu la première cloche pour l'église de St. Just de Trieste.

D'après les matériaux, conservés aux Archives Municipales de Ljubljana, Mathieu Ljubljanski (la fin du XVe siècle), François de Padoue (1529 — 1534), Blaise Zingieser (avant 1544), Léonard Giesser (1544 — 1571), Martin Edlman (1572 — 1599), Élie Somrak (1601 — 1630), Rodolphe Fiering (1613 — 1620), Sébastien Maček (1616 — 1639), Adam Kokalj (1641 — 1648) et David Polster (1664 — 1670) lui ont succédé. Les incursions turques ont mis fin à l'activité de ces fondeurs ambulants et ont accéléré l'installation des fondeurs stables à Ljubljana, où ils fondaient des canons surtout pour la ville de Zagreb et unissaient les travaux de la fonte avec ceux d'armurier municipal. Ils s'occupaient à la fois de la fonte de canons ainsi que de celle de cloches, isolément aussi de la fonte d'étain. Sauf dans le pays, on exportait des cloches de Ljubljana surtout en Istrie, dans les îles du Quarnero et la Croatie Occidentale. Dans la vie personnelle des fondeurs surgissent les caractéristiques habituelles de l'existence professionnelle de leur époque.

Die Portale in Kranj (p. 39)

Les portails de Kranj — The portals in Kranj
N. Šumi

Eine chronologisch und stylgeschichtlich aufgestellte Reihe der Portale in Kranj (Innenportale werden nicht in Betracht genommen) zeigt die kunstgeographische Lage der Stadt in Bezug auf die Baukunst: In der gotischen Epoche wird in Kranj mitteleuropäisch gebaut, Ende des 15. Jahrh. arbeitet hier eine lokale Bauhütte. Die zwei Seitenportale der Pfarrkirche geben Zeugnis davon. Gegen Mitte des 16. Jahrh. kommen typische Elemente der Binnenlage zwischen Nord- und -Südkunstzentren vor Ende des 16. Jahrh. und das folgende 17. Jahrh. wird einerseits durch das Festhalten an der „gotischen“ und Nordrenaissance — Tradition, andererseits durch das Einführen radikaler italienischen Renaissance — und Frühbarockformen (Auftraggeber ist die führende Edelschicht) charakterisiert. Der reife Barock hat in Kranj kaum eine bemerkenswerte Spur hinterlassen (mit Ausnahme des spätbarocken Pfarrhauses), dagegen bedeutet die folgende klassizistische Epoche — vom Ende des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrh. eine Blüte der einheimischen Steinhauerarbeit, die aber dann rasch degeneriert und er stirbt.

From the History of the Movement in Ljubljana (p. 46)

Contribution à l'histoire du mouvement ouvrier de Ljubljana — Zur Geschichte der Arbeiterbewegung in Ljubljana

R. Golouh

In Ljubljana the workers founded in 1869 a cultural society, called „Slovenska Lipa“. In the great struggle between the left and the right

wing of the social democracy in the international labour movement of that time, the workers of Ljubljana pronounced themselves in the great majority for the radical trend of the revolutionary action of the labour masses for the obtaining of power, which brought upon them the anger of authorities and of the uninformed public. This first society of Ljubljana workers played an important part in the development of the socialist movement among Slovenes. In 1871 the first strike broke out in Ljubljana: The tailors' assistants demanded higher wages. The strike lasted but a short time and was partly successful. The assistants of tailors established then also their own productive organisation. In the same year the workers founded a strike fund. The Paris Commune also found its echo in the Ljubljana public. Ljubljana retained this leading part from the social movements of previous ages up to the present days.

Maribor et l'Université slovène de Ljubljana (p. 49)

Maribor and Slovene University at Ljubljana —
Maribor und die slowenische Universität in
Ljubljana

V. Bonač

En Yougoslavie, Maribor s' est développé d' une petite ville de province en un foyer remarquable de culture slovène et un centre très important d' industrie yougoslave. Le nombre des habitants de cette ville qui, dans République populaire de Slovénie tient la deuxième place par son étendue, fut, en 1910 de 27.994 à la superficie de 705 hectares, et en 1943, de 65.009 à la superficie de 5.111 hectares. Pour la plupart, ils sont Slovènes (93,8%) et, par profession, ouvriers et employés avec des familles.

Des habitants qui y vivaient en 1948, 22.070 seulement sont nés sur le territoire municipal, ce qui prouve que la ville augmentait avant tout par des immigrations.

Le même développement indique aussi la statistique des deux lycées complets de la ville, où venaient toujours plus d' élèves slovènes de la ville et de ses larges environs. Le plus grand nombre de bacheliers de Maribor qui avaient l' intention de continuer leurs études, se décidèrent de se faire inscrire à l' Université de Ljubljana. Dans les premières années après la première guerre mondiale, il y en avait peu et ils étudiaient ailleurs aussi, pour la plupart à Graz et à Vienne, où ils allaient habituellement avant la guerre. Mais leur nombre allait sans cesse en s' augmentant dans la mesure absolue et relative. De tous les étudiants, inscrits à l' Université de Ljubljana et nés sur le territoire de la République populaire de Slovénie, sont nés dans la ville de Maribor (en prenant en considération l' étendue administrative de 1948):

Année	Nombre	%
1921	3	0,5
1931	25	2,6
1941	98	6,2
1951	385	9,1

Tandis que, sur 10.000 habitants de Maribor, il y avait, en 1931, 5 étudiants inscrits à Ljubljana, en 1951, il y en avait 59, 2, c. — à d. douze fois de plus, ce qui signifie le plus grand accroissement relatif de tous les pays slovènes. En grande partie, il faut l' attribuer à l' élévation du nombre des étudiantes. En 1921, il n' y en avait aucune, en 1951, il y en avait déjà 127, c. — à — d. le tiers du nombre des étudiants de Maribor.

Sans doute, dans les trois dizaines d' années, l' intérêt pour de différentes branches d' études a changé. En 1951, la plupart des étudiants de Maribor a inscrit les sciences techniques (38,4%) et le moins la jurisprudence (8,3%) et l' agronomie (6,8%).

The Excavation of Iron Foundry at Nomenj (p. 54)

Le déterrement d' une fonderie de fer à Nomenj —
Die Ausgrabung einer Schmelzhütte in Nomenj

S. Smolej

The author relates about the excavation of an iron foundry at Nomenj (Bohinj), which was discovered in 1938 by Prof. Walter Schmid. This discovery is an important contribution to the history of iron manufacture in Upper Carniola. In that year the foundations of three buildings were discovered along the brook Plavževka, opposite Nomenj, of a foundry (1), of a coal magazine (2) and of a larger residential house (3). The foundry building consisted of a smelting furnace (A), a workshop (B) an ateam (C) a store (D) and a kitchen (E). Except for the kitchen which was made of wood, all the other rooms were built of stone and mortar. In the store (D) the remnants of iron and mangan ore were still to be seen. The furnace used the water power of the brook. After the description of the functioning of the furnace the author comes to the conclusion that here was the site of a foundry of cast iron, that started its work probably as soon as at the beginning of the 17 th century.

New Material from the Brown's travel book (p. 57)

Nouvelles données prises du livre de voyages de Brown —
Nachträgliches über Brown's Reisebuch

S. V.

The travel book of the English physician Edward Brown who in the 17 th century visited several European countries, contains some items which are of interest also for Slovenia.

The major part of this book insomuch as it deals with places in Slovenia has already been translated into Slovene. From the editions hitherto unknown here, 4 pictures and some small additions resp. corrections are now published.

Une nouvelle description de Ljubljana de l'époque illyrienne (p. 60)

A new description of Ljubljana from the time of the Illyrian Provinces — Eine neue Beschreibung von Ljubljana aus der Zeit der illyrischen Provinzen

F. Dobrovoljc

L'article reproduit, dans la traduction slovène, la „Notice sur la ville de Laybach“ (= Ljubljana) que Jean Paul Brès (1782 — 1832), littérateur et naturaliste français, a publiée dans les „Annales de la littérature et des arts“ (Paris 1820 — 21, t. II., pp. 108 — 14) à l'occasion du congrès de la Sainte Alliance de Ljubljana en 1821 et qui, jusqu'à présent, ne fut pas en évidence de l'historiographie slovène. Son importance consiste en description de la ville au temps de l'occupation des provinces illyriennes par les Français (1809 — 13). La traduction est précédée d'un aperçu sur les polémiques des publicistes indigènes dont le sujet fut, en 1821, l'article de l'ancien bibliothécaire de Ljubljana, Charles Nodier, intitulé „Laybach“, qui parut

dans la revue parisienne „La Quotidienne“ le 15 janvier 1821 et dont le contenu est déjà bien connu par nos historiens locaux.

J. Brtoncelj:

The Market-place at Kropa (p. 63)
La place du marché de Kropa
Der Marktplatz in Kropa

In memoriam I. Vrhovec (p. 64)

The Archives narrate (p. 65)
Les Archives racontent
Die Archive erzählen

The News from Museums (p. 68)
Nouvelles de musées
Museum's Nachrichten

From our Reviews (p. 73)
Revue de nos revues
Aus unseren Zeitschriften

From our places (p. 75)
De nos localités
Aus unseren Orten

The picture on the cover: Vipava about the year 1840 (Goldstein's lithograph)
Illustration d'enveloppe: Vipava en 1840 environ (Lithographie de Goldstein)
Umschlagsbild: Vipava um das Jahr 1840 (Goldstein's Lithographie)

Najstarejše grosistično podjetje

TEKSTIL - OBUTEV

TRGOVSKO PODJETJE NA VELIKO

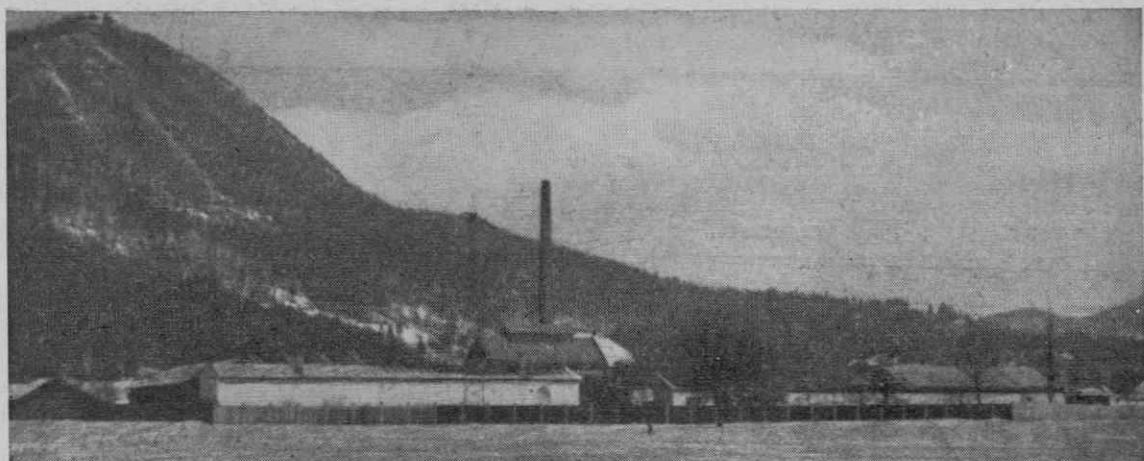
Ljubljana, Nazorjeva ul. 4

(prej Frančiškanska 4)

Telefoni: Direktor 21-787, komerciala 23-274,
računovodstvo 23-162, pletenina 22-706
P. predal 192 — Bančna zveza 604-T-77

Solidne cene
Prosta izbira

*Uedno sottitana kaloga
z najnovejšimi vzorci iz do-
mače proizvodnje in uoza. Tkanine
vseh vrst, konfekcija, trikotaža, pletenine*

BOMBAŽNA TKALNICA

VIŽMARJE - LJUBLJANA

TELEFON: 2-757

izdeluje raznovrstno tekstilno blago

TRGOVSKO PODJETJE

„Volna“

LJUBLJANA, Welfova/1 (Uprava)

Telefon 22-562

prodaja tekstilne
izdelke v prodajalnah:

- VOLNA, Nazorjeva 3
- SUKNO, Stritarjeva 4
- BLED, Čopova 16
- KOROTAN, Celovška 71
- ŠENTVID, Šentvid 18

TRGOVSKO PODJETJE

MANUFATURA

LJUBLJANA - Uprava Trubarjeva 1/II
Telefon 21-290

s svojimi poslovalnicami:

CICIBAN, Miklošičeva c. 18, tel. 21-886 - Čopova
ulica 3, tel. 20-974 - Titova cesta 10, tel. 21-378
Trubarjeva cesta 11 - Ciril-Metodova ulica 21
Vodnikov trg 2 in 5 - Šmartinska cesta 15

nudijo svojim cenjenim odjemalcem bogato izbiro
raznovrstnega blaga: za moške - ženske volnene
in bombažne tkanine, razna platna, odeje, flanele,
barhente, tkanine za pohištvo, zastore, dečje opre-
me itd. itd. Blago prodajamo tudi na obročno od-
plačevanje po ugodnih pogojih.

Priporočamo se!

TRGOVSKO PODJETJE
MANUFATURA
LJUBLJANA

TRGOVSKO PODJETJE
NA VELIKO

»*Tekstil*«

L J U B L J A N A
Ciril - Metodova ul. 2-3

*prodaja ose vrste tekstilnega blaga, trikotaže
ter volne za strojno in ročno pletenje*

TELEFONI: UPRAVA 23-109 ● RAČUNOVODSTVO 20-861 ● SKLADIŠČE I. 20-921 ● SKLADIŠČE II. 20-909

V vseh poslovalnicah trgovskega podjetja

»**USNJE**«

L J U B L J A N A

„ZARJA“

„ELITA“

„LUXOR“

„ASTRA“

„ČEVLJI“

imate veliko izbiro najmodernejše in elegantne obutve, v poslovalnici „Elita“, Nazorjeva 5 novost — specialni rentgenski aparat za ugotavljanje pravilnosti izbranega modela

Starši, pazite pri nakupu čevljev za vaše malčke!

Prepričajte se sami v poslovalnici „Elita“
Nazorjeva 5, L J U B L J A N A

**MESTNO
LUTKOVNO
GLEDALIŠČE**

Ljubljana

MARIONETE:

Leostikoo trg

ROČNE LUTKE:

Resljeva 28

nudi s svojimi predstavami mladini zabavo, razvedrilo, estetske užitke in nevsiljivo vzgojo. Prireja gostovanja po deželi, daje zaključene predstave za šolsko mladino po znižani ceni. V sobotah zvečer so stalno na sporedu predstave za odrasle

Brušenje,
graviranje
in matiranje

KRISTAL

Ljubljana, Titova c. 14

stekla ter
izvrševanje
vseh ste-
klarskih del

SITAR & SVETEK

L J U B L J A N A

Nazorjeva ulica št. 3
bivša Frančiškanska ulica

GRAVERSTVO, ETIKETE

ŠTAMPILJE IZ GUMIJA IN
KOVINE TER ŠTEVILKE ZA KINO

VELEBLAGOVNICA

Na-ma

LJUBLJANA

*oskrbuje
potrošnike
iz mesta in dežele
z osem
kvalitetnim blagom
široke
potrošnje
po najnižjih cenah*

**MESTNI
PROJEKTIVNI BIRO**

V LJUBLJANI
Mačkova ul. 1 (kresija) III. nadstr.

IZVRŠUJE VSE VRSTE
PROJEKTOV ZA
OBJEKTE SPLOŠNE
ARHITEKTURE, NIZKIH
GRADENJ INDUSTRIJ
IN ADAPTACIJ TER
REKONSTRUKCIJ
OBSTOJEČIH
OBJEKTOV

Obrat KOPIRNICA
Ljubljana, Wolfova ulica št. 8
razmnožuje načrte na kopirni
in transparentni papir

Ko proučujete razvoj Ljubljane, ne pozabite, da se je skladno z mestom razvijalo tudi gostinstvo in doprinašalo svoj delež h gospodarskemu dvigu.

S tem da 154 gostinskih obratov nudi domačemu in tujemu turistu prijetno bivanje v Ljubljani, omogoča gostinstvo najširšemu krogu spoznavanje zgodovine Ljubljane, njene lepote, zgodovinskih in kulturnih znamenitosti ter proučevanje njenega gospodarskega razvoja.

**GOSTINSKA ZBORNICA
GLAVNEGA MESTA LJUBLJANE**

tel. 25 in 18

Vino Koper

nudi originalna

odprta vina:

REFOŠKO
MALVAZIJA
BURGUNDEC

buteljna vina:

MALVAZIJA
REFOŠKO
BURGUNDEC
MERLOT
BARBERA
KABERNET
MOŠKAT beli in rdeči
PINOT beli in rdeči

Vsa naročila sprejema poleg podjetja v Kopru
telefon 25 in 18 pisarna zastopstva v Ljubljani,
Titova cesta 12, telefon 22-327

TRGOVSKO PODJETJE

„DELIKATESA“

LJUBLJANA, Wolfova ul. 8

BAR - BIFE Cankarjeva ulica 12

Delikatesne poslovalnice:

Titova 2
Titova 20
Nazorjeva 3
Cankarjeva 4
Cankarjeva 12
Miklošičeva 8
Trg revolucije 8
Mestni trg 17
Gradišče 3
Čopova 7
Celovška 85

Bonbonieri:

Titova 1/b
Miklošičeva 30

Obiskujte naše poslovalnice in naš BAR - BIFE na Cankarjevi cesti 12

H O T E L

»*Slon*«

LJUBLJANA

RENOMIRANO GOSTINSKO
PODJETJE

» obzati:

Hotel

*

Restoracija

*

Kavarna

*

Slaščičarna

*

Bar

FERLINC

Gostinsko podjetje MLO

Činkole

Ljubljana, Poljanska c. 21
telefon 21.367

*vam nudi dobra jedila in
izbrane pijače*

POLJANE

Bife Jadran

GOSTINSKO PODJETJE

„ŠESTICA“

LJUBLJANA, Titova c. 8

*je znano po izvrstni kuhinji
in odličnih vinih - Obiščite
jo, ne bo vam žal!*

Gostilna Podutik

KINEMATOGRAFSKO PODJETJE

LJUBLJANA
CANKARJEVA 1

TELEFONI:

UPRAVA
23-470

KOMUNA
23-470

UNION
20-221

SLOGA
20-730

SOČA
21-516

LETNI TIVOLI
23-478

LETNI BEŽIGRAD
22-202

INVALIDSKO PODJETJE

Č E P I C A

LJUBLJANA, Miklošičeva cesta 4
Telefon 21-403

Specialna izdelava vseh vrst uniformskih kap in
športnih čepic na veliko in drobno

Izdelki so kvalitetni in po najnovejših krojih

CENE ZMERNE!

TRGOVSKO GROSISTIČNO PODJETJE

GALANTERIJA

Velika izbira galanterijskega blaga,
perila, trikotaže, nogavic, kozmetike,
usnjenih, vrvarskih, ščetarskih in pa-
pirnih izdelkov, šolskih potrebščin,
uvoznega blaga itd.

Telefon
številka
23 - 271

LJUBLJANA, TRUBARJEVA ULICA 1

KOTEKS

Ljubljana, Kidričeva 3

Telefon 20-903, 22-349

S POSLOVALNICAMI V VSEH
VEČJIH KRAJIH SLOVENIJE

KUPUJE IN PRODAJA

KOŽE VSEH VRST

KOŽE DIVJAČINE

S T R O J I L A

O D P A D K E

OD KOŽ

Propaganda

ZAVOD ZA EKONOMSKO IN DRUŽBENO PROPAGANDO
Ljubljana, Dalmatinova ulica 4

Idejni osnutki za zaščitne znake,
pisemske glave, naslovne strani
knjig, trgovske prospekte,
plakate. Dekoracije izlož-
benih oken in poslopij,
aranžiranje razstavnih
prostorov na vele-
sejmih, razstavah

Telefon
številka
21 - 155

Boris V. Simandl

LJUBLJANA, MESTNI TRG ŠT. 8

Telefon 20-407

Specialna mehanična delavnica za
knjigovodstvene, pisalne - računske stroje in
registrirne blagajne „NATIONAL“

IMPORT „CHEMO“ EXPORT

Tehnična trgovina s kemikalijami, laki,
barvami, rudarskim razstrelivom in teh-
ničnimi plini

L J U B L J A N A
T I T O V A C E S T A 5 0

Telefoni:

centrala	20 837 POB 8
direktor	22-857
komerciala	20-736
odsek za pline	22-883

ima stalno zalogo kemikalij domače in tuje
proizvodnje, vse vrste lakov in oljnatih ter
suhih barv, tehnične pline, razstrelivo in ru-
darske vžigalnike ter razni kemično-tehnični
materiel v najboljšem asortimaju in po želji
kupca

**Navedeno blago dobavljamo po konku-
renčnih cenah**

Na vašo željo vas obišče naš zastopnik

**Naš cilj je, da postrožemo potrošnika z
dobrim in cenanim blagom**

Državna založba Slovenije

Centrala: Mestni trg 26, Inozemski
oddelek: Trg revolucije 19, po-
slovalnica: Čopova 3, podružnici
v Kranju in Celju

Izdaja knjige slovenskih
pisateljev, pesnikov, knjige
svetovnih klasikov, sodob-
no politično literaturo ter
revije, slovarje itd.

Zalaga in izdaja učbenike
za vse vrste šol, učila in
razne tiskovine, ima vedno
na zalogi strokovno in po-
ljudno znanstveno literatu-
ro, vse pisarniške in šolske
potrebščine

Ljubljana

Mestno
gradbeno podjetje

MEGRAD

LJUBLJANA

Kotnikova 10

TELEFON: 20-512, 21-674

izvršuje vsa v gradbeno
stroko spadajoča
dela

TRGOVSKO PODJETJE

KOVINA

LJUBLJANA, Stritarjeva 7

Telefon: 23-374, 22-043, 20-138

se priporoča za obisk v svojih poslovalnicah z železnino:

„ŽELEZO“	Stritarjeva 7
„KLADIVAR“	Zaloška 21
„OPREMA“	Gospodsvetska 4
„IDEAL“	Wolfova 8
„PRI KOSI“	Miklošičeva 15
„VERIGA“	Celovška 59
„OKOVJE“	Št. Vid 91

z električnim materialom:

„ELEKIROPREMA“	Mestni trg 2
„SVETLA“	Gospodsvetska 10
„ELEKTRA“	C. 29. oktobra 19

z gradbenim materialom:

„CEMENT-OPEKA“	Šmartinska 21

s furnirji in vez. ploščami:

„SLOVENIJA-FURNIR“	Gospodsvetska 13

s kolesi in kolesnimi deli:

„KOLESAR“	Karlovska 4

kjer prodaja vsakovrstno

železnino ● stavbno in pohištvno okovje ● okovje za obrt in poljedelstvo ● štedilnike ● peči ● kuhinjsko posodo in druge gospodinjske potrebščine ● kolesa in kolesne dele ● ves gradbeni, instalacijski in električni material

*

Dovoljuje tudi potrošniški kredit

Na debelo in drobno

Ugodne cene — Kulturna postrežba!

STEKLO grosistično - detajlistično
trgovsko podjetje

LJUBLJANA, TITOVA CESTA 10

nudi izbiro vsakovrstnega stekla, keramike, porcelana po ugodnih cenah. Prodajalne: STEKLO, Titova 10, PORCELAN, Stritarjeva 8, KERAMIKA, Nazorjeva 6

Skladišče Titova 33, tel. 20-478, skladišče 22-067

KUCLAR LEOPOLD

LJUBLJANA, NOVI TRG 2

Izvršuje vsa graverska dela. Izdeluje ter emajlira vse vrste znakov

Telefon številka 22-764

**UMETNIŠKA
ZADRUGA**

LJUBLJANA

Kardeljeva ul. 1

TELEFON: 20-045

prevzema, nudi in posreduje:
umetniške slike, zidno slikarstvo kiparska in spomeniška dela, keramiko, okvire, mavčne odlitke za šole ter vse slikarske potrebščine. Nadalje prevzema v lastni livarni odlivanje umetniških del v bron

PIVOVARNA
UNION

*Kvas, slad,
pivo, led
ter špirit*

*

LJUBLJANA

DESTILERIJA IN
TOVARNA LIKERJEV

ALKO

LJUBLJANA
Frankopanska 9

TELEFON: 20-955, 21-568

BRZOJAVI: ALKO

TRGOVSKO PODJETJE

SADJE - ZELENJAVA

Uprava: Dolničarjeva 4 Poštni predal 21 Telefon 20-864, 21-610

Blagovna skladišče: Pogačarjev trg Telefon 21-049

Embalažno skladišče: Povšetova ulica

Tekoči račun pri: NB Ljubljana št. 606-1-142

Telefon:
direkcija
štev. 22-270

distribucija
štev. 22-520

P

ODJETJE ZA RAZDELJEVANJE FILMOV

LJUBLJANA, ZRINJSKEGA CESTA ŠT. 9

Podjetje, ki je bilo ustanovljeno leta 1946,
nudi vsem kinematografom po najugod-
nejših pogojih vse vrste celovečernih
umetniških in kratkih filmov.

L J U B L J A N A

CELOVŠKA CESTA 32

Brzjav Plufa Ljubljana - Tel. 21-278 - P. p. št. 78

Prva tovarna za predelavo plute v Sloveniji se je osnovala leta 1912. Do nacionalizacije sta obstajali dve taki podjetji in to v Ljubljani; njuna zmogljivost se je v socialistični Jugoslaviji po nacionalizaciji in združitvi v en obrat povečala za več kot dvakrat, izboljšali so se asortiment, mehanizacija ter storilnost. Danes krije podjetje vse potrebe v Sloveniji ter tudi večji del potreb v državnem merilu in to predvsem pri oskrbovanju živilske predelovalne industrije, dalje oskrbuje z izolacijskimi materiali gradnjo modernih mlekarin ter hladilnic vseh vrst. Naša industrija ima veliko možnost razvoja pridobivanja kvalitetnega plutovca v zasaditvi plutovih nasadov v Istri. Ta domača surovinska baza bo omogočila ustvaritev prvega kombinata predelave plute v naši Istri

Izdelujemo:

*Plutove zamaške vseh vrst
Alu-zaporke za pivo, kislo
vodo itd.*

*Kronske zaporke za zapiranje
steklenic*

*Izolacijske plošče iz ekspandi-
rano impregniranega
plutovega zdroba*

*Plutov zdrob za izolacije
in obutev*

*Stisnjene plutove plošče za
tesnila, podplate itd.*

TRGOVSKO PODJETJE

» Izbira «

LJUBLJANA, WOLFOVA 1

se priporoča za obisk v svojih specialnih poslovalnicah

ROKAVIČAR, Titova 1

MODA, Nazorjeva 5

MANON, Prešernov trg 3

NOGAVIČAR, Nazorjeva 3

DOJENČEK, Cankarjeva 7

PERILO, Miklošičeva 12

OKRAS, Čopova 54

VRVARNA, Trubarjeva 31

GLASBILA, Wolfova 4

Obiščite nas! Postregli vam bomo solidno in strokovno!

MESTNO PODJETJE

„DEŽNIK“

LJUBLJANA

Aleševčeva 14, telefon 20-197

Industrijska proizvodnja dežnikov
iz svilenih in bombažnih tkanin.
Dobavlja trgovskemu omrežju v
vseh ljudskih republikah FLRJ

GROSISTIČNO PODJETJE S
ŠPECERIJSKIM BLAGOM

Ekonom

LJUBLJANA, Titova 12

TELEFON 20-996, 20-586, 22-238

*

Ustanovljeno

1. marca 1948,

kot grosist

posluje od

1. januarja 1952

GLAVNA ZADRUŽNA ZVEZA LR SLOVENIJE

Ljubljana, Miklošičeva c. 6

AGROTEHNIKA export-import

Ljubljana, Miklošičeva c. 6, tel. 21-285

Izvoz vseh kmetijskih in gozdarskih proizvodov, uvoz kmetijskih strojev, reprodukcijskih sredstev in drugih potrebščin za kmetijsko in gozdarsko proizvodnjo, servisna služba, notranja trgovina, kompenzacijski posli, agentura

SEMENARNA ZA SLOVENIJO

Ljubljana, Gosposvetska c. 5, tel. 20-316

Pospešuje semenogojstvo, odkupuje in prodaja kvaliteta semena, izvaža in uvaža, opravlja agencijske posle

ZADRUŽNA MLEKARNA, Ljubljana, Maistrova ul. 10, tel. 20-798

Oskrba z mlekom in proizvodnja mlečnih izdelkov

HMEZAD, Žalec, tel. 18

Izvoz svetovno znanega savinjskega hmelja

AGROOBNOVA, Ljubljana, Miklošičeva c. 6, tel. 21-493

Obnova vinogradov in sadovnjakov

DRAVA export-import, Maribor, Partizanska c. 6, tel. 1

Izvoz kmetijskih proizvodov in uvoz kmetijskih potrebščin

SLOVENSKE GORICE, Ptuj, Trstenjakova ul. 6, tel. 1

Odkup vina in prodaja na zunanjem in notranjem trgu

KMEČKA KNJIGA, Ljubljana, Miklošičeva c. 6, tel. 22-627

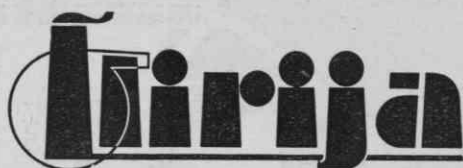
Izdajanje strokovne in poljudno znanstvene literature za potrebe vasi

AGROPROGRES, Ljubljana, Miklošičeva c. 6, tel. 20-143

Zastopstva raznih tvornic

SLOVENIJA SADJE, Ljubljana, Čopova ul. 50, tel. 23-301

Izvoz in uvoz sadja, zelenjave in poljskih pridelkov

Ilirija

Ljubljana - Vič

Telefon števil. 20-409 in 21-295

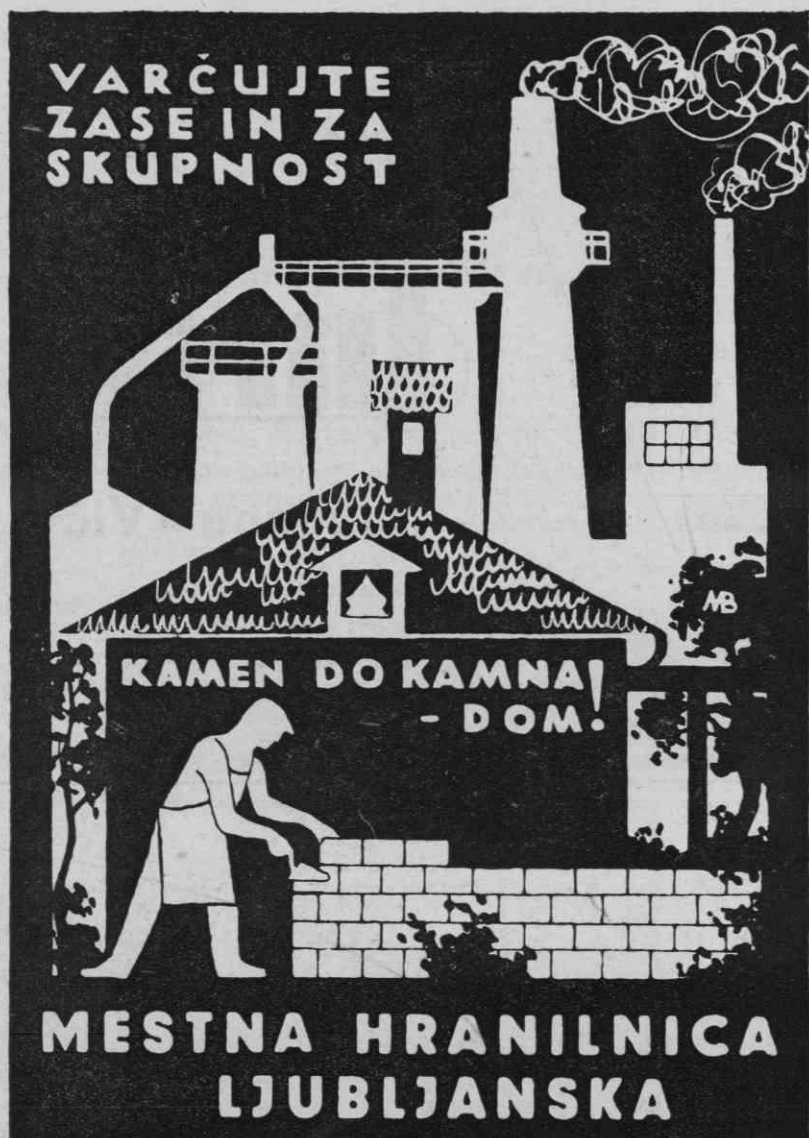
Brzjav: Ilirija Ljubljana Vič

Tekoči račun NB Ljubljana 601-T-8

Proizvaja:

Sredstva za čiščenje in vzdrževanje obutve, kozmetične izdelke „Narta“, glavnike, „Ilirol“ čistilo za kovine, parketno pasto, barve in pisarniški material, razne predmete za gospodinjstvo, likopodij, kakor tudi razne polirne paste za industrijo itd.

Produit: graisses à préserver et nettoyer les chaussures; diverses crèmes de politure; produits cosmétiques „Narta“; peignes; „Ilirol“, enduit à nettoyer des métaux; cire pour parquets, produits divers de ménage, couleurs et articles de bureau, licopodium etc.

Čopova ulica 3 - Telefon 20-016, 22-136

Hranilne vloge obrestujemo po 5 do 6 $\frac{1}{2}$ %

Vloge na tekočih računih po 3%

Tajnost vlog zajamčena

Za vse vloge jamči MLO Ljubljana

Nudimo posojila po ugodnih pogojih

ROTOIISK

T

KNJIGOVEZNICA

T

T

KNJIGOTISK

Tiskarna
TONETA TOMŠIČA

Ljubljana, Gregorčičeva ulica

